

dr. Rimantas Zizas

Ne žydų kilmės Lietuvos piliečių persekiojimas, civilių gyventojų žudynės

Turinys

Įvadas

Istoriografijos apžvalga

Lietuvos gyventojai – Vokietijos-SSRS karo veiksmų 1941 m. aukos

Lietuvos gyventojai – okupantų vokiečių “atsiskaitymų” (keršto) akcijų aukos

Komunistų, komjaunuolių, sovietinių pareigūnų, 1940-1941 m. partinio ir sovietinio aktyvo žudynės

Represijų prieš sovietinį pogrindį Lietuvoje aukos

Okupantų represinės “atsiskaitymų” (keršto) akcijos už sovietinio pogrindžio veiklą

Represijos už pasipriešinimą vokiečių okupantų karinėms ir darbo jėgos mobilizacijoms

 Bendrosios pastabos

 Represijos už karinių ir darbo jėgos mobilizacijų sabotavimą

 Represijos už pasipriešinimą ekonominiam išnaudojimui

Represijos už persekiojamų žmonių gelbėjimą

 Represijos už pagalbą sovietiniams karo belaisviams

 Represijos už žydų gelbėjimą

Vokietijos – SSRS karo veiksmai Lietuvoje 1944–1945 m. ir civilių gyventojų nuostoliai

Išvados

Dokumentų priedai

Ivadas

Antrojo pasaulinio karo ir nacių Vokietijos okupacijos laikotarpio Lietuvoje 1941-1944 m. istorijos klausimai iki šiol mažai moksliskai tyrinėti ir objektyviai vertinti. Daugiau kaip 50 sovietinės okupacijos metų lėmė dideles istorijos mokslo spragas, nutylėtas, neišspręstas praeities pažinimo aktualijas: archyviniai šaltiniai buvo tyrinėtojams neprieinami, kai kurias temas tyrinėti buvo paprasčiausiai draudžiama, istorijos tyrimai buvo labai ideologizuoti ir politizuoti. Sovietmečiu historiografijoje išgalėję praeities vertinimai, įsisenėję mitai ir stereotipai ir toliau veikia visuomenės (ir pačių istorikų) sąmonę.

Karo ir nacių Vokietijos okupacinio režimo Lietuvoje skaudžiausias istorinis palikimas, – tai visų pirma, tragiška Lietuvos piliečių žydų lemtis, siaubingas, sunkiai protu suvokiamas istorinis reiškinys – Holokaustas ir jo padariniai, – apie 200 tūkst. Lietuvos žydų išžudymas. Lietuvoje sunkiai, tačiau žingsnis po žingsnio einama Holokausto istorijos pažinimo, įvykusios tragedijos suvokimo linkme.

Karo ir nacistinės okupacijos istorinio palikimo sudėtinė dalis yra ne tik Holokaustas ir jo padariniai, tai ir represijos prieš kitų tautybių Lietuvos piliečius, jų žūtys ir netektys. Nors ir nepalyginami savo mastais ir padariniais su Holokaustu šių represijų istorijos klausimai taip pat reikalauja tyrimų, juos lėmusių sudėtingų, ir prieštaringų istorinių procesų, reiškinų, aplinkybių ir faktų analizės. Skirtingai negu Holokausto Lietuvoje istorija, represijų prieš ne žydų kilmės Lietuvos žmones tematika ir problematika beveik nesusilaukia tarptautinio (kitų šalių istorikų) dėmesio, iki šiol išlieka “neįveikta praeitimi”.

Šio tyrimo tikslas - pažvelgti į nacių Vokietijos okupacinio režimo vykdytą represinę politiką Lietuvos gyventojų ne žydų atžvilgiu ir jos padarinius. Savaimė suprantama, kad Lietuvos gyventojų skirstymas į žydus ir kitus (ne žydus) tegali būti tik sąlyginis, formalus, daromas siekiant palengvinti istorijos tyrimą, išryškinti nacių okupacijos laikotarpio istorijos procesus, jų esminius dėsningumus. Darant tokį skirstymą, negalima pamiršti, kad tik žydai beatodairiškai žudyti todėl, kad jie buvo žydai, kalbant apie palyginti nedidelius nužudytų ne žydų gyventojų skaičius, negalima pamiršti tūkstančių Lietuvos piliečių žydų žūties. Šiame tyrime atsižvelgiant į minėtą padėtį historiografijoje, visų pirma, siekta bent bendrais bruožais apibūdinti sovietinių, lietuvių išėivijos, Nepriklausomos Lietuvos autorių požiūrį į nacistinės okupacijos padarinius, pažvelgti į jų historiografijos problemų raidos tendencijas. Remiantis Lietuvos archyvuose saugoma medžiaga siekta atskleisti nacių okupantų ir jų talkininkų (kolaborantų) vykdytų represijų priežastis, procedūras, procesus, pateikti jas atspindinčius faktografinius duomenis, nustatyti ir išskirti vykdytų represijų ir jų aukų kategorijas, pateikti apibendrinamuosius apytikslius skaičius, atspindinčius represijų mastus ir kt.

Tyrimo tematiką sąlygojo Komisijos patvirtintas “Tyrimų metmenų ir kryptų” planas. Atsižvelgiant į tai, kad Lietuvos gyventojų ne žydų išvežimas darbams į Vokietiją, įkalinimas koncentracijos stovyklose, represijos kultūrinio gyvenimo srityje ir kitos temos jau yra ar dar bus iširtos, šiame tyrime jos beveik neliečiamos. Be abejo, tyrimo tematikai įtakos turėjo ir šaltinių bei duomenų bazė, savaime suprantama, ir subjektyvus autoriaus požiūris į nacių Vokietijos okupacijos laikotarpį Lietuvoje. Pažymėtina ir tai, kad tyrimo objektas buvo tik vadinamieji tiesioginiai karo ir nacių okupacinės politikos padariniai civilių gyventojų nuostolių srityje, koncentruotasi į represinės politikos aukas. Be tiesioginių nuostolių dar buvo ir netiesioginiai (šalutiniai) karo ir okupacijos padariniai, lėmę sumažėjusį gimstamumą, padidėjusį mirtingumą, Lietuvos žmonių kančias, įvairias kitas netektis, socialinius ir demografinius procesus. Visa tai liko už šio tyrimo ribų.

Istoriografijos apžvalga

Sovietinė istoriografija. Pirmasis “kolektyvinis istoriografas”, tyrinėjęs žmonių žudynes ir kitus nacių ir jų talkininkų įvykdytus nusikaltimus SSRS teritorijoje buvo Ypatingoji valstybinė komisija. Ji buvo sudaryta ir veikė realizuojant Antihitlerinės koalicijos valstybių atstovų Maskvos konferencijoje (1943 m. spalio) ir kitus susitarimus dėl nacių Vokietijos vadovų atsakomybės ir bausmės už įvykdytus nusikaltimus okupuotose teritorijose, sprendė politinius ir praktinius uždavinius nustatyti karo ir nacistinės okupacijos padarinius. SSRS Ypatingoji valstybinė komisija vokiečių fašistinių grobikų bei jų bendrininkų piktadarybėms nustatyti ir iširti (toliau - Ypatingoji komisija), veikė jau nuo 1942 m. lapkričio pradžios. Išvaduotose SSRS teritorijose buvo sudarinėjami šios komisijos teritoriniai (sovietinių respublikų, sričių) padaliniai. Lietuvos SSR Ypatingoji komisija sudaryta 1944 m. rugpjūčio 13 d. (jos pirmininkas LKP CK pirmasis sekretorius Antanas Sniečkus, pavaduotojas - LSSR Liaudies komisarų tarybos pirmininkas Mečislovas Gedvilas), nariai - J.Bartašiūnas, J.Jurginis (vėliau - žymus istorikas, akademikas), atsakingasis sekretorius - A.Čiplies. Respublikinės komisijos darbe tiesiogiai dalyvavo SSRS Ypatingosios komisijos atstovas V.Zurabovas.

Vėliau buvo sudarytos apskričių ir respublikinio pavaldumo miestų komisijos, jose buvo po 5-7 narius, prie komisijų sudarytos darbo grupės (iš 12-15 žmonių). Valsčiuose sudarytos valsčių komisijos iš 3-5 žmonių.

Lietuvos SSR Ypatingosios komisijos nutarimu sudarytos ir specialios komisijos: 1) žmonių masinių žudynių vietoms tirti; 2) gyventojams padarytiems materialiniams nuostoliams nustatyti.

Komisijos sudarytos įstaigose, visuomeninėse ir kooperatinėse organizacijose (iš viso 3242), jų darbe dalyvavo 16 210 žmonių. Iš viso Lietuvos Ypatingosios komisijos darbe dalyvavo 24 256 žmonės¹.

Ypatingosios komisijos ir jų pagalbinės grupės tyrė įvairius įvykdytų nusikaltimų faktus, rinko liudininkų parodymus, sudarinėjo nužudytų žmonių sąrašus, kasinėjo masinių palaidojimų vietas ir kt. Surinkti konkretūs duomenys, pirminė medžiaga yra vertingas (bet istorikų mažai tyrinėtas) nacių Vokietijos okupacijos metų istorijos šaltinis.

Tačiau Ypatingosios komisijos darbas sovietinės politinės vadovybės nepaprastai skubintas. LKP(b) CK Biuras, 1944 m. spalio pabaigoje apsvaistęs miestų ir apskričių komisijų darbą, pažymėjo, kad Ypatingosios komisijos surinkta medžiaga ir surašyti aktai toli gražu nepilni ir paviršutiniški, neatspindi “tikrosios padėties” apie okupantų vokiečių įvykdytas piktadarybes. Kai kuriuose Lietuvos miestuose (Šiauliuose, Panevėžyje) iki tol neištirtos gyventojų masinės žudynės ir jų išvežimas į “vokiškąją vergovę”. Kuo greičiau turėjo būti sudaryti nužudytų, nukankintų kalėjimuose ir konclageriuose, išvežtų į Vokietiją, žuvusių per karo veiksmus žmonių sąrašai, iširtos sovietinių karo belaisvių žudynės. Visi šie ir kiti darbai turėjo būti atlikti iki 1944 m. lapkričio 15 d.²

Vargu, ar tokį didžiulį nacių okupantų ir jų kolaborantų įvykdytų piktadarybių, ypač masinių žmonių žudynių (įskaitant ir holokausto aukas), nustatymo darbą buvo galima atlikti per tokį trumpą laikotarpį.

Galima daryti prielaidą, kad Ypatingajai komisijai ir apskritai sovietinei politinei vadovybei tikslūs ir objektyvūs duomenys visiškai nebuvo net reikalingi. Tarptautinis Karinis Tribunolas, įsteigtas 1945 m. rugpjūtį ir 1945 - 1946 m. veikęs Niurnberge SSRS Ypatingosios Valstybinės komisijos duomenis privalėjo priimti be įrodymų (kaip neginčijamus įrodymus)³. Nuo vokiečių okupantų padarytų nuostolių priklausė besąlygiškai pralaimėjusios Vokietijos reparacijų dydis. (Tai lėmė besaikį, nepagrįstą žmonių aukų ir materialinių nuostolių, apibendrinamųjų duomenų didinimą.)

1944 m. gruodžio 20d. “Pravdoje” paskelbti SSRS Ypatingosios valstybinės komisijos pranešimas apie hitlerinių grobikų nusikaltimus Lietuvos SSR. Jame paskelbta, kad toli gražu nepilnais

¹ Lietuvos respublikinės Ypatingosios komisijos pirmininko A. Sniečkaus, atsakingojo sekretoriaus A. Čiplio 1945 m. liepos 25 d. raštas SSRS Ypatingosios valstybinės komisijos pirmininkui N. Švernikui, Lietuvos Ypatingasis archyvas (toliau –LYA), f. 16895, ap. 2, b.197, l. 1–15.

² LYA, f. 1771, ap. 1771, b. 64, l. 76.

³ Нюрнбергский процесс, т. 7, Москва, 1961, с. 616.

duomenimis Lietuvos teritorijoje sunaikinta 165 000 karo belaisvių, sušaudyta, sudeginta ir nukankinta daugiau kaip 300 000 taikių gyventojų⁴.

Šiame SSRS Ypatingosios komisijos pranešime paskelbti tik orientacinio pobūdžio duomenys (tačiau juos galima laikyti tiksliausiais iš visų jos skelbtų duomenų). Tik 1944 m. gruodį pradėti sudarinėti aktai apie materialinius nuostolius. 1945 m. gegužės mėn. respublikinė Ypatingoji komisija nutraukė visų pirminių dokumentų (duomenų) priėmimą iš miestų ir apskričių komisijų⁵.

Lietuvos respublikinės Ypatingosios komisijos 1945 m. liepos 25 d. pažymoje pateiktais apibendrinamaisiais duomenimis, Lietuvos TSR buvo nužudyti 436 535 “taikūs gyventojai”, 229 738 karo belaisviai, išvaryta į vergovę (išvežta darbams – R.Z.) 36 540 žmonių⁶.

Ypatingosios komisijos 1945 m. dokumentuose galima rasti ir kitokių skaičių: vokiečių okupantai ir jų talkininkai Lietuvos SSR nužudė ir nukankino 623 tūkst. žmonių, taro jų 426 tūkst. “taikių gyventojų” ir 197 tūkst. tarybinių karo belaisvių, katargos darbams į Vokietiją išvežė 38 tūkst. žmonių⁷.

LSSR Liaudies Komisarų Tarybos (LKT) pirmininkas (Ypatingosios komisijos pirmininko pavaduotojas) M. Gedvilas 1945 m. liepos 21 d. LSSR Aukščiausiosios Tarybos jubiliejinėje sesijoje pasakyoje kalboje pateikė dar kitokius duomenis: hitlerininkai Lietuvoje sušaudė 364 188, pakorė 23, nukankino lageriuose, kalėjimuose ir gestapo rūsiuose 60 344, per karo veiksmus nužudė 1235 žmones. M. Gedvilo duomenimis, iš viso Lietuvoje nužudyta daugiau kaip 425 tūkst. žmonių⁸.

1946 m. pradžioje Rygoje Pabaltijo Karo apygardos karo tribunolas teisė Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje veikusius žymiausias nacių karinius nusikaltėlius. Tribunolo kaltinamojoje išvadoje ir nuosprendyje pažymėta, kad Lietuvos TSR “vokiškieji grobikai sunaikino apie 700 tūkstančių taikių tarybinių piliečių bei karo belaisvių ir išvarė į vergovę Vokietijon daugiau kaip 36 tūkstančius tarybinių piliečių”⁹.

⁴ Правда, 20 декабря 1944, с. 2: Pranesimas paskelbtas atskiru leidiniu: zr.: Ypatingosios Valstybinės komisijos vokiskųjų fašistinių grobikų bei jų bendrininkų piktadarybėms nustatyti ir iširti pranešimas apie hitlerinių grobikų nusikaltimus Lietuvos Tarybų Socialistinėje respublikoje, Vilnius, 1945, p. 6. Pakartotinai pranešimas išleistas Vilniuje 1957 m.

⁵ Lietuvos respublikinės komisijos ... p. 9.

⁶ Lietuvos ypatingosios respublikinės komisijos pirmininko A. Sniečkaus vokiečių fašistų piktadarybių aukas, LYA, f. 16895, ap. 2, b. 197, l. 26, 29; Masinės žudynės Lietuvoje (1941-1944): dokumentų rinkinys, d. 1, Vilnius 1965, p. 142. Rinkinyje šis apibendrintieji duomenys apie dokumentas neteisingai datuojamas 1944 m. data.

⁷ Lietuvos respublikinės komisijos pirmininko A. Sniečkaus pažyma, LYA, f. 16895, ap. 2, b. 197, l. 19.

⁸ Tarybų Lietuva, 1945, liepos 24.

⁹ Kaltinamoji išvada ir nuosprendis byloje dėl vokiškųjų fašistinių grobikų piktadarybių Latvijos, Lietuvos ir Estijos TSR teritorijoje, Vilnius, 1946, p. 5; Hitlerininkų piktadarybės Pabaltijyje, Vilnius, 1957, p. 7.

Taigi nacių Vokietijos okupacijos metais Lietuvoje nužudytų žmonių skaičius Rygos Karinio tribunolo buvo dar labiau padidintas. 700 tūkst. nužudytųjų skaičius atskleidžiant nacių okupantų ir jų talkininkų įvykdytų nusikaltimų vaizdą įsitvirtino sovietinėje historiografijoje, visuotinai pradėtas naudoti.

LKP CK pirmasis sekretorius A. Sniečkus 1959 m. kalboje atidarant IX forto muziejų Kaune šį skaičių bandė motyvuoti ir aiškinti: esą Ypatingosios Valstybinės komisijos 1944 m. pabaigoje paskelbti duomenys nebuvo pilni: dar ne visa Lietuvos teritorija buvo išvaduota, išvadavus visą kraštą, paaiškėjo “daugelis naujų vokiškųjų fašistinių nusikaltimų”¹⁰.

1965 m. (bene, pirmąkart) A. Sniečkus šį skaičių šiek tiek “diferencijavo”, patikslino: hitleriniai grobikai “nužudė daugiau kaip 500 tūkst. taikių gyventojų ir apie 200 tūkst. karo belaisvių”¹¹.

Šis “apibendrinamasis” skaičius tapo privalomas visiems sovietmečio autoriams. Juo remtasi iš esmės visuose “prestižiniuose”, mokslinio, akademinio pobūdžio darbuose.

Centrinės Statistikos valdybos prie Lietuvos TSR Ministrų Tarybos leidinyje apie 1959 m. visasąjunginio gyventojų surašymo duomenimis teigta, kad “Didžiojo Tėvynės karo ir fašistinės okupacijos metais žuvo arba išvyko iš Lietuvos TSR maždaug 850 tūkst. žmonių. (Į šį skaičių įtraukti pasitraukę į Vokietiją 150 tūkst. Klaipėdos krašto gyventojų)¹².

1975 m. išleistoje akademinėje “Lietuvos TSR istorijoje” tvirtinta, kad “Tarybų Lietuvoje hitlerininkai ir jų talkininkai nužudė ir nukankino apie 700 tūkst. žmonių - Tarybų Sąjungos bei kitų Europos valstybių piliečių, taip pat tarybinių karo belaisvių”¹³.

1978 m. rusų k. išėjusioje “Lietuvos TSR istorijoje” nurodytas iš kitur į Lietuvą atvežtų ir nužudytų žmonių skaičius. Esą buvo nužudyta “apie 100 tūkst. piliečių atvežtų iš kitų SSRS respublikų ir okupuotų Europos valstybių. Taigi nužudytų vietinių Lietuvos gyventojų skaičius žymiai sumažintas. Tvirtinta, kad iš viso buvo nužudyta daugiau kaip 370 tūkst. Lietuvos gyventojų”¹⁴.

Per visą sovietmečio laikotarpį moksliniu požiūriu vertingiausias darbas apie nacių Vokietijos okupacijos laikotarpį Lietuvoje, okupantų vokiečių vykdytą represinę politiką gyventojų atžvilgiu, jų naikinimą, Lietuvos kolonizavimą ir germanizavimą buvo K. Rukšėno disertacija “Hitlerininkų politika

¹⁰ Tiesa, 1959, gegužės 31. 1944m. pabaigoje Raudonosios armijos neužimta buvo tik Klaipėda ir miesto apylinkės. Didžioji Žemaitijos dalis “išvaduota” 1944 m. spalio mėn. Iš dalies galima sutikti, kad šioje Lietuvos dalyje buvo mažiau laiko Ypatingosios komisijos veiklai.

¹¹ Antanas Sniečkus, Su Lenino vėliava: straipsniai, kalbos ir pranešimai, t. 1 (1927–1969), Vilnius, 1977, p. 271.

¹² 1959 metų Visasąjunginio gyventojų surašymo duomenys (Lietuvos TSR miestai ir rajonai), Vilnius, 1962, p. 4, 8.

¹³ Lietuvos TSR istorija, t. IV (1940–1958 metai), Vilnius, 1975, p. 110.

¹⁴ История Литовской ССР (с древнейших времен до наших дней), Вильнюс, 1978, с. 456.

Lietuvoje 1941-1944 metais¹⁵. Autorius panaudojo daug naujos vertingos archyvinės medžiagos, nušvietė Lietuvos gyventojų patirtus nuostolius. Tačiau apibendrinamas Lietuvos gyventojų naikinimo procesus, vadovavosi oficialiosios istoriografijos nuostata, kad iš viso Lietuvoje sunaikinta 700 tūkst. žmonių, hitlerininkų administracija Lietuvoje vykdžiusi masinio teroro ir gyventojų naikinimo politiką¹⁶.

Tiesa, apibendrinant civilių gyventojų žudynių ir kitų nacių okupantų nusikaltimų (sovietinių karo belaisvių žudymo) būta ir kai kurių išimčių. Įdomu pažymėti, kad 1957 m. pakartotinai išleistame Ypatingosios Valstybinės komisijos pranešime nėra „patikslintų“ (padidintų) duomenų apie 700 tūkst. žmonių Lietuvoje žūtį nurodoma, jog nužudyta daugiau kaip 300 tūkst. taikių gyventojų ir 165 tūkst. karo belaisvių¹⁷. Tokie pat skaičiai pateikiami ir 1958 m. išleistoje „Lietuvos TSR istorijoje“¹⁸.

Pirmąjį mokslinio pobūdžio straipsnį vokiečių okupantų masinio teroro Rytų Lietuvoje istorijos tematika pokario metais parašė J. Jurginis. Svarbiausios straipsnio idėjos: vokiečiai vykdė masinį terorą, jo pagrindinė priežastis buvo sovietinis pasipriešinimo judėjimas, vykęs visose srityse įvairiomis formomis, stipriausioji vadovaujanti jo jėga buvo tarybiniai partizanai; negalėdami sunaikinti ginkluotų partizanų, jie naikino beginklius gyventojus, griebėsi pačių žiauriausių masinio teroro priemonių. Autorius nušvietė okupantų įvykdytas žmonių žudynes Švenčionių apylinkėse 1942 m. pavasarį, 1943 m. rudenį įvykdytą „didžiulę kelių tūkstančių žmonių gyvybių pareikalavusią naikinimo akciją“ Rytų Lietuvoje, Pirčiupių kaimo sudeginimą 1944 m. pavasarį ir kt. Straipsnyje pateikti realūs ir tikroviški vokiečių įvykdyti masinio teroro aktai Rytų Lietuvoje, tačiau jų pagrindu darytos pernelyg plačios, politizuotos išvados ir apibendrinimai, vėliau tapę standartiniais sovietinėje istoriografijoje: okupantai Lietuvoje vartojo žiauriausias masinio teroro priemones, be jokio teismo ir kaltinimų šimtais šaudė beginklius gyventojus, degino ištisus kaimus ir jų gyventojus varė katargos darbams į Vokietiją, ėmė įkaitus ir juos šaudė, degino gyvus žmones kartu su jų sodybomis¹⁹.

J. Bulavas 1969 m. išleistoje monografijoje „Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas“ (apskritai, tai kitas sovietinės istoriografijos vertingas darbas) taip pat minėjo Ypatingosios valstybinės komisijos ir M. Gedvilo 1945 m. pateiktus apibendrinamuosius nužudytųjų duomenis (300 tūkst., 364

¹⁵ Žr. Lietuvos Mokslų akademijos bibliotekos rankraščių skyrius, f. 26-1475; K .A. Rukšėnas, Hitlerininkų politika Lietuvoje 1941-1944 m., autoreferatas, Vilnius, 1971. – 20c. (rusų k.). Disertacijos pagrindu autorius išleido monografiją „Į vergovę“, Vilnius, 1967, – 152 p.

¹⁶ Žr. Tarybų Lietuva Didžiajame tėvynės kare.[Straipsnių rinkinys], Vilnius, 1975, p. 50 ir kt.

¹⁷ Ypatingosios valstybinės komisijos... pranešimas, p.6.

¹⁸ Lietuvos TSR istorija, Vilnius, 1958, p. 420.

¹⁹ J.Jurginis, Hitlerinių okupantų masinio teroro priemonės Vilniaus krašte. Lietuvos istorijos instituto darbai, t. 1, Vilnius, 1951 , p. 230–241.

tūkst. ir 436 tūkst.) juos aiškino “ kiek skirtingais” skaičiais, “matyt, gautais dėl skirtingų apskaičiavimo metodų”²⁰.

Taigi remiantis sovietinių šaltinių ir istoriografijos duomenimis apie Lietuvos gyventojų masinį naikinimą nacių Vokietijos okupacijos metais, tektų daryti išvadą, kad Lietuvoje iš viso, kartu su žydais, - holokausto aukomis, nužudyta 300 - 500 tūkst. Lietuvos gyventojų. Atsižvelgiant į tai, kad sovietinėje, Vakarų Europos ir Izraelio istoriografijoje nurodoma, jog buvo išžudyta ne mažiau kaip 200 tūkst. Lietuvos žydų , išeitų, kad ne žydų tautybės gyventojų nuostoliai sudarė atitinkamai 100 -300 tūkst. žmonių²¹.

Matyt, nereikia įrodinėti ir aiškinti, kad sovietinei istoriografijai Ypatingosios valstybinės komisijos, tiksliau sovietinių politikų ir ideologų primesti, “iš viršaus” nuleisti apibendrinantieji duomenys apie Lietuvos gyventojų nuostolius nacių Vokietijos okupacijos metais yra perdėm politizuoti, tendencingi, neišlaiko jokios mokslinės kritikos, absurdiškai išpūsti. Antra vertus, daugeliui sovietinių autorių išaugusių sovietinėje aplinkoje ir sovietinės istoriografijos įtakoje šie nerealūs skaičiai apie - fašistinės Vokietijos okupacinį laikotarpį Lietuvoje nekėlė didelio diskomforto, jie tarsi tarnavo kilniems tikslams, demaskavo vokiškąjį fašizmą ir lietuviškąjį buržuazinį nacionalizmą.

Pripažįstant šių skaičių realumą ir pagrįstumą tektų paneigti ypač žiaurią nacių Vokietijos valstybinę rasinę politiką žydų tautos atžvilgiu, nacių vykdytą žydų tautos genocidą (holokaustą) kaip išskirtinį istorijos reiškinių. (Beje, bent iš dalies to ir siekta žydų genocidą įvardijant kaip “taikių tarybinių piliečių” masines žudynes).

Absurdiškai išpūstais skaičiais, tikrais ir tariamais istoriniais faktais, suplaktomis į vieną krūvą (konglomeratą) skirtingų istorinių aplinkybių sąlygotas nacių represinės politikos aukomis, kaip minėta, siekta pragmatinių materialių (kuo didesnių reparacijų iš besąlygiškai nugalėtos Vokietijos, jos padarytų nuostolių atlyginimo), taip pat politinių propagandinių tikslų. Nacių ir “lietuvių buržuazinių nacionalistų” tariamais nusikaltimais buvo padengiami (kompensuojami) pačių sovietų įvykdyti nusikaltimai, pvz., didžiuliai Lietuvos gyventojų nuostoliai, atsiradę vykdant pokario masinius trėmimus, politinių priešų žudynes ir kitas represijas.

Sovietinei ideologijai ir propagandai faktai ir skaičiai apie vokiečių okupacijos metais įvykdytas piktadarybes, pasibaisėtinus nusikaltimus, pirmiausia šimtus tūkstančių nužudytų Lietuvos žmonių tarnavo įtikinti lietuvių tautą, koks baisus likimas jos laukė istorinėje perspektyvoje ir nuo kokių

²⁰ J.Bulavas, Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas (1941–1944), Vilnius, 1969, p. 200.

²¹ A.Bubnys, Vokiečių okupuota Lietuva (1941-1944). Vilnius, 1998, p. 309–310.

pavojų ją išgelbėjo Raudonoji armija. Jau 1942 m. lapkritį LKP CK Maskvoje išleistame atsišaukime skelbta, kad Hitleris iš Lietuvos išvežė daugiau kaip 250 tūkst. vyrų ir moterų, išžudė daugiau kaip 100 tūkst. vyrų. Sovietiniuose propagandiniuose dokumentuose tvirtinta: Baltijos šalių tautos esą “tiki ir žino”, kad tik Tarybų valdžia garantuos jų tautinio valstybingumo, laisvės ir nepriklausomybės atstatymą, “nematyta” ekonominę ir kultūrinę išsivystymą²². Sovietinė santvarka, “broliška tarybinių tautų šeima” lietuvių tautai turėjo atrodyti kaip neišvengiama istorinė būtinybė ir aukščiausia palaima.

Šiuos nesikeitusius propagandinius uždavinius sovietmečiu turėjo padėti spręsti ir istorijos mokslas, jam skirtas politikos ir propagandos tarnaitės vaidmuo.

Iševijos istoriografija

Sovietiniai autoriai apie gyventojų nuostolius ir visą nacių Vokietijos okupacijos metų laikotarpį rašė sovietinės ideologijos kontekste, sovietinė ideologija (jos vykdytojai) formavo istorikų ir kitų tyrinėtojų požiūrius, nuostatas, vertinimus. Kitaip buvo laisvoje ir demokratinėje Vakarų visuomenėje, kurioje buvo galimybės pateikti istorijos faktų ir jų interpretacijos įvairovę, ieškoti atsakymų į sudėtingus istorijos klausimus.

Tačiau ir iševijos autoriams atskleidžiant nacių okupantų vykdytas represijas Lietuvos gyventojų atžvilgiu buvo būdingos tendencijos sureikšminti jų rezultatus, kurti neatitinkantį tikrovės vaizdą, manipuliuoti nerealiais skaičiais. 1950 m. išleistos Štuthofio koncentracijos stovyklos kalinio A.Gervydo (tikroji pavardė - Antanas Kučinskas) atsiminimų knygos pratarinėje A.Vaičiulaitis tvirtino apie tai, kad 29,5 tūkst. lietuvių kentėjo nacistinės Vokietijos kacetuose, 6225 žmonės juose žuvo. Daugiausia lietuvių - 2480 žuvo Flossenburge, 1100 - Štuthofe ir kt.²³. Šie duomenys neparemti jokiais šaltiniais ir atrodytų per dideli.

Publikacijų apie Lietuvos gyventojų nuostolius pasirodydavo gausioje lietuvių iševijos spaudoje. Dr. J.B. [matyt, dr. J. Budreckis – R.Z.] laikraštyje “Dirva” 1963 m. vasario 13 d. numeryje paskelbė straipsnį “Pabaltijo tautų naikinimas skaitlinių šviesoje”. Autorius rėmėsi ekonomisto Alberto Tarulio²⁴ atliktais Lietuvos gyventojų nuostolių apskaičiavimais, paskelbtais jo straipsnyje “A heavy population loss in Lithuania” žurnale “Journal of Central European affairs” (1962, Nr. 4, p. 452-464). A.Tarulio duomenimis, Lietuva 1939-1959 metais iš viso neteko beveik 1 mln. Arba 1/3 “visos tautos”

²² LYA, f. 17635, ap. 1, b. 311, l. 36, 74, 180–181.

²³ A.Gervydas, Už spygliuotų vielų, Chicago, 1950, p.7.

gyventojų: vokiečiai išžudė apie 136 tūkst. Lietuvos žydų, vokiečių baudžiamųjų būrių ir koncentracijos stovyklose sunaikinta apie 14-16 tūkst. lietuvių. Matyt, į šį žuvusiųjų skaičių autorius įtraukė ne tik lietuvius, bet ir kitų tautybių Lietuvos gyventojus (išskyrus žydus), nes darė išvadą, kad vokiečiai okupantai Lietuvoje sunaikino iš viso 152 tūkst. gyventojų (136 tūkst. žydų ir 16 tūkst. lietuvių).

Iš karto tenka konstatuoti, kad ekonomisto A. Tarulio atlikti Lietuvos gyventojų nuostolių nacių Vokietijos okupacijos metais paskaičiavimai yra vieni iš realesnių, atitinkančių istorijos tikrovę lietuvių išseivijos (užsienio) ir apskritai visoje istoriografijoje.

6-ojo ir 7-ojo dešimtmečių sandūroje sovietinėje spaudoje pasirodė daug rašinių apie masines “tarybinių žmonių” žudynes Lietuvoje ir “lietuvių buržuazinių nacionalistų” dalyvavimą jose, spaudoje kelti jų teisinio persekiojimo ir atsakomybės klausimai (tuo metu vyko 12 ir 13 lietuvių savisaugos (policijos) batalionų dalyvių teismo procesai ir kt. Atsakant į sovietinę propagandą, lietuvių išseivijos spaudoje taip pat pasirodė iš esmės tokio pat propagandinio pobūdžio publikacijų. Iš jų paminėtini ELTOS - Lietuvos telegramų agentūros,- informacinės įstaigos išseivijoje (atkurtos 1945 m. Vokietijoje) leistos informacijos (biuleteniai). Biuleteniai siuntinėti spaudai, radiofonams, visuomenės veikėjams, politikams, diplomatom, juos informavo apie lietuviško gyvenimo įvykius, padėtį okupuotoje Lietuvoje²⁵.

ELTOS biuleteniuose (informacijose) galima pastebėti keletą esminių (principinių) nuostatų ir tendencijų: neigtas žymesnis Lietuvos gyventojų dalyvavimas žmonių žudynėse, akcentuoti sovietinių okupantų vykdyti nusikaltimai. Lietuviai apibūdinami kaip “taikinga tauta”, istorijos raidoje niekada nerodę neapykantos kitų tautybių atžvilgiu. Lietuvoje žmonių žudynės prasidėjo atėjus sovietų valdžiai. Sovietinius okupantus pakeitę nacistiniai okupantai Lietuvoje tęsė žmonių žudynes, nacistiniai okupantai vadinti “hitleriniais Stalino bendrininkais”. Lietuvių tautai pergyvenus 1940-1941 m. sovietinio teroro laikotarpį, atsirado “vienas kitas” lietuvis, sukrėstas pergyvenimų bolševikmečiu, netekęs tėvų ar artimųjų, kuriam pristigo atsparumo pasipriešinti ir būti įtrauktam į žudynes. Pabrėžiama, kad sovietinės ir hitlerinės žudynės Lietuvoje vyko svetimųjų priespaudos (okupacijos) sąlygomis, lietuvių tautai esant beteisėje būklėje. Todėl ir teisėjo vaidmens (turėti galvoje minėti teismo procesai) negali savintis “sovietinės diktatūros vykdytojai”, “apsitaškę daugybės nužudytų bei nukankintų Lietuvos gyventojų krauju”. Tik laisva lietuvių tauta galės pasisakyti dėl okupacijų metais vykdytų žudynių Lietuvos žemėse ir kt.²⁶

²⁴ Lietuvių enciklopedija, t. 30, Boston, 1964, p. 396–397.

²⁵ Elta, Lietuvių enciklopedija, t. 5, Boston, 1955, p. 489–490.

²⁶ Jie negali imtis teisėjo vaidmens, ELTOS informacijos: Laida “B”, 1961, balandis, (Lietuvos istorijos instituto biblioteka).

ELTOS informacijose buvo tvirtinama, kad hitlerininkai (nacių okupacinė valdžia) Lietuvoje išžudė 300 tūkst. gyventojų. Šis nurodomas skaičius buvo pastovus, tuo tarpu sovietinių okupantų nužudytų ir deportuotų Lietuvos gyventojų skaičius šiek tiek įvairavo: tvirtinta, kad 1940-1941 m., iki karo pradžios sovietai iš Lietuvos ištrėmė daugiau kaip 34 tūkst., sušaudė 1200, o 1944 -1959 m. išžudė ir ištrėmė 400-420 tūkst. žmonių.

Skelbta, kad iš viso abu okupantai fizinio naikinimo priemonėmis, pažeisdami įvairias tarptautines teises, pamindami paprasčiausią žmoniškumą, išnaikino 740 tūkst. nekaltų Lietuvos gyventojų. Dėl sovietų okupacijos Lietuva neteko iš viso 857 tūkst. žmonių. Kartu su nacistinės okupacijos metais patirtais žmonių nuostoliais (300 tūkst.) Lietuvos gyventojų nuostoliai iš viso sudarė 1 mln. 157 tūkst. žmonių²⁷.

Įdomu pažymėti, kad lietuvių išėivijos politinių veikėjų ir jų propagandinių institucijų nurodytas Lietuvos gyventojų nacių okupacijos metų aukų skaičius - 300 tūkst., matyt, neatsitiktinai sutapo su sovietinės Ypatingosios komisijos pirminių paskaičiavimų apibendrinančiuoju skaičiumi. Lietuvos valstybės, jos istorijos požiūriu sovietiniai ir nacistiniai okupantai, jų nusikalstama politika niekuo nesiskyrė, abiejų okupantų nusikaltimai vertinti kaip vienas bendras nusikaltimas. Politiniu požiūriu šiuo konkrečiu atveju nematyta reikalo atmesti, nepriimti, kritiškai vertinti sovietinės propagandos (istoriografijos) sukurtą mitą apie didžiulius Lietuvos gyventojų nuostolius. Sovietinės kilmės duomenys apie nacių piktadarybes Lietuvoje, "papildyti" dar išpūdingesniais skaičiais (taip pat toli gražu nerealiais) apie sovietų nusikaltimus naudoti Lietuvos laisvės byloje siekiant parodyti Lietuvą Vakarų pasauliui kaip dviejų totalitarinių valstybių auką, ryškius lietuvių tautos kančią apibendrinančius faktus. Juo labiau, kad po karo nė viena šalis nepaskelbė objektyvių duomenų apie savo žmonių nuostolius. Kita vertus, lietuvių išėivijos atstovams, matyt, politiškai buvo nepatogu atskleisti tikruosius, palyginti nedidelius žuvusių Lietuvos žmonių (išskyrus holokausto aukas) nuostolius ir kitas nacių okupacijos laikotarpio realybes, kurios galėjo byloti apie prisitaikymo, kolaboravimo apraiškas ir kitus nepopuliarius Vakarų pasaulio akyse procesus.

Žmonių nuostolių, aukų, pralieto kraujo politinė prasmė visada buvo svarbi. Vienas žymiausių lietuvių išėivijos visuomenės veikėjų (1941 m. laikinai ėjo Lietuvos Laikinosios Vyriausybės ministro pirmininko pareigas) Juozas Brazaitis savo knygoje "Vienui vieni" rašė apie 1941 m. birželio sukilėlių aukų politinę pramę kaip "lietuvių tautos krauju paliudytą pasisakymą už nepriklausomybę prieš sovietinę

²⁷ ELTOS informacijos: 1964 m. kovas; birželis; J. Audėnas, Genocidas Lietuvoje: ELTOS informacijos: Vakarų Europa, 1965, birželis, Laida "B", p. 2.

okupaciją”. Šis politinės prasmės argumentas vėliau gausiai vartotas lietuvių diplomatinėje ir informacinėje akcijoje griaunant sovietų tvirtinimus, kad lietuvių tauta laisvu noru įsijungusi į Sovietų Sąjungą. Šiai politinei akcijai naudoti nerealiai dideli sukilėlių nuostolius apibūdinantys skaičiai (daugiau kaip 2 tūkst. žmonių). Esą tai didesnis aukų skaičius, negu žmonių nuostoliai, patirti per 1918-1921 m. kovas už Lietuvos nepriklausomybę²⁸.

J.Brazaičio knyga “Vieni vieni” viena iš įdomiausių ir vertingiausių lietuvių išėivijoje parašytų knygų apie nacių okupacijos laikotarpį Lietuvoje. Jos autorius plačiai rašė apie Lietuvos gyventojų eksterminaciją vokiečių ir sovietų okupacijų metais, lygino abiejų okupantų politikos tikslus, metodus, taktiką. Remdamasis žydų šaltiniais, tvirtino, kad Lietuvoje nužudyta daugiau kaip 71 tūkst. žydų (tai netikslūs, smarkiai sumažinti skaičiai). Esą ne tokiu masiniu būdu kaip žydai, tačiau naikinti taip pat be jokios kaltės kaip diskriminacijos ar represijų aukos, tik “kiek švelniau” ir čigonai, lenkai, lietuviai. Čigonai kai kuriose vietose buvo visiškai išžudyti, bet jų buvo tiek nedaug, kad jų dingimas mažai pastebėtas.

Autorius iš okupantų vokiečių represinės politikos Lietuvoje aspektų pagrįstai išskyrė represijas dėl pyliavų (žemės ūkio prievolių) nevykdymo: 1942 m. keli šimtai ūkininkų iš Suvalkijos, tarp jų ir moterys, išvežti į Vokietijos koncentracijos lagerius, apie juos “niekas daugiau nieko negirdėjo”. Už pyliavų neišpildimą eilė ūkininkų demonstratyviai sušaudyti. Šaudymo represijomis labiausiai garsėjo Vilniaus apygardos komisaras [H.] Wulfas. 1943 m. šioje apygardoje turėjo būti sušaudyta po 3-5 ūkininkus iš valsčiaus. Šaudydavo viešai, turgadienių ar kitų švenčių progomis “iš užpakalio į pakaušį”. Egzekucijos vietoje aukas palikdavo kelias valandas²⁹. J.Brazaičio knygoje yra ir daugiau konkrečių faktų apie vokiečių represijas, kai kurie jų kelia abejonių, autorius nepateikė ir apibendrinamųjų duomenų apie žmonių žudynes.

Lietuvos gyventojų aukų ir nuostolių 1940-1959 m. laikotarpio aiškinimuisi ir atskleidimui skirta kito išėivijos veikėjo Adolfo Damušio speciali studija “Lietuvos gyventojų aukos ir nuostoliai Antrojo pasaulinio karo ir pokario (1940-1959) metais (Kaunas, 1991). Šioje studijoje jos autoriaus žodžiais tariant, siekė “kiek galima tiksliau objektyviai išsiaiškinti Lietuvos gyventojų nuostolius, patirtus Antrojo pasaulinio karo ir pokario metais”. A.Damušio tvirtinimu, žuvusių Lietuvos žmonių skaičius yra toks didelis, kad dalis autorių įvairiais sumetimais bando jį mažinti³⁰.

Autoriaus paskaičiavimais, abiejų [1940-1941 ir 1944-1959 m. - R.Z.] sovietinių okupacijų laikotarpiu į okupantų “naikinimo gernas” buvo pakliuvę apie 592330 Lietuvos gyventojų³¹. Duomenys apie

²⁸ J.Brazaitis, *Vienų vieni: fotografuotinas leidimas*, Vilnius, 1990, p. 69–71.

²⁹ *Ibid.*, p.133, 147, 151.

³⁰ A.Damušis, *min. veik.*, p. 4.

³¹ *Ibid.*

nacių teroro aukas pateikiami 2-ose lentelėse: "Holokausto aukos Lietuvoje" (jų autoriaus duomenimis, buvo 165 021)³²; "Nacių teroro aukos apytikriu skaičiavimu".

Pastarojoje lentelėje A. Damušis nurodo tokias žuvusių Lietuvos gyventojų kategorijas ir jų skaičius:

"Darbininkų, dezertyravusių iš darboviečių Vokietijoje, įkalintų koncentracijos stovyklose ir ten žuvusių - 1700

Ūkininkų, boikotavusių pyliavas, sušaudytų bei žuvusių koncentracijos stovyklose - 11000

Dezertyravusių iš karinio transporto, pagalbos bei sargybos dalinių, sušaudytų bei mirusių koncentracijos stovyklose - 13 000;

Įvairių sporadinių egzekucijų aukos - 4 000;

Iš viso žuvusių nacių okupacijos metais (1941-1944) - 45 000"³³.

Nors A. Damušio pateiktas bendrasis nacių Vokietijos okupacijos metais žuvusių Lietuvos gyventojų skaičius lyginant su sovietinės Ypatingosios komisijos ir ELTOS informacijose minimais skaičiais yra didelis žingsnis istorinės tiesos link, apskritai tiek bendrasis skaičius, tiek ir jo sudėtinės dalys (dėmenys) kelia didelių abejonių ir, atsižvelgiant į nacių okupacijos laikotarpio Lietuvoje konkrečią realybę, atrodytų yra nerealūs, išpūsti, išskyrus, galbūt, tik nurodytas "įvairių sporadinių egzekucijų aukas". Autorius nepagrindžia savo pateiktų skaičių jokiais argumentais ar istorijos šaltiniais, suplaka į vieną krūvą civilių gyventojų aukas ir karinius (lietuviškų karinių formuočių) nuostolius. Beje, pastarieji išties išpūdingi - "sušaudytų bei mirusių koncentracijos stovyklose dezertyrų buvo 13 tūkst. žmonių". Santykinai realesni skaičiai apie žuvusius dezertyrus iš darbų Vokietijoje, įkalintuosius koncentracijos stovyklose ir ten žuvusius, sušaudytus ūkininkus, boikotavusius pyliavas ir kt.

Antra vertus, galima tvirtinti, kad A. Damušis savo paskaičiavimuose apima ne visas žuvusių Lietuvos žmonių kategorijas.

A. Damušis (iš dalies ir J. Brazaitis) kaip istorikai paneigia savo antinacinės rezistencinės veiklos idealus ir jos istorinius nuopelnus. Jie abu priklausė įtakingai katalikiškajai politinei rezistencinei srovei, kuri nuosekliausiai laikėsi pasyvaus antinacinio pasipriešinimo taktikos, jiems priklausė principinė nuostata, jog lietuvių tautos pirmasis priešas yra SSRS ir tik antrasis - Vokietija. Jų teoriškai pagrįstą ir realizuotą pasipriešinimų veiksmų taktiką bendrais bruožais galima apibūdinti kaip laviravimą, taktiniais

³² Ibid., p. 29.

³³ Ibid., p. 28.

sumetimais bendradarbiavimą, ėjimą į kompromisus su vokiečiais, vengimą juos provokuojančių veiksmų ir aukų siekimą išsaugoti Lietuvos jaunimą, tautos gyvybines jėgas ir kt. Šių tikslų iš esmės buvo pasiekta.

Vargu ar galima patikėti A. Damušio pateiktais apibendrinamaisiais duomenimis apie nacių okupacijos aukas, kurias reikėtų vadinti didžiulėmis, prilygstančiomis žuvusių pokario ginkluotos antisovietinės rezistencijos dalyvių ir jų aukų mastams, nepaisant to, kad jis kaip buvęs VLIK'o narys buvo gerai informuotas apie padėtį Lietuvoje vokiečių okupacijos metais.

A. Damušio paskaičiavimai apie Lietuvos gyventojų aukas (nuostolių) labai skiriasi nuo kito išseivijos autoriaus Prano Zundės duomenų, pateiktų "Lietuvių enciklopedijoje" K.Pakšto straipsnyje "Lietuvių tautos plotai ir gyventojai".

P.Zundė išskyrė tokias nacių okupacijos laikotarpio Lietuvos gyventojų nuostolių kategorijas ir jas apibūdinančius skaičius:

1942-1944 m. deportuoti Vokietijon priverčiamiesiems darbams ir negrižę	9800
1942-1945 m. nacių nužudyti (daugiausia žydai)	170 000
1942-1945 m. kiti karo meto nuostoliai (žuvę kariai, įskaitant mobilizuotus į Raudonąją armiją, žuvusieji per oro antpuolius ir t.t.)	25 000
1944 m. pasitraukę nuo Sovietų į Vakarų	60 000
1944m. pabėgę ar evakuoti Vokietijon iš Klaipėdos krašto	105 000

"Lietuvių enciklopedijos" tame pačiame straipsnyje daroma įdomi išvada: "Įsidėmėtina, kad per dvejus karo ir vokiečių okupacijos metus (1942-1943) vidutinis metinis natūralinis Lietuvos prieauglis siekė net 12 promilių. Tai rodo, kad paskutinis karas lietuvių tautos nemažino: ją naikino naujos genocidinės rusų priemonės su vergų stovyklomis ir gyventojus išbaidančiu teroru"³⁴.

P. Zundės išskirtos Lietuvos gyventojų nuostolių kategorijos nėra tiksliau diferencijuotos ir apibrėžtos: išvežtieji priverstiniam darbams ir negrižusieji nebūtinai buvo žuvę žmonės, mažai ką konkrečiau pasakanti "kitų karo nuostolių" kategorija, į kurią įtraukti kariai, žuvę Vokietijos ir SSRS armijose ir kt.

"Lietuvių enciklopedijos" statistiniai duomenys, matyt, nėra tikslūs, jos teiginiais ir apibendrinamosioms išvadoms taip pat būdingas tam tikras politinis tendencingumas, tačiau iš jų galima daryti principinę išvadą: žuvusių (nužudytų) Lietuvos gyventojų (išskyrus žydus) buvo labai maži (nežymūs).

Įdomių apibendrinamojo pobūdžio duomenų apie Lietuvos gyventojų nuostolius karo ir nacių Vokietijos okupacijos metais pateikta Romualdo J. Misiūno ir Reino Taageperos knygoje³⁵, kurią apskritai galima vertinti kaip vieną iš išsamiausių Baltijos šalių palyginamosios istorijos studijų.

Tiesa, pačiame knygos tekste autoriai Lietuvos žmonių žudynėse problemos neaptaria, apibendrinamųjų duomenų nepateikia ir jų neanalizuoja (išskyrus holokaustą ir jo aukas). Autoriai spėjo (manė), kad Lietuvoje nužudyta 170 tūkst. žydų³⁶).

R. J. Misiūnas ir R. Taagepera savo knygos prieduose pateikė lenteles: 1) “Gyventojų sudėties pasikeitimai 1939-1945 m.: apytikriai apskaičiavimai” ir 2) “Mirtys karo ir okupacijos metais (1940-1945): apytikriai apskaičiavimai”³⁷. Iš jų galima daryti kai kuriuos apibendrinimus apie civilių gyventojų nuostolius Estijoje, Latvijoje ir Lietuvoje nacių Vokietijos okupacijos metais.

Autoriai pabrėžtinai pažymėjo, kad lentelių skaičiai labai apytikriai, jie pateikti siekiant nors šiek tiek supažindinti skaitytoją su gyventojų sudėties pasikeitimų tipu ir didumu bei paskatinti mokslininkus (Rytuose ir Vakaruose) atskleisti tikslesnius duomenis. (Šios autorių pastabos vaizdžiai atspindi problemos istoriografijos padėtį).

Pirmojoje lentelėje “Gyventojų sudėties pasikeitimai (1939-1945) nacių okupacijos metu represijų aukas Lietuvoje atspindi tokie duomenys:

Nacių egzekucijos ir deportacijos 1941-1945 m. [kartu su “vietinių pakalikų” atliktomis egzekucijomis, įskaitant 180 tūkst. Lietuvos žydų] 200 tūkst.³⁸.

Taigi be žydų kitų nužudytų Lietuvos gyventojų nuostoliai, vykdant “egzekucijas ir deportacijas” sudaro apie 20 tūkst. žmonių. Autorių pateiktais apytikriais apskaičiavimais, Lietuva 1939-1945 m. neteko 15 proc. gyventojų (Latvija-30proc., Estija 25 proc.)³⁹.

Lentelėje “Mirtys karo ir okupacijos metais (1940-1945)” apie nacių Vokietijos okupacijos Lietuvoje laikotarpio gyventojų netektis autoriai pateikia tokius duomenis:

Nacių egzekucijos 1941-1945 m.

140 tūkst.

³⁴ Lietuvių enciklopedija, t.15: Lietuva: Antrasis leidimas, Vilnius, 1990, p. 448, 447.

³⁵ Romualdas J. Misiūnas, Reinas Taagepera, Baltijos valstybės: priklausomybės metai 1940–1980, Vilnius, 1992. Versta iš : Romuald J.Misiunas and Rein Taagepera, The Baltic States: Years of Dependence 1940-1980, University of Callifornia Press Berteley and Los Angeles, 1983.

³⁶ Ibid., p. 68.

³⁷ Ibid., p. 298–300.

³⁸ Ibid., p. 298–299.

³⁹ Ibid., p. 299.

Mirčių skaičius vokiečių deportacijose 1942-1945 m.	50 tūkst.
Į Vakarų besitraukiančių civilių mirčių skaičius	5 tūkst.
Bombardavimo ir kitos karo aukos	15 tūkst. ⁴⁰

Taigi autorių pateiktais apytikriais duomenimis, nacių egzekucijų Lietuvoje aukomis tapo 10-20 tūkst. ne žydų kilmės Lietuvos gyventojų. Tai gana realūs ir tikėtini skaičiai, nors jie smulkiau pagal atskiras aukų kategorijas ir nedetalizuoti. Šie skaičiai ryškiai prieštarauja A.Damušio pateiktiems apibendrinamiesiems duomenims. Tiesa, bombardavimo ir kitas karo aukas atspindintis skaičius atrodytų yra gerokai padidintas, ypač lyginant su Latvija (10 tūkst.) ir Estija (5 tūkst.). Atrodytų, kad Lietuvos gyventojai nuo karo veiksmų turėjo nukentėti mažiau negu Latvijos ir Estijos gyventojai.

Kalbant apie lietuvių išseivijos istoriografiją galima paminėti istoriko Thomo Remeikio (monografijos “Opposition to soviet rule in Lithuania 1945 - 1980” (Chicago, 1980 m.) 1985 m. straipsnį lietuvių išseivijos mėnraštyje “Akiračiai”. Jame iškelta politinių žudynių Lietuvoje 1941 m. birželio mėn., prasidėjus Vokietijos-SSRS karui problema ir atskleisti jo mastai. 1941 m. birželį autorius vadino “baisiuoju birželiu”: baisumai Lietuvoje nepasibaigė 1941 m. birželio 15-16 d., t.y. sovietine Lietuvos okupacija, masiniu trėmimu, vėlesnėmis Rainių miškelio žudynėmis, įvykdytomis besitraukiančių iš Lietuvos raudonarmiečių. Sovietinį terorą pakeitė nacistinis: prasidėjo porgomai, sovietinių kolaborantų ar tariamų kolaborantų gaudymai ir savavališki likvidavimai, nacių specialiųjų dalinių siautėjimas ir gyventojų naikinimas. 1941 m. birželio antroji pusė reiškė ne vien žydų tragedijos pradžią, bet ir lietuvių tautos tragedijos tęsinį, ji buvo net baisesnė savo “ilgalaikėmis implikacijomis”. Autoriaus nuomone, “Antrojo pasaulinio karo metu Lietuva prarado net 850 tūkstančių [tai sovietinės istoriografijos skaičiai - R.Z.] gyventojų, esą tai sudaro aukščiausią karo aukų procentą visoje Europoje. Proporcingai net Rusija tiek savo gyventojų neprarado⁴¹.

Tautinio Atgimimo laikotarpio ir Nepriklausomos Lietuvos istoriografija

Nacių represijų ir Lietuvos ne žydų kilmės gyventojų žudynių tematika rašyta nedaug. Lietuvos istorikų dėmesys pirmiausia krypo į stalininio režimo vykdytą masinį Lietuvos gyventojų naikinimą,

⁴⁰ Ibid., p. 300.

⁴¹ T. Remeikis, Birželinė Lietuva, Akiračiai: atviro žodžio mėnraštis, 1985, liepa, Nr.7, p.1,15.

masinius trėmimus ir kt. Tokią padėtį Lietuvos istoriografijoje galima vertinti ir kaip dėsningą reiškinį, ir kaip istorijos mokslo trūkumą.

Bene pirmasis dar 1988 m nušviesdamas “baltas dėmes” karo ir pokario metų Lietuvos demografijoje gyventojų nuostolių problemą palietė L.Truska. Jis nurodė, kad fašistinės okupacijos metais nužudyta apie 200 tūkst. Lietuvos žydų, o kitų tautybių žuvusių gyventojų nuostolius įvertino orientaciniais skaičiais, - 50 tūkst. žmonių, vėliau - “keliasdešimčia tūkstančių”⁴².

L. Truskos nurodytas skaičius išėjo į “tarptautinę areną”, jis buvo panaudotas “Baltijos šalių istorijoje”. Jos autoriai tvirtina nacių okupacijos metais žuvus 50 tūkst. lietuvių (18 tūkst. latvių, 5 tūkst. estų)⁴³.

Nacių represijų ir Lietuvos gyventojų žudynių (nuostolių) problematika daugiausiai domėjosi istorikas A. Bubnys. Savo monografijoje ir kituose darbuose pasinaudodamas archyviniais ir skelbtais šaltiniais, kitų autorių, ypač K. Rukšėno tyrinėjimais, autorius plačiai nušvietė Lietuvos gyventojų, taip pat ir ne žydų tautybės žmonių naikinimą, pateikė daug įvairių istoriografinių duomenų ir nuostolių statistikos. Tačiau A. Bubnys nepareiškė aiškesnės nuomonės, kiek ne žydų kilmės Lietuvos gyventojų nacių okupacijos metais buvo nužudyta. Autorius remiasi sovietinės Ypatingosios komisijos pirminiu skaičiumi - 100 tūkst. žuvusių ir nužudytų ne žydų tautybės Lietuvos gyventojų, teigia, kad šį skaičių galima imti kaip atsparos tašką konkretesniems atskirų Lietuvos tautybių (lietuvių, lenkų, rusų, gudų ir kt.) nuostolių tyrimams. Apibendrinamas pateiktus įvairius duomenis, autorius „arčiausiai tiesos” laiko A. Damušio nurodytus žuvusių ir nužudytų Lietuvos gyventojų skaičių - 45 tūkst. A. Bubnys šį skaičių patikslina, adaptuoja prie Lietuvos istorinės tikrovės sąlygų, kartu padarydamas jį šiek tiek suprantamesnį: iš šio skaičiaus būtų apie 15 tūkst. lenkų, 10-20 tūkst. lietuvių, likusieji 5-10 tūkst. - kitų tautybių (rusų, gudų) žmonės⁴⁴.

Taigi Lietuvos gyventojų (ne žydų) žudynių mastus apibendrinantys duomenys istoriografijoje labai skirtingi, prieštaringi, išryškėja didžiuliai istorikų nesutarimai. Sovietinės istoriografijos ir kai kai kuriuos išėivijos autorių vertinimus (100- 200 tūkst. aukų) tenka atmesti kaip perdėm politizuotus ir

⁴² L. Truska, “Baltos dėmės” karo bei pokario metų Lietuvos demografijoje, Naujas požiūris į Lietuvos istoriją [Straipsnių rinkinys], Kaunas, 1989, p. 204; L. Truska, Lietuva 1938–1953 metais, Kaunas, 1995, p. 125.

⁴³ Z. Kiaupa, A. Maesalu, A. Pjur, G. Straube, Baltijos šalių istorija, Vinius, 2000, p. 177.

⁴⁴ A. Bubnys, Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944), Vilnius, 1998, p. 312; A. Bubnys, Lietuvos gyventojų naikinimas nacių okupacijos metais (1941–1944), Lietuvos žmonių genocidas nacių ir sovietų okupacijose: (konferencijos medžiaga, 1993 06 12), Vilnius – Kaunas, 1944, p.26; A. Bubnys, Nacių genocido aukos Lietuvoje, Lietuvos naikinimas ir tautos kova (1940 - 1998): sudarė Izidorius Ignatavičius. Vilnius, 1999, p. 79–80; A. Bubnys, Nacistų okupacinio režimo politika Lietuvoje 1941–1944 m., J. P. Kedys, Terorizuojama ir naikinama Lietuva 1938 –1991, Klaipėda, 1994, p.192.

ideologizuotus, visiškai nepagrįstus. Apskritai istoriografijoje būdinga tendencija pateikti pernelyg išpūstą, moksliniais argumentais nepagrįstą gyventojų ir kitų nuostolių vokiečių okupacijos metais vaizdą.

Šio tyrimo autoriaus nuomone, realūs ne žydų kilmės Lietuvos gyventojų nuostolius išreiškiantis skaičius – keletas tūkstančių nužudytųjų. Racionaliausia ir tikslingiausia ši skaičių laikyti išeities tašku detalesniems Lietuvos gyventojų nuostolių tyrimams.

Lietuvos gyventojai – Vokietijos - SSRS karo veiksmų 1941 m. aukos

Visų pirma, tenka kalbėti apie Lietuvos gyventojų nuostolius ir aukas, kurias lėmė Vokietijos - SSRS karo veiksmai Lietuvos teritorijoje. Lietuvos gyventojai nepaisant jų tautybės, lyties, pasaulėžiūros žuvo dviejų kariavusių imperialistinių valstybių ir jų kariuomenių ginkluotoje konfrontacijoje, kaip nacių Vokietijos agresijos prieš Sovietų Sąjungą nekaltos aukos. Lietuva kaip valstybė šiame kare nedalyvavo, ji karo išvakarėse, 1940 m. SSRS buvo okupuota ir aneksuota.

Vokietijos reicho kaimynystėje (pašonėje) buvusi Lietuva karo arena tapo nuo pat pirmųjų Vokietijos agresijos akimirų 1941 m. birželio 22 d. rytą. Į Lietuvą įsiveržė didžiulė Vokietijos kariuomenės masė: visa “Šiaurės” armijų grupė ir “Centro” armijų grupės dalis, - iš viso daugiau kaip 40 divizijų, apie 700 tūkst. karių.

Įsiveržę vokiečiai sutiko labai silpną Raudonosios armijos pasipriešinimą. Per Žemaitiją Rygos - Mintaujos kryptimi puolusios jų divizijos jau antrą karo dieną pasiekė Latviją. Vilniaus - Minsko kryptimi puolusios divizijos jau pirmą karo dieną buvo Alytuje ir Merkinėje (Pietryčių Lietuvoje). Šiek tiek lėčiau vokiečiai veržėsi Kauno - Daugpilio kryptimi.

Birželio 23 d. užimtas Kaunas, Raseiniai, birželio 24 d. - Vilnius, Kaišiadorys, Trakai, Ukmergė, birželio 25 d. - Telšiai, Kelmė, Kėdainiai, Radviliškis, Molėtai, Zarasai, birželio 26 d. - Šiauliai, Panevėžys, Kupiškis, Pasvalys. Birželio 27 d., t.y. per nepilną savaitę buvo užimta visa Lietuvos teritorija⁴⁵.

Vokietijos vermachto puolimo sėkmę lėmė daugelis įvairaus pobūdžio aplinkybių. Sovietų Sąjunga nebuvo pasiruošusi karui, vokiečių kariuomenė visais atžvilgiais buvo pranašesnė. Naujoji Vokietijos - SSRS vakarinė siena (atsiradusi SSRS okupavus Lietuvą) nebuvo sustiprinta ir paruošta gynybai, sovietinė aviacija vokiečių subombarduota aerodromuose, vientiso gynybos fronto Lietuvoje Raudonoji armija nesudarė, ji traukėsi skubiai ir padrikai, nevaldoma savo karinės vadovybės, pasipriešindama tik atskirose vietovėse.

⁴⁵ P.Petronis, Kova už Lietuvos TSR išvadavimą Didžiajame Tėvynės kare, Vilnius, “Žinija”, 1984, p. 18–34.

Pačiose karo išvakarėse dislokuoti pasienyje Raudonosios armijos daliniai buvo gavę nurodymą nešaudyti į vokiečius, net jei šie įsiveržtų į sovietinę teritoriją, nepasiduoti vokiečių provokacijoms. Tik birželio 22 d. vakare gautas įsakymas smogti vokiečiams gilius kontrsmūgius, siekiant sutriuškinti pagrindines jų jėgas ir perkelti karo veiksmus į Vokietijos teritoriją⁴⁶.

Toks karo veiksmų Lietuvoje pobūdis ir neilga jų trukmė nulėmė palyginti nedideles Lietuvos gyventojų aukas ir materialinius nuostolius. Be to, nespėta įvykdyti sovietinės karo mobilizacijos, savanoriškos ar prievartinės evakuacijos, organizuoti pasipriešinimą. Visa tai turėjo įtakos ir potencinėms Lietuvos žmonių aukoms ir karo nuostoliams.

Karo veiksmų eiga, jų pobūdis ir nedideli padariniai atsispindėjo vokiečių okupacijos metais leistoje oficialioje spaudoje. Joje rašyta: “Pasienis ilgesnių kautynių nematė..., “nenugalimosios” Raudonosios armijos kolonos bėgo pakrikusios, kur suspėdamos stengdamosios išsprogdinti tiltus [...] Smarkesnės kautynės įvyko ties Marijampole, Alytumi, Kauno apylinkėse ir kitur.

Daugiausia nuo vokiečių artilerijos ir aviacijos ugnies nukentėjo kai kurie Lietuvos miestai ir miesteliai: Alytus, Marijampolė, Vilkaviškis, Tauragė, Kretinga, Raseiniai, Kelmė ir kt.

Apskritai nuo karo veiksmų labiausiai nukentėjo Alytaus, Raseinių ir Tauragės apskritys⁴⁷.

Tačiau dauguma Lietuvos miestų ir miestelių nukentėjo nežymiai arba beveik visiškai nenukentėjo. Spaudoje buvo pažymima, kad labai nedaug nukentėjo Kaunas: miestas “visai nebuvo bombarduotas”, buvo bombarduotas “tik aerodromas, svarbesni karo medžiagos sandėliai ir skystojo kuro rezervuarai”, iš civilių gyventojų “labai mažai kas nukentėjo”, karo veiksmai beveik nesutrukdė normalaus miesto gyvenimo.

Panašiai rašyta ir apie Vilnių: “Vilnius nuo karo mažai nukentėjo. Nors statistika priskaito apie 300 karo metu sunaikintų ar apgriautų namų, tačiau bendrame miesto vaizde karo pėdsakų beveik nesimato”. 1941 m. liepos pradžios duomenimis, Vilniuje per bombardavimus žuvo 2 civiliai gyventojai lietuviai⁴⁸.

Oficialiosios spaudos pranešimuose pateikti duomenys nebuvo pilni, jie politizuotai atspindėjo civilių gyventojų aukas ir kitus nuostolius. Anot Vilniuje leisto “Naujosios Lietuvos” laikraščio, “žūnančių bolševikų nebuvo laiko skaičiuoti”, jie esą to ir neverti⁴⁹. Matyt, neskaičiuoti ir žuvę žydai.

⁴⁶ М. Геллер, А. Некрич, Утопия у власти, Москва, 2000, с. 368–370.

⁴⁷ Karas ritasi per Lietuvą: lietuviai džiaugsmingai sutinka žygiuojančius vokiečių karius, Į laisvę: Kauno dienraštis, 1941, birželio 20; Sudegę miestai ir miesteliai, Į laisvę, 1942 birželio 20, p. 8. Į laisvę, 1942, gegužės 19

⁴⁸ Šiuo metu Kaune, Naujoji Lietuva, 1941, liepos 2; Žuvusieji civiliai lietuviai, Naujoji Lietuva, 1941, liepos 2; Ūkininko patarėjas, 1941, birželio 28; Gyvenimas Vilniuje tvarkosi, Ūkininko patarėjas, 1941, spalio 24.

⁴⁹ A.Gustaitis, Pirmieji kritusieji Lietuvos laisvės priešaušryje, Naujoji Lietuva, 1941, liepos 1.

Tačiau apskritai nėra jokių duomenų, kurie patvirtintų kai kurių autorių minimas dideles oro antpuolių (bombardavimų) ir kitų karo veiksmų žuvusių Lietuvos gyventojų aukas. Apie tai netiesiogiai byloja ir sovietmečio propagandinė istorinė literatūra: joje tokių faktų beveik nėra. Sovietmečiu rašyta apie tariamai siaubingą vokiečių karo aviacijos antpuolį prieš Palangos pionierių stovyklą ir dideles vaikų aukas: į stovyklos vieno kaimo, kuriame poilsiaavo 80 vaikų, kambarį pataikė artilerijos sviedinys, žuvo visi vaikai. Vokiečiai Palangoje šaudė į bėgančius žmones. Po kiekvieno vokiečių lėktuvo antskrydžio “smėlyje daugėjo kraujo dėmių” ir kt.⁵⁰

Įvykių Palangoje nušvietimas panašus į sovietinės propagandos kurtus mitus apie hitlerinę okupaciją Lietuvoje. Palangoje nebuvo jokių karinių objektų, pionierių stovykla vargu ar galėjo būti vokiečių karo aviacijos taikynys. Yra liudytojų atsiminimų, tvirtinančių, kad Palangoje stovykloje birželio 22 d. rytą niekas nežuvo⁵¹.

Civilių gyventojų žūčių atvejų buvo daugiau ten, kur, prasidėjus karui, susikūrė ir aktyviau veikė 1941 m. birželio sukilimo būriai. (Ir pačius sukilėlius, bent neginkluotus, neorganizuotus galima laikyti civiliais gyventojais). Iš Kazlų Rūdos (Marijampolės aps.) apylinkių išvežant bolševikus žuvo 60 partizanų ir “šiaip gyventojų”. Klovainiuose (Šiaulių aps.) per birželio 23 d. įvykusi susišaudymą žuvo 3 partizanai ir 3 civiliai gyventojai⁵².

Literatūroje (istoriografijoje) galima rasti įvairių duomenų apie žuvusių sukilėlių (partizanų) skaičių. K.Škirpa tvirtino, kad bendras skaičius sukilimo metu žuvusių LAF'o laisvės kovotojų siekė per 4 tūkst. vyrų⁵³. Istoriko V.Brandišauskas nurodo, kad visoje Lietuvoje žuvo beveik 600 sukilėlių, šį skaičių motyvuotai ir pagrįstai vadina akivaizdžiai “per dideliu”⁵⁴. Sukilimo centre Kaune iki 1941 m. birželio 27 d. buvo užregistruota tik 110 žuvusių partizanų⁵⁵.

Lietuvos gyventojų aukų (žūčių) per karo veiksmus nustatymo apytikriu orientaciniu rodikliu gali būti karo veiksmų intensyvumas, įnirtingumas, iš abiejų pusių žuvusių karių statistika. K.Škirpa, remdamasis vokiečių dokumentais, tvirtino, kad Vokietijos vermachtas, žygiuodamas per Lietuvą, neteko

⁵⁰ К. Рукшенас, В.Синкявичюс, Литва под властью гитлеровских палачей : Гитлеровская оккупация в Литве (Сборник статей), Вильнюс, 1966, s. 86.

⁵¹ Visa tiesa apie Palangos stovyklą dar nepasakyta, Lietuvos rytas, 1995, liepos 7.

⁵² Naujoji Lietuva, 1941, liepos 16; Tėvynė (Šiauliai), 1941, spalio 20.

⁵³ K.Škirpa, Sukilimas Lietuvos suverenumui atstatyti: dokumentinė apžvalga, Vašingtonas, 1973, p. 297.

⁵⁴ V.Brandišauskas, Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą (1940 06–1941 09), Vilnius, 1996, p. 85.

⁵⁵ Kriūtę partizanai, Į laisvę, 1941, liepos 1.

218 karininkų ir 3144 kareivių, iš viso 3362 žmonių⁵⁶. L.Truska nurodo, kad užimdama Lietuvą vokiečių kariuomenė neteko beveik 3 tūkst. karių⁵⁷.

Atsižvelgiant į karo veiksmų neintensyvų ir trumpalaikį pobūdį, atrodytų, jog tai padidinti (išpūsti) skaičiai. Rusijos istoriografijoje (spaudoje) yra duomenų apie tai, kad Vokietijos kariuomenė visame Vokietijos - SSRS fronte nuo Baltijos iki Juodosios jūros iki 1941 m. liepos 10 d. neteko tik šiek tiek daugiau kaip 20 tūkst. žmonių⁵⁸. Tokiu atveju, minėtų autorių nurodytas žuvusių vokiečių karių Lietuvoje skaičius tikrai būtų per didelis.

Šio tyrimo autorius archyvuose šaltiniuose detaliau patyrinėjo Tauragės apskrities gyventojų aukas karo pradžioje. Šioje Lietuvos pasienio su Vokietija apskrityje karo išvakarėse raudonarmiečiai statė karinius įtvirtinimus, prasidėjus karo veiksams vokiečiams priešinosi Raudonosios armijos 2 šaulių divizijos. Birželio 23 d. raudonarmiečiai bandė organizuoti kontrpuolimą, 60 km pločio ruože tarp Kaltinėnų ir Raseinių įvyko didelės tankų kautynės. Taigi Tauragės apskritis buvo tapusi pačių intensyviausių ir įnirtingiausių mūšių tarp vokiečių ir sovietų armijų arena Lietuvoje.

Tad kokie buvo civilių gyventojų nuostoliai Tauragės aps.? 1942 m. pavasarį vokiečių okupacinės valdžios nurodymu rinkti duomenys apie “nuo vokiečių ginklo žuvusius ir sunkiai sužeistus (netekusius ne mažiau kaip 30 proc. darbingumo) žmones. Tauragės aps. valsčių viršaičiai pateikė okupacinei valdžiai duomenis apie 78 žuvusius ir 27 sunkiai sužeistus asmenis⁵⁹. Šie skaičiai turėtų būti gana tikslūs, nes vokiečiai žuvusiųjų ir sužeistųjų šeimoms mokėjo nedideles kompensacijas.

Tauragės aps. žmonės daugiausia žuvo nuo kulų ir artilerijos sviedinių skeveldrų, bet buvo ir vokiečių karių sušaudytų žmonių, besislapsčiusių nuo karo veiksmų slėptuvėse ir rūsiuose, asmenų, jų palaikytų raudonarmiečiais, įskųstų (įtartų) šaudžiusių į vokiečius, jų išsivestų ir sušaudytų (matyt, ir politiniais sumetimais). Į žuvusiųjų sąrašus įrašyti ir rusų nukankinti žmonės. Taigi ne visi sąrašuose suregistruoti Tauragės aps. gyventojai buvo tiesioginių karo veiksmų aukos, gyventojų nuostolius galima laikyti nedideliais.

Panašūs gyventojų nuostoliai galėjo būti ir kai kuriose kitose labiau nukentėjusiose Lietuvos pasienio (Vilkaviškio, Marijampolės, Alytaus) ir kitose apskrityse, kuriose vyko intensyvesni karo veiksmai

⁵⁶ K.Škirpa, Sukilimas..., p. 297. Autorius darė išvadą, kad lietuvių sukilėlių žuvo 600 su viršum daugiau, atitinkamai vertino ir 1941 m. birželio sukilėlių vaidmenį “rusų raudonosios armijos jėgų nugalėjimui” Lietuvoje, *ibid.*, p. 297–298.

⁵⁷ L. Truska. Lietuva 1938–1953 metais, p.100.

⁵⁸ В. Красиков, Они погибли защищая наш город, Петербургский час пик: Ежедневное обозрение, Петербург, 2001, 12–18 сентября, с. 4.

⁵⁹ LCVA, f. R– 1476, ap. 1, b. 16, l. 16–17, 19, 69, 71–72, 74–75, 78, 83, 89, 93.

(Raseinių, Šiaulių ir kt. apskritys). Merkinėje (Alytaus aps.) nuo karo veiksmų žuvo 8-10, Kazlų Rūdoje (Marijampolės aps.) - apie 20 žmonių⁶⁰ ir kt.

Taigi apskritai galima daryti išvadą, kad apskritai Lietuvos gyventojų, 1941 m. žuvusių nuo karo veiksmų, aviacijos bombardavimų artilerijos apšaudymų ir kt. nebuvo daug. Kai kurių minėtų autorių teoriniai paskaičiavimai apie tūkstantines tokio pobūdžio gyventojų aukas neturi pagrindo. Karo veiksmų 1941 m. aukos Lietuvoje skaičiuotinos keliais šimtais žmonių. Apie didesnių mastų tokių aukų egzistavimą nėra žinių archyvuose šaltiniuose, tokiais duomenimis nedisponavo sovietinė propaganda. Jų nėra ir nepriklausomoje Lietuvoje pastaruoju metu gausiai leidžiamose regioninės (kraštų ir valsčių) istorijos darbuose, minimos tik pavienės, negausios aukos.

Vokiečių okupacijos metais buvo sudaryti besitraukiančios Raudonosios armijos ir vietinių komunistų nužudytų žmonių sąrašai: 21 – oje Lietuvos apskrityje (be Eišiškių, Vilniaus apskričių, be Vilniaus miesto) būta 1027 sovietinio teroro aukos.

Daugumas iš šių aukų – beprasmės, nekaltos, besitraukiančių raudonarmiečių keršto aukos. Nužudymų priežastys dažniausiai banalios : “nušautas bevažiuojant dviračiu”, “kaip nesusipratęs lietuvis”, “kaip neištikimas sovietinei santvarkai”, “kad iškėlė tautinę vėliavą”, “kaip buvęs šaulys”, “kad paklausė, ar toli vokiečiai”, “nušautas už tai, kad pas jį buvo rasti žiūronai”, “kad prie savo namų buvo iškėlęs baltą vėliavą”, “kaip prijaučias partizanams”, “ už tai, kad Nepriklausomoje Lietuvoje tarnavo policijoje”, “susiginčijus su komunistais dėl konfiskuojamo dviračio”, “kad ėjo per krūmus pasižiūrėti bėgančių raudonarmiečių” ir t.t.⁶¹.

Taigi abiejų imperialistinių, totalitarinių valstybių – nacistinės Vokietijos ir stalininės Sovietų Sąjungos, - karinių, represinių struktūrų veiklos pobūdis ir taktika vykstant karo veiksmams Lietuvos teritorijoje iš esmės nesiskyrė, jos veikė kaip agresyvi, priešiška jėga svetimame okupuotame krašte, jų veiksmus galima vertinti kaip bendrą, vientisą nusikaltimą prieš Lietuvos žmones.

Lietuvos gyventojai - okupantų vokiečių “atsiskaitymų” (keršto) akcijų aukos

Į Lietuvą įsiveržusią Vokietijos kariuomenę 1940 m. sovietinę okupaciją patyrusios Lietuvos gyventojų dauguma pasitiko kaip “išvaduotojus” iš sovietinio okupacinio jungo, pagal lietuviškus papročius su gėlėmis, “ duona ir druska”, demonstruojant dėkingumo jausmus, negailint iš tikrųjų nuoširdžių ar bent

⁶⁰ 1941 m. birželio sukilimas: dokumentų rinkinys, p. 105.

⁶¹ V.Brandišauskas, Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą (1940 06– 1941 09), Vilnius, 1996, p. 82.

formaliai nuoširdžių komplimentų. Tai, be abejo, veikė vokiečių elgseną ir palankią psichologiją Lietuvos gyventojų atžvilgiu.

Ižengus vokiečių kariuomenei, paskelbtas Vyriausiojo vokiečių armijos vado atsišaukimas į „Lietuvius“, jame paskelbta apie karinės valdžios įvedimą. Atsišaukime apskritai deklaruotas draugiškas (lojalus) nusistatymas lietuvių atžvilgiu, Vokietijos kariai pristatyti kaip „draugai ir gelbėtojai nuo bolševikų jungo“, nešantys „laisvę“ ir gražinantys „žmonišką gyvenimo sąlygą“. Tačiau griežtai pareikalauta atiduoti ginklus, pranešti apie pasislėpusius sovietų karininkus, kareivius, bolševikų komisarų. Grasinta sušaudyti tuos, kas slėps sovietų karius, ginklus, amuniciją ir kitokią Raudonosios armijos ir SSRS nuosavybę arba ją pasisavins, kas pasipriešins arba bandys susisiekti su priešu⁶²

Ižengę į Lietuvą, vokiečiai kai kur elgėsi ne kaip laukti „išvaduojujai“, o kaip žiaurūs ir brutalūs okupantai, per nepilną savaitę trukusius karo veiksmus prieš nekaltus civilius gyventojus jie įvykdė žiaurių masinių smurto akcijų, visai nesiderinusių su visuotina euforija, nekalbant apie vėliau nepasiteisinusius valstybingumo atkūrimo ir kitus politinius lietuvių tautos lūkesčius.

Okupuodami Lietuvą vokiečiai ją traktavo kaip sudėtinę SSRS teritorijos dalį, taigi, nepaisant draugiškų politinių pareiškimų ir elgtis turėjo kaip prieš teritorijoje. Bet kokie priešiški civilių asmenų veiksmai prieš kariuomenę, jos atstovus, aptarnaujančią personalą turėjo būti baudžiami griežčiausiomis priemonėmis vietoje, net sunaikinant užpuolėją. Vietovėse, kuriose kariuomenė buvo klastingai užpulta, jei aplinkybės neleido greitai išaiškinti atskirų kaltininkų, bataliono vadas arba aukštesnis karininkas turėjo teisę tučtuojau vykdyti kolektyvines prievartos priemones⁶³.

Yra žinoma keletos tokių okupantų vokiečių Lietuvoje realizuotų kolektyvinės bausmės akcijų.

1941 m. birželio 23 d. vokiečiai sudegino Ablingos kaimą (Kretingos aps. 4 km į šiaurę nuo Endriejavo) nužudė 42 šio kaimo ir kaimyninio Žvaginių k. gyventojus.

Ablingos k. sunaikinimo motyvai ir priežastys nėra visiškai aiškūs. Iš keletos realiausia tokia įvykių versija. 1941 m. pavasarį kaime buvo dislokuotas Raudonosios armijos 295-asis statybos batalionas, iki pat karo pradžios statęs gynybinius karinius įtvirtinimus. Prasidėjus karui, Ablingos k. atsidūrė vokiečių 291-osios pėstininkų divizijos 505-ojo pulko, puolusio Liepojos kryptimi, puolimo ruože. Raudonarmiečiai iš kaimo pasitraukė jau birželio 22 d. rytą po artilerijos apšaudymo, vokiečiai kaime pasirodė tos pačios dienos vidudienį. Birželio 23 d. keletas kaime užsilikusių raudonarmiečių apšaudė į kaimą užsukusių

⁶² Vyriausiojo Vokiečių Armijos vado atsišaukimas „Lietuviai!“, Ūkininko patarėjas, 1941, birželio 28. LCVA, f. R-1099, ap.1, b. 8, l. 1-2.

⁶³ Masinės žudynės Lietuvoje, d. 1, p. 30.

vokiečių dviratininkų būrį 2 vokiečių kareiviai nušauti. Po kurio laiko vokiečių baudžiamasis būrys kaime pradėjo vykdyti baudžiamąją keršto akciją.

Suiminėjami ablingiečiai iš pradžių nieko blogo įvyksiant nesitikėjo. Kai kurie suimtieji, ypač moterys ir vaikai, buvo paleisti, kai kurios moterys nenorėjo skirtis su vyrais, tikėdamosios, kad bus paleisti visi suimtieji.

Tačiau suimtieji Ablingos k. gyventojai buvo nuvaryti į Dirsteikos upelio slėnį ir šaudomi 3-iose vietose. Iš viso sušaudyti 42 žmonės: iš jų 33 Ablingos k. žmonės (20 vyrų, daugiausia jaunų, 13 moterų ir merginų), 6 - Žvaginių k. gyventojai (vyrų), 3 - atvykę iš kitur (2 vyrai ir moteris).

Sušaudę žmones, baudėjai padegė kaimą, jis sudegė beveik visas. Liko gyvų daugiau kaip 20 Ablingos kaimo gyventojų⁶⁴.

Masinės žmonių žudynės vykdytos ir Alytuje, jos, matyt, buvo dar žiauresnės ir masiškesnės. Į šį Pietryčių Lietuvos miestą įžygiavusiems priešakiniam smogiamiesiems vokiečių daliniams prisistatė šaulių būrio vadas lt. B.Meškelis su savo žmonėmis (partizanais), jie buvo su vokiečių reikalautais nešioti raiščiais ant rankovių. Tačiau vokiečiai Alytaus šaulius palaikė priešais, juos nuginklavo ir nuvarė į Nemuno pakrantę sušaudė, iš viso 42 vyrus⁶⁵. (Vėliau pripažinta, jog Alytaus sukilėliai sušaudyti per klaidą).

Tuo žudynės Alytuje nepasibaigė. Birželio 23 d. grupelė raudonarmiečių, pasislėpusių Kauno gatvėje Maršako malūne, nušovė 2 vokiečius patrulius. Keršydami vokiečiai gaudė vyrus ir šaudė juos keliose miesto vietose. Įvairūs autoriai ir šaltiniai pateikia labai prieštaringą informaciją apie žudynes Alytuje, tačiau pats masinių žudynių faktas nekelia abejonių. Tarp sušaudytųjų buvo 2 kunigai, keletas policininkų ir kt. Vienas iš žudynių liudytojų Jonas Borevičius (g. 1914 m., Lietuvos kariuomenės atsargos leitenantas, 1941 m. TDA Alytaus kuopos būrio vadas, vėliau dirbo Alytaus aps. viršininko įstaigoje, tarnavo 1943 m. vokiečių organizuojuose ir į Leningrado sritį išsiųstuose lietuvių statybos (inžinerijos) batalionuose, čia perbėgo pas sovietinius partizanus) savo karo metais rašytuose parodymuose teigė, kad vokiečiai sušaudė apie 150 Alytaus gyventojų, tvirtino pats matęs 19-os žmonių lavonus⁶⁶.

⁶⁴ V.Rimgaila, Dar kartą apie Ablingos tragediją, Politika, 1990, Nr. 15, 19; D. Riauka, Kodėl sudeginta Ablinga, Politika, 1991, Nr. 3, p.14 ir kt.

⁶⁵ A.Gražiūnas, Lietuva dviejų okupacijų replėse 1940–1944, Vilnius, 1996, p. 92.

⁶⁶ LYA, f. 1, ap. 1, b. 99, l. 3–4.

Panašus sušaudytų Alytaus gyventojų skaičius nurodomas A.Vilimo 1948 m. rašytuose atsiminimuose - apie 170 žmonių⁶⁷. Sovietmečiu spaudoje minėti dar didesni sušaudytų skaičiai - 250-300 žmonių⁶⁸.

Panašių į sovietmečiu skelbtus ar net didesnius skaičius yra lietuvių išėivijos ir Nepriklausomos Lietuvos spaudoje. “Iki Joninių [birželio 24 d. -R.Z.] nakties karui gyvybes jau buvo atidavę 296 alytiškiai, o gestapininkai dar ginė vyrus šaudymui⁶⁹. Išėivijos autorius A.Gražiūnas rašė apie “ 300 taikių Alytaus gyventojų sušaudymą”⁷⁰.

Sovietiniai istorikai K.Rukšėnas ir V. Sinkevičius, aprašydami Alytaus žudynes, nepateikė tokių įspūdingų skaičių, jų tvirtinimu, buvo sušaudytos “išsisos šeimos”⁷¹.

J.Abraitis rašė apie vokiečių sušaudytą “slapuką raudonarmietį”, apšaudžiusį vokiečių pėstininkų kuopą ir keletą nekaltų žmonių, jų tarpe ir vieną uniformuotą, ėjusį tarnybos pareigas lietuvių policininką⁷².

Gandai apie žudynes Alytuje karo metais buvo pasiekę net ir sovietinius baltarusių partizanus: esą karo pradžioje Alytuje buvo nušautas žymus vokiečių kariškis, keršydami vokiečiai “iššaudė visą kvartalą”⁷³. Jos, matyt, netiesiogiai galėjo atsispindėti ir vokiečių okupacijos metais legaliai leistoje spaudoje: Vilniuje leistoje “Naujojoje Lietuvoje” rašyta apie Alytuje įvykusias “aršias kautynes”, miesto gatvės buvo “nuklotos lavonais”⁷⁴.

Sovietmečiu Alytaus žudynės nebuvo plačiau minimos, jų aplinkybės išaiškintos, pats žudynių faktas nenaudotas propagandos tikslams (kaip Ablingos k. ar Pirčiupių k. sunaikinimas). Matyt, dėl to, kad Alytuje okupantų vokiečių nusikaltimų aukos buvo 1941 m. birželio sukilėliai, lietuvių policininkai, kunigai, buvę karinės patriotinės Šaulių organizacijos nariai ir kiti “buržuaziniai nacionalistai”, t.y. “liaudies priešai” (o ne paprasti “darbo žmonės”).

Žudynės vykdytos ir Švendūnos k. (Raseinių aps. Nemaščių vls.). 1941 m. birželio 23 d. besitraukiantys raudonarmiečiai nukovė ir sužeidė keletą vokiečių prie Švendūros k. (Raseinių aps., tarp.

⁶⁷ Ten pat, f. 3377, ap. 3377, b. 1237, l. 55.

⁶⁸ Советская Литва, 17 июля 1979; LYA, f. 3377, ap. 55, b. 11, l. 8–9;

⁶⁹ R.Launikonis, Apie Emilijaną Cimermaną, prieš 60 metų išgelbėjusį trylika alytiškių, Lietuvos aidas, 2001, liepos 10; (E.Cimeramanas buvo Alytaus vokiečių, gelbėjęs šaudomus žmones).

⁷⁰ A.Gražiūnas, Lietuva dviejų okupacijų replėse, p.93.

⁷¹ К.Рукшенас В Синкявичюс, Литва под властью ГИТЛЕРОВСКИХ ПАЛАЧЕЙ...с. 89–90.

⁷² J. Abraitis, Gedimino pulko likimas (atsiminimai), Vilnius, 1994, p. 87.

⁷³ LYA, f. 1, ap.1, b. 29, l. 58.

⁷⁴ Naujoji Lietuva, 1941, rugpjūčio 13.

Nemakščių ir Eržvilko). Keršydami vokiečiai išvarė iš kaimo moteris ir vaikus, o vyrus surinko į vieną vietą. Atrinkę 11 kaimo vyrų, juos sušaudė, o kaimą uždegė⁷⁵.

Žmonių (daugiausia civilių gyventojų) žudynės Ablingoje, Alytuje, Švendūnoje vokiečių okupantų karinių struktūrų įvykdytos “atsiskaitymo” (keršto) akcijos, - nusikaltimai prieš Lietuvos gyventojus. Visus juos išprovokavo raudonarmiečių išpuoliai prieš vokiečių karius, jie įvykdyti iš pasalų, neaiškiais aplinkybėmis. (Už patirtus nuostolius mūšių lauke vokiečiai nekeršijo).

Literatūroje ir archyvuose šaltiniuose galima rasti ir daugiau duomenų apie vokiečių įvykdytas įvairias kolektyvines bausmes. Antai išeivijos autorius A.Gražiūnas rašė apie vokiečių birželio 24 d. sudegintus Kirceliškės ir Verstaminų kaimus (Lazdijų aps.), sušaudytus šių kaimų vyrus⁷⁶. Šių kaimų žmonių žudynes išprovokavo tai, kad kai kurie jų vyrai buvo apsiginklavę sukilėliai ir vokiečių palaikyti ginkluotais priešais. Tokių atvejų buvo ir daugiau.

Galima išskirti dar vieną teroro aktų, įvykdytų prieš vokiečių kariuomenę ir okupantų “atsiskaitymų” akcijų problemos pusę. Tikrus ar tariamus išpuolių, jų kariuomenės apšaudymų atvejus vokiečiai panaudojo kaip pretekstą vykdyti žydų ir komunistų žudynes. (Pažymėtina, kad šiais atvejais gali būti įvairių spekuliacijų ir netikslių duomenų).

Yra teiginių, kad Kaune pirmosiomis karo dienomis nužudyta nemažai vokiečių karių, esą juos nužudė žydai. Vokiečiai už tai žiauriai baudė žydus, už nužudytą karininką sušaudyta 150 gatvėse sugautų žydų - vyrų, moterų, vaikų. Panašių egzekucijų įvykdyta ir kitur⁷⁷.

Okupantai vokiečiai 1941 m. paskelbė, kad Vilniuje iš Šv. Jokūbo bažnyčios liepos 12 d. vakare buvo apšaudyti buvusieji NKVD rūmai. Šiuo pretekstu Vilniuje sušaudyta 300 “žydiškų -bolševikiškų veikėjų”⁷⁸. T.Remeikis skelbė, kad Vilniuje, viename kvartale vokiečiai sušaudė 60 žmonių, tarp jų apie 15 lietuvių, už tai, kad žydas šovęs į vokiečius⁷⁹.

Prasidėjus karui, 25 km. Pasienio ruože Lietuvoje žudynių akcijas pradėjo vykdyti Tilžės gestapas ir Klaipėdos vokiečių policininkai, joms pagrįsti duoti nurodymai paskleisti gandus, esą Gargžduose civiliai gyventojai priešinosi vokiečių kariuomenei⁸⁰.

⁷⁵ Švendūnų tragedija: Nemakščių vidurinės mokyklos kraštotyros darbas adovas A.Girčys; K. Rukšenac, B. Синкявичюс, Литва под властью гитлеровских палачей, c. 88.

⁷⁶ A. Gražiūnas, Lietuva dviejų okupacijų replėse, p. 91–92.

⁷⁷ A. Eidintas, 1946 metų dokumentas VLIK'ui apie lietuvių–žydų santykius, Kultūros barai, 2000, Nr. 8–9, p. 93.

⁷⁸ LYA, f. 3377, ap. 58, b. 512, l. 7.

⁷⁹ T. Remeikis, Birželinė Lietuva, Akiračiai, 1985, Nr. 7, p. 15.

⁸⁰ A.Bubnys, Holokaustas Lietuvos provincijoje 1941 metais (rankraštis), l. 53.

Ne visur ir visada vokiečių kariuomenės daliniai, juos apšaudžius, vykdė “atsiskaitymo” akcijas. Užėmus Seirijų miestelį, vietiniai gyventojai jiems pranešė esą į vokiečių kareivius šaudęs žydas komunistas J.Garbarskis. Vokiečiai jį išsivedė ir sušaudė kartu su jo tėvu J.Garbarskiu, bandžiusiu gelbėti savo sūnų ir dar keletą žydų⁸¹.

Kalbant apie vokiečių “atsiskaitymo” akcijas, reikia pažymėti, kad pražygiuojantys per Lietuvą vokiečių kariai ir prie jų priskirti saugumo policijos būriai dalyvavo Lietuvos žydų, komunistų ir sovietinių pareigūnų šaudymuose.

Per trumpą karo veiksmų Lietuvoje laikotarpį, laimei, vokiečių “atsiskaitymų” (keršto) akcijų nebuvo daug. Antra vertus, besitraukianti iš Lietuvos Raudonoji armija, kompartijos ir sovietinis aktyvus įvykdė tokių pat ar net dar žiauresnių susidorojimo akcijų. 1941 m. birželio 24-25 d. Rainiuose (netoli Telšių) žiauriai nukankino ir sušaudė 76 politinius kalinius, birželio 26 - apie 400 Pravieniškių darbo stovykloje įkalintų žmonių⁸², Panevėžyje nužudė cukraus fabriko 19 darbininkų, 3 gydytojus chirurgus ir medicinos seserį⁸³, žudė žmones Pažaislyje (prie Kauno), Juodupėje (Rokiškio aps.) ir kitur⁸⁴.

Besitraukiančios Raudonosios armijos ir sovietinių represinių struktūrų įvykdyti nusikaltimai buvo didesni ir skaudesni, jie tarsi “neutralizavo”, nustelbė ir užgožė vokiečių okupantų analogiškus veiksmus, tai turėjo didelį psichologinį poveikį vokiečių okupacijos metų Lietuvoje žmonių sąmonei ir elgsenai, politinių įvykių raidai. Išeivijoje kunigas F. Jucevičius rašė: “turime pripažinti, kad mes pilnai supratome, kas yra raudonieji rusai tik išvežimų metu, o galutinai mūsų akis atidarė Pravieniškių, Rainių miškelio ir Červenės žudynės”⁸⁵.

Komunistų, komjaunuolių, sovietinių pareigūnų, 1940 - 1941 m. partinio ir sovietinio aktyvo žudynės

Nors įžengianti į Lietuvą Vokietijos kariuomenė ir jos užnugario saugumo daliniai įvykdė žiaurių ir brutalių Lietuvos gyventojų atžvilgiu akcijų, vis dėlto jos buvo pavienio, lokalinio pobūdžio, nė iš tolo neprilygo prasidėjusiam visoje Lietuvoje terorui prieš kompartijos ir sovietinės valdžios pareigūnus ir sovietinį aktyvą. Kompartijos ir sovietų valdžios aktyvas buvo tam tikra politinė socialinė žmonių

⁸¹ Ibid., l.16.

⁸² Žemaičių kankiniai: Rainių miškelio tragedija 1941 VI 24–25, Vilnius 1991, p. 1–68; Pravieniškių žudynės, LCVA, f. R-978, ap. 2, b. 40, l. 45–49; R. Lazauskaitė, Raudoni uogienojai Pravieniškėse, Tiesa, 1988, lapkričio 11.

⁸³ V.Bielskytė, Tragedija prie Nevėžio, Tiesa, 1988, spalio 29.

⁸⁴ S. Umbrasas, Pažaislio tragedija, Komjaunimo tiesa, 1989, birželio 9; J. Gavėnavičienė, Pažaislio miško tragedija, Vakarinės naujienos, 1989, liepos 20; J. Jurgelis, Juodupė, Komjaunimo tiesa, 1989, vasario 7.

⁸⁵ F. Jucevičius, Tarp mirties ir mito, Aidai: mėnesinis kultūros žurnalas, 1967, Nr. 4(199), p. 145.

kategorija, susiformavusi 1940-1941 m. Sovietų Sąjungai okupavus Lietuvos valstybę, šie žmonės diegė krašte okupacinę sovietų valdžią, besąlygiškai vykdė kompartijos politiką.

1940-1941 m. sovietinio laikotarpio įvykiai daug ką pakeitė Lietuvoje. Lietuvių tauta patyrė ilgaamžę germaniškąją ekspansiją į Rytus, “Drang nach Osten” politiką, jos vykdytojų grįstą vokiečių “istorine misija” Rytuose, jų “gyvybinės erdvės” poreikiais ir kt. Pavojus lietuvių tautos gyvybiniam interesams ypač tapo realus Vokietijoje atėjus į valdžią hitlerininkams. 1939 m. jie atplėšė nuo Lietuvos Klaipėdos kraštą, jo netekimas skaudžiai pergyventas visų gyventojų sluoksnių. Vokietijos nacių agresyvūs planai, rasizmas, kolonizaciniai tikslai ir kt. veiksniai sudarė apskritai Vokietijos kariuomenės atėjimui nepalankų politinį, psichologinį klimatą, nepalankų Lietuvos visuomenės nusiteikimą, prielaidas pasipriešinimui.

Paradoksalu, tačiau realiai buvo visai kitaip: karo ir vokiečių atėjimo (išskyrus, žinoma, žydus) daug kas laukė kaip išsigelbėjimo, vokiečiai sutikti kaip išvaduotojai. Tai atsitiko todėl, kad Vokietijos kariuomenė įžengė į Lietuvą ne kaip į laisvą ir nepriklausomą, (taip buvo Vokietijos okupuojamose Vakarų Europos valstybėse), o į kito agresyvaus kaimyno (Sovietų Sąjungos) 1940 m. okupuotą, aneksuotą ir inkorporuotą valstybę (kraštą).

Iki šiol nėra žinomas, (neužfiksuotas) nė vienas spontaniško, pasipriešinimo įžygiuojantiems vokiečiams faktas, nesusijęs su sovietiniu pasipriešinimu.

Kita esminė (papildanti, paaiškinanti) tokio paradoksalaus reiškinių aplinkybė, - sovietinės okupacijos ir sovietizacijos procesų pobūdis: sovietai totaliai ir forsuotai, per trumpą laiką sugriovė Lietuvos valstybingumą., vykdė žiaurias represijas (masinis gyventojų trėmimas, politinio elito žudymas ir kt.), vykdė socialinę ekonominę sovietų valdžios politiką (žemės reforma, nacionalizacija ir kt.) likvidavo privatinę nuosavybę, mokesčiai, prievolės prislėgė pagrindinę krašto gyventojų dalį, sovietizuota kultūra, suvaržyta bažnyčia ir tikinčiųjų teisės, pradėta rusifikacija ir kt. (Savo totaliu, visuotiniu griaunančiu poveikiu visoms krašto gyvenimo sritims 1940-1941 m. sovietizacijos procesai Lietuvoje liko nepralenkti nacių Vokietijos okupacijos metais).

Pažymėtina, kad 1940-1941 m. sovietinio gyvenimo tikrovė nuvylė net ir tą visuomenės dalį, kuri buvo daugiau ar mažiau abejinga autoritarinės A. Smetonos valdžios žlugimui, tikėjo “humanistinėmis” socializmo idėjomis ir demokratiškesnės, socialiai teisingesnės visuomenės sukūrimo perspektyva.

Be to, visa tai skaudžiai žeidė patriotinius jausmus, žemino tautinį orumą, kėlė visuomenėje baimės, neapykantos (ir keršto) jausmus.

Apie tai byloja įvairūs šaltiniai, įvykių liudytojai, autoriai.

Vokiečių įsiveržimo išvakarėse Baltijos kraštų žmones labai sukrėtė sovietų įvykdyti trėmimai: “To tikriausiai ir buvo siekiama”. Bet trėmimai turėjo “kitonišką”, priešingą poveikį negu buvo tikėtasi. Gyventojai buvo įgąsdinti, bet deportacijos padidino ir neapykantą režimui, - ypač žmonių, kurie kitomis aplinkybėmis greičiausiai būtų likę neutralūs⁸⁶.

Net pašaliniai (neutralūs) įvykių Lietuvoje liudytojai pažymėjo nepaprastai išaugusias antisovietines nuotaikas Lietuvoje. Antai lenkų pogrindžio veikėjas gen. S. Roweckis 1942 m. vasario 19 d. pranešime į Londoną konstatavo: “lietuvių neapykanta bolševikams yra visuotinė”⁸⁷.

Trėmimai nespėti įvykdyti (juos nutraukė vokiečių okupacija). Dažnai buvo tremiami ir kitaip represuojami ne “tikrieji” sovietų priešai, o nekalti žmonės, daugiausia inteligentija. “Tikrieji” sovietų priešai, per nepriklausomo valstybinio gyvenimo dvidešimtmetį išaugusi ir subrendusi patriotinė jaunimo karta ir jos radikalusis elementas liko beveik nepaliestas.

Antra vertus, sovietinės represijos susilpnino visuomenės dalį, kuri mastė valstybiškai, blaiviai, kuri galėjo nepasiduoti netikrai euforijai, orientuoti visuomenę, sulaikyti radikalųjį elementą nuo nepamatuotų, neadekvačių sovietmečiu įvykdytiems nusikaltimams “bausmių”, nacionalinio ir asmeninio pobūdžio keršto ir sąskaitų suvedinėjimo akcijų, užtarti pačius represuojamuosius (karui prasidėjus), smerkti jų žudynes.

Kas buvo ta politinė socialinė žmonių kategorija, sudariusi kompartijos ir sovietų valdžios aktyvą, sovietinių kolaborantų politinę ir socialinę bazę? Jau pirmaisiais sovietų valdžios Lietuvoje mėnesiais į valstybės “valdymą” įtraukta apie 10 tūkst. darbininkų, valstiečių, darbo inteligentų, nemažai jų buvo “kupini ryžto” ir “sugebėjo vykdyti” partijos ir vyriausybės politiką⁸⁸.

Vietinių kompartijos narių ir aktyvistų dalyvavimas sovietinės “valstybės valdyme”, be abejo, buvo formalus, tačiau jų dalyvavimas vykdant 1941 m. birželio trėmimą (išėivijos istoriografijoje dažnai vadintą “didžiuoju”), sudarant tremiamųjų sąrašus, rankiojant ir gaudant pasmerktuosius išstremti, bandant pateisinti ištrėmimą organizuotuose propagandiniuose renginiuose, taip pat vykdant daugelį kitų sovietizacijos procesų (nacionalizuojant žemę, konfiskuojant turtą ir kt.) buvo realus ir masinis. “Socialistinių pertvarkymų” totalinis mastas įtraukė (įpainiojo) į politinį gyvenimą daugelį paprastų žmonių, kurių rankomis įvykdyta nemažai tikrų ar tariamų nusikaltimų. Raudonajai armijai ir sovietų valdžiai greitai pasitraukus iš Lietuvos, jie palikti likimo valiai, pasmerkti žiauriam politiniam persekiojimui ir susidorojimui, jiems buvo lemta tapti dažnai net savo buvusių aukų aukomis.

⁸⁶ J. Misiūnas, R. Taagepera, Baltijos valstybės: priklausomybės metai 1940–1980, p. 49.

⁸⁷ A. Eidintas, Žydai, lietuviai, holokaustas (Rankraštis), p. 91.

Kaip minėta, neilgos (nepilnos savaitės) trukmės karo veiksmai Lietuvoje lėmė nedideles gyventojų aukas. Laiko faktorius partinio ir sovietinio aktyvo atžvilgiu suveikė priešingai. Bene vienintelė galimybė išsigelbėti buvo pasitraukimas į SSRS, tačiau žymi aktyvo dalis to padaryti nespėjo. Evakuacijai nebuvo duota aiški direktyva, jai iš anksto nesiruošta, evakuotis sutrukdė 1941 m. birželio sukilimas, išlikusi valstybinė siena tarp okupuotų Baltijos valstybių ir “senujų” sovietinių respublikų ir kt. Apskritai, nesitikėta tokios nepalankios karo veiksmų eigos, toli gražu ne visi, ypač žemesniosios grandies aktyvistai, ryžosi trauktis iš savo gimtinių.

Sovietinės istoriografijos duomenimis, evakavosi tik apie 20 tūkst. Lietuvos gyventojų (tarp jų 8,5 tūkst. žydų), iš 4625 komunistų spėjo pasitraukti 2553 (55 proc.), iš daugiau kaip 13 tūkst. komjaunuolių, - tik 2200 (16,6 proc.)⁸⁹.

Karas ir vokiečių atėjimas nutraukė sovietinę okupaciją, stalininio režimo nusikaltimus, sovietines represijas, pragaištingus sovietizacijos procesus. Tai vienas 1941 m. birželio 22-osios - lūžinio istorinio įvykio aspektas. Kita vertus, jis ižiebė tautoje politinės laisvės ir valstybingumo atgavimo viltis, deja, nepasiteisinusias. Nemažai krašto gyventojų ne tik palankiai sutiko vokiečius kaip išvaduotojus, bet ir tapo aktyviais antisovietinio sukilimo - vieno kontraversiškesniais Lietuvos istorijoje vertinamo istorinio proceso dalyviais.

1941 m. birželio sukilimo dalyvių (partizanų) būrių kūrimasis nebuvo visiškai stichiškas ir gaivališkas (kaip kartais istoriografijoje tvirtinama). Daugelyje Lietuvos vietovių jų branduoliai, organizacinės užuomazgos kūrėsi jau minėtų reiškinų fone dar karo išvakarėse iš patriotiškai nusiteikusių, pasislėpusių nuo trėmimų ir kitų sovietinių represijų žmonių. Jie ginklavosi, turėjo susirėmimų su sovietine milicija, nuo jų dar iki karo nukentėjo pirmieji sovietinės valdžios pareigūnai⁹⁰.

1941 m. birželio mėnesį, įsiveržus vokiečiams, Lietuvoje prasidėjo masinis kompartijos ir sovietinės valdžios pareigūnų, tikrų ir tariamų sovietinės valdžios kolaborantų persekiojimas, savavališkos jų žudynės, daugelyje Lietuvos vietovių virtusios savotiškais pogromais. Ši veiklos “sritis” (kartu su veiksmais prieš besitraukiančius raudonarmiečius) tapo svarbiausiomis susikūrusių 1941 m. birželio sukilėlių būrių veiklos formomis.

1941 m. “birželinės Lietuvos” ir vėlesni įvykiai, susiję su teroru prieš sovietinius kolaborantus, ne žydų kilmės žmonių žudynėmis, vykusiomis ne rasiniais, bet kitais, politiniais motyvais iki šiol beveik

⁸⁸ Lietuvos komunistų partijos istorijos apybraiža, t. 3, 1940–1959. Vilnius, 1958, p. 95.

⁸⁹ K. Varašinskas, Karo sukūriuose, Vilnius, 1970, p. 35, 39–40.

⁹⁰ Antai St. Stepšys, Marijampolės apskrities sovietinis aktyvistas, 1941 m. sausio 28 d. išsiųstas “konfiskuoti buožės ūkį”, negrižo iš “užduoties”, jis rastas nužudytas su kankinimų žymėmis, LYA, f.3377, ap. 66, b.18, l. 58.

netyrinėti, nenušviesti, lieka ideologizuoti ir mitologizuoti, neatskirti nuo holokausto, nors tai buvo istoriškai (kokybiškai) skirtingi procesai.

Teroras prieš partinį ir sovietinį aktyvą, ne žydų tautybės žmonių žudynės buvo: 1) iš dalies “iš aukščiau” inspiruotas reiškinys; 2) spontaniška, chaotiška, stichiška neorganizuota reakcija prieš bolševizmą. Apskritai, kaip tvirtinama viename to laikmečio dokumente, tai buvo savotiškas “atsiskaitymas”, už dalyvavimą sunaikinant Lietuvos valstybę, “suardymą” visų nepriklausomo gyvenimo kultūrinių, ekonominių ir kitų laimėjimų, žmonių išžudymą ir išvežimą į Rusiją, jų mirtį, kerštas patriotiniais (nacionaliniais) ir asmeniniais sumetimais žmonėms (bolševikams) kaip Lietuvos respublikos “duobkasiams”, lietuvių naikintojams ir žudikams. Į šiuos antisovietinių represijų motyvus “įsimaišė ir asmeniškumai, “atsiskaitymai” (keršto, “sąskaitų suvedinėjimo” akcijos), visa tai lėmė represijas ir prieš nekaltus žmones ir jų aukas⁹¹.

Koks buvo organizuoto ir neorganizuoto, stichiško antisovietinio teroro prado, koks šių jo elementų santykis?

LAF'o propagandos centro Berlyne–Lietuvių informacijos biuro 1941 m. kovo 19 d. atsišaukime (direktyvoje), prasidėjus karo veiksmams, raginta vykdyti “vietinius sukilimus”, paimti valdžią į savo rankas, “tuojau” (nedelsiant) suimti vietinius komunistus ir kitokius Lietuvos išdavikus, kad nė vienas neišvengtų atpildo už savo veiksmus⁹².

Naciai stengėsi parodyti, kad prasidėjusios žydų ir kitų tautybių gyventojų žudynės buvo spontaniški veiksmai, stichinės “apsivalymo” akcijos, kilusios iš nacionalinės rūstybės ir vietinių gyventojų iniciatyva. Pagal Stahleckerį “... iš pat pradžių buvo stengiamasi, kad patikimi vietinių gyventojų elementai padėtų kovoti su kenkėjais, t.y., visų pirma su žydais ir komunistais”. Esą ne mažiau svarbu buvo sukurti neginčijamą faktą, kuriuo vėliau būtų galima įrodyti, kad išlaisvinti gyventojai patys savaime griebėsi griežčiausių priemonių prieš bolševikinius ir žydiškuosius priešus. Tai reikėjo padaryti taip, kad neiškiltų aikštėn vokiečių įstaigų nurodymai⁹³.

Panašios taktikos laikytis siūlė ir kiti nacių veikėjai. Knut Stang rašo, kad Heydrichas 1941 m. birželio 29d. išleido direktyvą, kuri ragino ruošti pogromus, skatinti antikomunistinius ir antižydiškus sluoksnius patiems “apsivalyti”, kad pogromus reikia be pėdsakų sukelti, intensyvinti, jeigu reikia, pasukti į tinkamas naciams vėžes, kad tie vietiniai elementai negalėtų remtis įsakymais, nurodymais. Pogromai prieš

⁹¹ Žr.: A.Eidintas, 1946 metų dokumentas VLIK'ui apie lietuvių–žydų santykius, Kultūros barai, 2000, Nr. 8–9, p.100–101.

⁹² Masinės žudynės Lietuvoje, d. 1, p. 49; LYA, f. 3377, ap. 55, b. 50, l. 212.

⁹³ Stahleckerio ataskaita, Masinės žudynės Lietuvoje d. 2, p.19.

žydus turėjo atrodyti tarsi pakilusi tam tikra nacionalinė rūstybė prieš žydus, kuri kilo pasitraukus Raudonajai armijai⁹⁴.

Tačiau “iš viršaus” atėjusios iniciatyvos poveikį vykdyti aukščiausią teroro formą (žudyti), matyt, negalima pervertinti. Direktyvos suimti “vietinius komunistus” ir “išdavikus” nebuvo tiesioginis raginimas jų žudyti. Pirmųjų vokiečių okupacijos metų dokumentų terminas “vietovių “išvalymas” nuo žydų, komunistų SSRS karių reiške išgautyti (sugautyti) besislapstančius asmenis”⁹⁵ ir kt.

Arčiau tiesos gali būti priešingi teiginiai. Spontaniškas, nekontroliuojamas sovietinių kolaborantų žudynes, antikomunistinį terorą nesunku buvo nuspėti, antra vertus, visa tai parodė pirmųjų jo akcijų mastai. Todėl, “iš viršaus”, daugiau buvo pastangų užkirsti joms kelią, jas bent kiek pristabdyti, neleisti joms įsisiūbuoti.

Kauno dienraščio “Į laisvę” pirmajame numeryje, išėjusiame 1941 m. birželio 26 d., įdėta informacija “Šaulių ir partizanų žiniai”. Joje teigta, esą šauliai “per dažnai vartoja ginklą, bando, nereikalingai šaudyti, kelia nerimastį” gyventojų tarpe, taip pat esą pastebėta, kad norima suvedinėti sąskaitas su nepatikimais asmenimis. Toliau pasakyta dar aiškiau: “Griežtai draudžiama patiems vykdyti teismą. Visi gaivalai, kurie yra nusikaltę lietuvių tautai susilauks savo atpildo teismo sprendimu”.

Kaune karo komendantas J. Bobelis 1941 m. birželio 24 d. įsakymu Nr. 6 įspėjo, kad vagys, plėšikai ir kiti į juos panašūs “gaivalai” bus baudžiami nusikaltimo vietoje [t.y., sušaudyti–R.Z.]. Neturintiems leidimo ginklams laikyti Kauno miesto ir apskrities partizanams nuo birželio 25 d. 23 val. “griežčiausiai” uždrausta ginkluotiems rodytis viešose vietose. Prekybos ministerija ir Kauno miesto komendantas sustabdė svaigiųjų gėrimų pardavimą. Liepos 3 d. pranešta, kad “visiems piliečiams” leidimai ginklams laikyti neišduodami ir rekomenduota tuo klausimu į jokiais įstaigas nesikreipti⁹⁶.

Vilniuje leista “Naujoji Lietuva” (šis laikraštis pasižymėjo labai ryškiu antisemitizmu ir antilenkiškumu) taip pat draudė “suvedinėti sąskaitas su nepatikimais asmenimis”, vykdyti teismus “savo nuožiūra”⁹⁷.

Vokiečių karinė valdžia, rūpindamasi savo saugumu, taip pat ribojo ir varžė ginkluotų asmenų veiklą: 1941m. birželio 25 d. paskelbė, kad vokiečių kariuomenė su “ visais ginkluotais vyrais”, neturinčiais pažymėjimų su štampu “Wehrdienst” elgiasi kaip su priešais ir jų gyvybei gresia pavojus. Partizanams buvo

⁹⁴ Cit. Iš :Lietuvos žydų žudynių byla, Dokumentų ir straipsnių rinkinys. Sudarė A.Eidintas. Vilnius, 2001, p. 100.

⁹⁵ L. Truska, 1941 m. Birželio sukilėliai–tautos didvyriai ar nacių agentai, Genocidas ir rezistencija, 2001, Nr. 2(10), p.169.

⁹⁶ Svarbios informacinės žinios, Į laisvę, 1941, birželio 26; 1941, liepos 3.

⁹⁷ Vykdyti teismus savo nuožiūra draudžiama, Naujoji Lietuva, 1941, liepos 7.

išdavinėjami specialūs pažymėjimai, jų ir stampų padirbinėjimas paskelbtas “valstybės išdavimu, už kurį grasinta “griežčiausiomis bausmėmis”⁹⁸.

Vilniaus miesto karo komendantas, siekdamas apsisaugoti nuo “piktos valios asmenų” keitė policijos pareigūnų privalomus nešioti raiščius, ant jų turėjo būti net 2 antspaudai ir numeris⁹⁹.

Tačiau ribojant įvairius savivaliavimus, pirmiausia, matyt, kovota su kriminaliniu elementu, plėšikavimu, materialinių vertybių ir turto grobstytojais, o ne su savavališkomis teroro akcijomis prieš “lietuvių tautos” ir Vokietijos reicho priešais. Tai gerai matyti iš tokio pavyzdžio. 1942 m. svarstant, kas turi teisę vadintis “lietuvių partizanais”, nutarta tokiais nelaikyti asmenis, kurie “savo garbę suteršė svetimo turto grobimu”. Apie susikompromitavimą dalyvaujant įvairiose represinėse akcijose prieš nekaltus žmones neužsiminta. Išėitų, kad tokios akcijos (nekalbant apie antižydiškas akcijas) “neteršė” partizano vardo. Nėra duomenų ir apie kokias nors nuobaudas represijose dalyvavusiems asmenims.

Kita vertus, oficialiai leistos spaudos pozicija buvo dviprasmiška, prieštaringa. Šalia draudimų vykdyti smurto ir savavališkus “teismus” būta ir kitokio pobūdžio raginimų. “Naujoji Lietuva” kvietė vilniečius Vilniaus mieste ir išvaduotose provincijos vietovėse padėti saugumui likviduoti “užsilikusį nepalankų elementą”, “veikti radikaliai ir griežtai”, esą “užtenka ir taip padarytų nuostolių per kruviniuosius raudonųjų valdymo - pavergimo metus”¹⁰⁰.

Kauno dienraštyje “Į laisvę” liepos pradžioje rubrikoje “Partizanai ir Lietuva” kaip apie pozityvų, normalų dalyką rašyta apie padėtį Keturvalakiuose (Vilkaviškio apskritis): “Šiuo metu Keturvalakių apylinkėje gyvenimas jau eina normaliai. Vietos “veikėjai” likviduoti”¹⁰¹.

Prieštarungų, savo turiniu nenuoseklių samprotavimų politinių antisovietinių represijų klausimu galima rasti autentiškame karo metų dokumente - pronaciškos Lietuvių Nacionalistų partijos (LNP) generalinio sekretoriaus Zenono Blyno dienoraštyje. 1941 m. liepos 15 d. įrašė jis komentavo “Naujojoje Lietuvoje” paskelbtą, jo žodžiais tariant, įdomų A. Bružo straipsnį “Neteiskime, kad patys nebūtumėme teisiami”. Žurnalisto mintis pasisakant prieš žmonių žudynes Z. Blynas komentavo: “išėitų, kad visiems šnipams, provokatoriams, įskundėjams, komunistams [...] turi būti pagarba ir dėkingumas. Nereikia per daug idealizuoti”.

Tačiau Z. Blynas, vienas iš nacionalistų vadovų, vėliau pasisakė prieš antisovietines represijas. Rugpjūčio 14 d. dienoraštyje jis rašė: “Kalbėjau su Rokiškio apskrities viršininku. Patariau atidžiai žiūrėti,

⁹⁸ Į laisvę, 1941, birželio 25.

⁹⁹ Naujoji Lietuva, 1941, liepos 1; liepos 2

¹⁰⁰ Naujoji Lietuva, 1941, birželio 29, p.2–3; liepos 5.

¹⁰¹ Į laisvę, 1941, liepos 4.

kad be reikalo nenaikintų lietuvių. Atsargiai su represijom komjaunuoliams. Prisiminęs žydus, lenkus, rusus, patariau atsiminti, kad mūsų tėra 2 milijonai, bus kam kitiems mums terioti...[terorizuoti—R.Z.], patys nesiskerskim¹⁰².

Prieš savavališkas susidorojimo akcijas pasisakė ir Laikinoji Vyriausybė. Jos “Žodyje į tautą” buvo tvirtinama: “Ir ne tarpusavio klasių kova mums reikalinga. Nereik mums kovos tarp darbininko ir ūkininko, nes abudu yra tokie pat darbininkai. Mes per maža esame tauta, kad galėtume vieni kitus tarpusavio kovoj naikinti. Tegu tokią prabangą ir išsigimimą leidžia sau šimtamilijoninės valstybės, o mums brangus kiekvienas doras lietuvis be luomo ir pažiūrų skirtumo”¹⁰³.

Stabdyti įsisiūbavusias žudynes mėginimų būta ir iš aukštų atsakingas pareigas ėjusių Laikinosios Vyriausybės ir susikūrusios lietuvių savivaldos administracijos pareigūnų. Visų pirma, paminėtinas Šiaulių apygardos teismo prokuroras M. Krygeris. 1941 m. liepos 29 d. rašte apygardos apskričių viršininkams jis pasisakė prieš “nepagrįstą naikinimą lietuvių, dirbusių bolševikinėse įstaigose”, tai vertino kaip “pačios lietuvių tautos naikinimą, apskričių viršininkams siūlė “griežtai sudrausti savavališko teroro vykdytojus, daryti mirties nuosprendžius ir juos vykdyti”. M. Krygeris tame pačiame rašte pažymėjo, kad šis klausimas “reikiamai suprastas” kai kurių apskričių viršininkų ir LAF’o apskričių štabų vadų, jų įstaigos jau ėmėsi konkrečių žygių “visiems nenormaliems reiškiniams pašalinti”¹⁰⁴.

Vadovaudamasis šiuo raštu Tauragės apskrities policijos vadas apskrities policiją rugpjūčio 5 d. įpareigojo šaulių apygardos prokuroro nurodymus “griežtai vykdyti”¹⁰⁵.

Tokius pat tikslus turėjo ir panašaus turinio buvo Panevėžio prokuroro Ig. Kazlausko, Ukmergės apskrities viršininko J. Krivicko, Ukmergės apygardos lietuvių saugumo policijos viršininko, kai kurių kitų atsakingų pareigūnų 1941 m. liepos mėn. rašyti raštai, įsakantys susilaikyti nuo “beprasmių šaudymų ir kitų nepagrįstų represijų”¹⁰⁶. Be abejonės, visi paminėti atvejai, pasisakymai prieš represijas, bet ypač oficialių pareigūnų įsakymine tvarka duoti nurodymai mažino savavališkų represijų mastus.

Antra vertus, istoriškai reikia suprasti, kad “revoliucinės situacijos”, antikomunistinės psichozės sąlygomis, suvaldyti situaciją, nuraminti aistras ir prie geriausių norų buvo sunku. Komunistinio elemento

¹⁰² Z. Blynas, Karo metų dienoraštis, LYA, f. 3377, ap. 55, b. 235, l. 63, 159.

¹⁰³ Nepriklausomos Lietuvos Laikinosios Vyriausybės žodis į Tautą: Lietuviai tautiečiai!, Ūkininko patarėjas, 1941, birželio 28.

¹⁰⁴ M. Krygerio 1941 m. liepos 29 d. raštas Tauragės apskrities viršininkui Vl. Mylimui, LCVA, f. R-1476, ap. 1, b. 3, l. 110–111; Masinės žudynės Lietuvoje, d. 1, p. 87–88.

¹⁰⁵ LCVA, f. R-1476, ap. 1, b. 3, l. 112.

¹⁰⁶ Masinės žudynės Lietuvoje, d. 2, p. 187–188, 293–294.

žudymas, nekalbant jau apie kitas represijų formas, buvo suprantamas kaip neišvengiama realybė, kaip vokiečių okupantų politika, kuriai reikia talkinti¹⁰⁷.

1940-1941 m. sovietizacijos procesai ir sovietinės represijos - masiniai areštai, žudymai, kankinimai, trėmimai turėjo labai platų politinį ir socialinį pagrindą, palietė beveik visus Nepriklausomos Lietuvos visuomenės sluoksnius - karininkiją, karinės patriotinės Šaulių sąjungos narius, policiją, valdininkus, dvasininkus, ūkininkus, netgi darbininkus. Plataus ir visuotino masto buvo ir atsakomoji antikomunistinė represinė reakcija.

Antikomunistinių represijų, kompartijos ir sovietų valdžios pareigūnų naikinimo procesą sąlyginai galima suskirstyti į tris etapus (laikotarpius):

1) 1941 m. birželio 22d. – liepos pradžia (vidury). Tai pradinis, “tarpuvaldžio laikotarpis, kai vieną (sovietinę) okupaciją keitė kita (nacistinė): jau nebevaldė sovietai, bet padėties dar nekontroliavo ir vokiečių karinė administracija (ypač provincijoje), organizuoti ir neorganizuoti antisovietinio sukilėlių būriai naudojami beveik visiškai laisvė, vešėjo savivalė, masiškai suiminėti ir spontaniškai, chaotiškai po trumpų “teismų” ar net ir be jų naikintas komunistinis elementas.

Šio laikotarpio ypatumu galima laikyti tai, kad be didesnių išimčių žydai suiminėti ir žudyti ne tik rasiniais motyvais, (bet buvo ir tokių), ne už tai, kad buvo žydai, o antikomunistiniu pagrindu, kaip kompartijos ir sovietų valdžios veikėjai. Komunistinis “priešvalstybinis” elementas represijų vykdytojams rūpėjo labiau negu žydai, jie tarsi palikti nuošalyje vokiečių “kompetencijai”.

Žydai komunistai sudarė tik 15 proc. sovietinių Lietuvos pareigūnų, taigi vien dėl to antikomunistiniu pagrindu vykdytos represijos lietuvišką ir kitą (ne žydų) elementą palietė žymiai didesniu mastu. Tai matyti iš daugelio šaltinių ir duomenų. Pvz., Alytaus apskrities Merkinės policijos nuovados 1941 m. liepos 6 d. “Priešvalstybinių asmenų sąrašė” tarp 98 asmenų tik apie 15 buvo žydai. Alytaus miesto asmenų, kuriuos numatyta suimti, sąrašė buvo 51 žmogus, tarp jų tik 7 žydai ir kt.¹⁰⁸.

Kitu šio laikotarpio ypatumu galima laikyti tai, kad buvo represuota (nužudyta) santykinai daug nekaltų, atsitiktinai įtartų žmonių. Visus suimtuosius sąlyginai galima suskirstyti į dvi kategorijas: 1) asmenys, kurie nespėjo ar nenorėjo trauktis ir buvo suimti savo gyvenamosiose vietovėse, juos sukilėliai labai gerai, dažnai net asmeniškai pažinojo; 2) asmenys, kurie nesėkmingai bandė trauktis į SSRS, buvo suimti ne savo gyvenamosiose vietovėse. Tarp tokių žmonių santykinai daug galėjo būti nekaltų žmonių, nes į

¹⁰⁷ A.Eidintas, Žydai, lietuviai, holokaustas (rankraštis), p. 139.

¹⁰⁸ Masinės žudynės Lietuvoje, d. 2, p. 90–94, 44–47.

visus besitraukiančius asmenis žiūrėta kaip į priešus: vyravo įsitikinimas, kad traukimas (bėgimas) yra “kaltės” įrodymas.

“Į laisvę” 1941 m. birželio 24 d. (pirmajame numeryje) rašyta: be “bolševikų sėbrų žydu” iš visos Lietuvos bėga ir tie lietuviai pasidavėliai, kurie tarnavo rusų bolševizmui”. Tai esą pasigailėjimo vertos žmogystos, apgautos ir apviltos aukos. Jie įsivaizdavo neva tarnavę žmonių ir liaudies gerovei, o iš tikrųjų tarnavo “rusų nepasotinamam ir grobuoniškam gobšumui, jų imperializmui ir kt.”¹⁰⁹

Pirmasis laikotarpis buvo gana trumpas. Liepos pradžioje vokiečių karo vadovybės visiems partizanams pranešta, kad jų kaip “savistovių vienetų” veikla baigta, jie privalo nusiginkluoti, jie neturi teisės vykdyti bet kokius administracinius veiksmus (daryti kratas, suiminėti žmones, kištis į kitus piliečių reikalus. Partizanai gali būti tik pagalbinė jėga policijai (ir tik tais atvejais, kada policijos pareigūnas prašo). Su nepaklususiais partizanais grasinta pasielgti “visų karo įstatymų griežtumu”¹¹⁰.

Pirmasis (pradinis) antisovietinio teroro etapas vaizdžiai (ir tiksliai) apibūdintas vieno iš antisovietinio teroro liudininkų Utenos apskrityje Vyžuonų valsčiuje atsiminimuose: 1941 m. birželis [prasidėjus karui - R.Z] buvo “laisvosios dienos”. Dar nespėjus “raudonųjų išvaikyti”, iš valsčiaus atėjo leidimas šaudyti žydus, ir “vėl reikėjo“ šaudyti¹¹¹.

2) 1941 m. liepos vidurys - lapkričio mėn. tai masinių žydu žudynių Lietuvoje (Holokausto), kartu ir intensyviausio komunistinio elemento terorizavimo: masinio įkalinimo ir žudymo laikotarpis. Antikomunistinio teroro vykdymą ir kontrolę perėmė vokiečių okupacinio režimo valdžios, jos represinės institucijos. Komunistinis “antivalstybinis “elementas” masiškai suiminėjamas “valant vietoves”, gaudant sugebėjusius trumpam pasislėpti, sugrįžusius po nesėkmingų bandymų pasitraukti į SSRS asmenis, išaiškintus su sovietų valdžia kolaboravusius asmenis ir kt. Organizuojami “nusikaltusių” asmenų “teismai”, vykdomos “kaltųjų” šaudymo akcijos, mažiau “nusikaltę” įkalinami, paleidžiami į laisvę, gyventi policijos priežiūroje.

3) 1941 m. lapkritis–1944 m. pabaiga. Tai komunistų ir sovietinės valdžios pareigūnų, išlikusių po masinių žudynių, kalintų kalėjimuose, priverčiamojo darbo stovyklose, paleistų į laisvę, bet nesiregistravusių policijoje (ar pažeidusių registravimosi tvarką), asmenų, taip pat naujai išaiškintų asmenų už komunistinę veiklą, žmonių, išaiškinus papildomus tokios veiklos ir “kaltės” faktus, represavimo (pavienių žudynių) laikotarpis, jis tęsiasi iki pat vokiečių okupacijos pabaigos Lietuvoje.

¹⁰⁹ Priespaudą numatant, Į laisvę, 1941, birželio 24.

¹¹⁰ Kauno komendanto plk. J. Bobelio 1941 m. liepos mėn. įsakymas “Visiems kauno miesto ir apskrities partizanų būrių vadams, 1941 m. birželio sukilimas: dokumentų rinkinys, p. 70.

Kaip minėta, šių laikotarpių išskyrimas tegali būti tik sąlyginis, išskirti 3 laikotarpiai sudarė ištisinį, nepertraukiamą komunistinio (sovietinio) elemento represavimą (naikinimą) per visą nacių okupacijos laikotarpį. (Šis procesas dar intensyviau vyko pokario metais, vykstant ginkluotai antisovietinei rezistencijai, tapdamas dar žiauresniu savo formomis).

Siekiant susidaryti kuo labiau apibendrintą antikomunistinio teroro Lietuvoje vaizdą per visą nacių okupacijos laikotarpį iš įvairių šaltinių galima pateikti daug empirinės medžiagos, faktų ir duomenų, apibūdinančių šio proceso visumos ar jo atskirų laikotarpių vyksmą, formas, metodus, atskleidžiančius būdingesnes detales.

Vienas iš vertingesnių šaltinių apie antikomunistinio teroro aukas vokiečių okupacijos metais yra LKP CK nurodymu 1979–1985 m. LSSR kraštotyrininkų rinkta informacija apie “žuvusiuosius už Tarybų valdžią Lietuvoje” pagal parengtas specialias anketas (registracijos lapus). Iš viso buvo surinkta duomenų apie 4254 asmenis. Nors anketų duomenys toli gražu nepilni ir patikimi, (gali būti netikslumų), daugiausia anketų surinkta apie žuvusiuosius pokario metais, jose vis dėlto yra nemažai vertingų duomenų ir apie sovietinio aktyvo aukas 1941m., ypač žmonių žuvimo aplinkybes¹¹².

Antikomunistinio teroro pirmuoju ir antruoju laikotarpiu spontaniškai šaudant ir vykdant “teismus” (kartais jie vadinti “karo lauko teismais”) pirmiausia ir masiškiausiai žudyti asmenys, prisidėję prie vykdymo 1941 m. birželio trėmimų, sovietinės žemės reformos (apskričių ir valsčių žemės komisijų nariai), valsčių Partiniai organizatoriai (partorgai), žemės ūkio produktų paruošų agentai, aktyvūs komjaunuoliai, komjaunimo aktyvistai, milicininkai ir kt. Pažymėtina, kad partiškumas (priklausymas kompartijai) dažnai buvo formalus dalykas: komunistai liko gyvi (atsipirko lengvesnėmis represijomis), o “nepartiniai aktyvistai” buvo žudomi. Prie labiausiai naikintų, žiauriausiai represuotų asmenų kategorijos priskirtini įvairūs “skundikai” ir “informatoriai”. (Šie asmenys (aukos) kai kuriuose šaltiniuose ir literatūroje, matyt, vadinami “nekaltomis”, “sąskaitų suvedinėjimo aukomis”).

Apie tokias pirmiausia represuotų (sušaudytų) asmenų kategorijas galima spręsti iš įvairių šaltinių. Vieną įdomesnių jų grupę sudaro Leningrado fronte 1943 m. sausio mėn. Raudonajai armijai ir sovietiniams partizanams papuolusių į nelaisvę vokiečių armijoje tarnavusių lietuvių, vadinamųjų karo transportininkų (daugelis jų 1940–1941 m. buvo komjaunuoliai, prasidėjus karui bandę pasitraukti į SSRS) dar karo metais duoti parodymai. 1941 m. birželį suimti ir lietuvių pareigūnų tardomi jie pirmiausia buvo

¹¹¹ J.Sakalauskas, Buržuazinių nacionalistų teroras Utenos aps. Vyžuonų valsčiuje 1941 m.: atsiminimai, 1951 m. LYA, f. 3377, ap. 3377, b. 996, l. 2.

klausinėjami ar dalyvavo vykdant sovietinį Lietuvos žmonių trėmimą, išreikalaujant sovietines prievoles, ar buvo komjaunuoliai, ar šnipinėjo ir skundė lietuvius, ar buvo ginkluoti ir kt.¹¹³

Kaip minėta, pirmosiomis vokiečių okupacijos dienomis kai kur susikūrė ir veikė vadinamieji “teismai”. Šiaulių apygardos prokuroras M. Krygeris rašė, kad ne visi suimtieji buvo pristatomi į Šiaulių kalėjimą “gestapo žinion”, kai kur “broliai lietuviai” patys savo iniciatyva vykdė suimtųjų lietuvių egzekucijas. Telšiuose buvo susidaręs “superpatriotiškas” lietuviškas “karo lauko teismas”, kuris teisė komunistus ir pats vykdė mirties nuosprendžius, po kurių vienu metu sušaudyta 13 žmonių, 1 pavyko pabėgti. LAF’o Telšių štabas laikė areštavęs daug suimtųjų ir tik po ilgų įtikinėjimų juos pavyko išlaisvinti¹¹⁴.

Toks “teismas” buvo susikūręs Pasvalyje, jam vadovavo atsargos jaun. leitenantas Stasiūnas. Jis “teisė” ir vykdė mirties nuosprendžius, iš viso sušaudyta apie 15 žmonių¹¹⁵

Jurbarke susikūrė “antisovietinis komitetas”, kuris sudarė sąrašus “visų komunistų”, žydų ir kitų sovietinių aktyvistų, kurie turėjo būti sunaikinti vokiečių valdžios baudžiamųjų organų¹¹⁶.

“Teismų” ir bausmių vykdymo pavyzdžių aprašymų yra sovietinėje propagandinėje literatūroje: Kretingoje “teismą” vykdė vokiečių gestapo karininkai, lietuvių policijos pareigūnai. P. Jakys, G. Bražinskas. Suimtieji šaukti po vieną, P. Jakys gestapininkams trumpai pasakydavo, ką šie veikė sovietinės valdžios metais. “Teisiamieji” skirstyti į kairę (jie vėliau buvo paleisti) arba į dešinę (pasmerkiami myriop). Į laisvę paleisti 35 žmonės. Po to prasidėjo šaudymai. Lietuviai šaudyti klūpantys ant vieno kelio veidu į duobę, žydai - stovintys veidais į šaudytojus. Šaudė Tilžės operatyvinio būrio gestapininkai ir vokiečių policininkai iš Klaipėdos. Iš viso sušaudyta 214 vyrų ir 1 moteris, didesnė aukų dalis buvo žydai¹¹⁷.

Apie vykdytus “teismus” ir jų procedūras savo atsiminimuose rašė ir išlikusios gyvos represijų aukos. Antai Pr. Saulevičius (g. 1908 m., komunistas ir sovietinis pareigūnas 1940–1941 m. Alytaus apskrityje) taip aprašė “teismą”, vykusį Alytaus kalėjime: 1941 m. rugpjūčio 13 d. visus Alytaus kalėjimo kalinius išvedė į kalėjimo kiemą ir išrikiavo prie sienos. Alytaus lietuvių saugumo policijos valdininkai atėjo nešini kalinių bylomis, kurias sukrovė ant viduryje kiemo pastatyto stalo, o du vokiečiai atsinešė ilgus

¹¹² Pažyma apie LKP CK sekretoriato nutarimą “Dėl žinių ir medžiagos apie žuvusiuosius kovoje už Tarybų valdžią Lietuvos TSR gyventojus surinkimo” 1979–1985m., LYA, f. 3377, ap. 66, b. 1, l. 1–4; Anketos (registracijos lapai) žr. *ibid.*, b.1–89.

¹¹³ LYA, f. 1771, ap. 6, b. 124, l. 1, 6–7, 32, 44, 47.

¹¹⁴ Cituojama iš A. Eidinto, *Žydai, lietuviai holokaustas* (rankraštis), p. 123.

¹¹⁵ A. Oginto 1944m. gegužės 18 d. parodymai, LYA, f.1, ap.1, b.99, l. 43–44.

¹¹⁶ A. Mikalauskaitės 1945 m. lapkričio 28 d. parodymai, LYA, f. 3377, ap. 55, b. 151, l. 148.

¹¹⁷ *Hitleriniai žudikai Kretingoje*, Vilnius, 1960, p. 21–22.

bizūnus. Vokiečiai kalinių bylas “pastūmę į šalį”, ėjo pagal kalinių eilę, savo nuožiūra atsirinkę kalinius, klausinėjo jų, kur ir kiek laiko dirbo ir mušė juos bizūnais¹¹⁸.

Tokių “teismų” vykdymas gan detalčiai aprašytas vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje (kartu ir A operatyvinės grupės 3-iojo būrio viršininko). K. Jagerio 1941 m. gruodžio 1 d. ataskaitoje apie jo vadovaujamo būrio įvykdytas egzekucijas. Kaliniai buvo išrikiuojami kalėjimo kieme ir, remiantis sąrašais bei dokumentais, patikrinami bei surūšiuojami į atskiras grupes: be reikalo ar dėl menkų nusikaltimų įkalintus; nuteistus 1–3 ir 6 mėnesiams; tuos, kuriuos reikėjo likviduoti – nusikaltėliai, komunistiniai veikėjai, politvadovai ir kitokie “padugnės”. Papildomai prie paskirtos bausmės dalis kalinių, ypač komunistiniai veikėjai čia pat gaudavo 10–40 rimbo smūgių. Baigus patikrinimą, kaliniai suvaromi atgal į kameras. Tie, kurie turėjo būti paleisti, nuvedami į turgavietes, ten į juos per vertėjus “daugelio gyventojų akivaizdoje” buvo kreipiamasi prakalba, kurios turinys buvo toks: “Jeigu mes būtume bolševikai, mes jus sušaudytumėm, bet, kadangi mes esame vokiečiai, paleidžiame jus į laisvę”¹¹⁹.

K. Jagerio ataskaita įdomi ir kitais antikomunistinio teroro aspektais. Be žydų egzekucijų vienas svarbiausių 3-iojo operatyvinio būrio uždavinių buvo “patikrinti dažniausiai perpildytas kalėjimus atskirose vietose ir miestuose”. Apie padėtį kalėjimuose K.Jageris rašė su tam tikru “pasibaisėjimu”, tirštinamas spalvas: esą kiekvieno apskrities miesto kalėjime buvo laikomi vidutiniškai apie 600 lietuvių tautybės asmenų, nors “jokio pagrindo” laikyti juos suimtus nebuvo, vokiečiai (K.Jageris) buvo susirūpinę net higienos sąlygomis “sausakimšai” prigrustose kamerose, kurių “nė aprašyti neįmanoma”. Jonavoje 13-16 metų amžiaus mergaitės buvo įkalintos už tai, kad jos norėdamos gauti darbo, mėgino stoti į komjaunimą.

Kaip teigiama K.Jagerio ataskaitoje, vokiečiams teko imtis “griežtų priemonių, kad atitinkami lietuviški sluoksniai gerai įsikaltų į galvą “ryškią liniją”. Tos “ryškios linijos” esmę galima taip apibūdinti: ne kiekvienas lietuvių tautos ir Lietuvos valstybės priešas (lietuvių pareigūnų supratimu) buvo Vokietijos reicho priešas. Ataskaitoje atsispindi demagogija, “humanizmu” pridengti pragmatiški vokiečių interesai Lietuvoje: visi gyventojai, net ir mažiau “nusikaltę” sovietiniai kolaborantai, turėjo “tučtuojau veiksmingai įsijungti į atstatymo darbą, visų pirma, žemės ūkyje, nedalyvauti jokiaje politinėje veikloje, informuoti vokiečių įstaigas apie priešiškas nuotaikas”¹²⁰.

Galima manyti, kad toks okupantų pragmatizmas išgelbėjo daugelį sovietinių kolaborantų nuo lietuviškųjų radikalų keršto. Nėra duomenų, kad vokiečiai iš pradžių būtų riboję komunistinio elemento išvykimą darbams į Vokietiją. Įdomu pažymėti, kad 1941–1942 m. darbo jėgos mobilizacijos darbams į

¹¹⁸ Pr. Saulevičius, Atsiminimai– autobiografija, 1959 m., LYA, f. 3377, ap. 23, b. 298, l. 3–4.

¹¹⁹ Masinės žudynės Lietuvoje, d. 1, p. 139.

Vokietiją dėl santykinai didelio užsiverbavusių jiems buvusių komjaunuolių skaičiaus Lietuvoje buvo vadinamos “komjaunuoliškomis”.

Kaip minėta, vokiečių saugumo policijos vienas iš uždavinių buvo skatinti politinio “apsivalymo tendencijas” ir nukreipti jas “teisinga vaga”, įrodyti, kad “išlaisvinti gyventojai patys savaime griežėsi griežčiausių priemonių prieš bolševikinius ir žydiškuosius priešus¹²¹. Vokiečiams Lietuvoje savo interesais teko ne skatinti, o pristabdyti antikomunistinį terorą, šiek tiek sunkiau buvo teroro ir žudynių vykdymą nukreipti prieš žydus.

Savotiški “teismų” procesai vyko ne tik kalėjimų kiemuose, bet ir viešose vietose, miestų aikštėse (turgavietėse). Oficialiai leista spauda aprašė 1941 m. rugsėjo 19 d. (šeštadienį) Šiauliuose įvykusias nepaprastąsias “iškilmės”, kurių metu buvo amnestuoti ir paleisti į laisvę 85 bolševikų “suklaidintieji” šiauliečiai. “Iškilmės” vyko Šiaulių turgavietėje, papuoštoje vokiečių ir lietuvių tautinėmis vėliavomis, dalyvaujant 2 tūkst. miesto gyventojų. Viduryje minios policijos apsuptas stovėjo būrys vyrų ir moterų. Atvykęs Šiaulių apygardos (srities) komisaras H.Geweckė pasakė kalbą, kuri pažodžiui išversta į lietuvių kalbą. Esą sabotažnikai buvo viešai sušaudyti, o čia sargybinių atvestieji 85 vyrai ir moterys yra aiškiai suklaidinti bolševikų pažadų, tačiau aktyviai “Maskvos tarnyboje nedalyvavę”. Didysis Vokietijos reichas griežtai baudžia nusikaltėlius ir švelniai elgiasi su suklaidintaisiais, kurie gali grįžti į darbo procesą ir tautų bendruomenę. E. Geweckė paskelbė amnestiją 85 suimtiesiems. Jie galėjo grįžti į savo namus ir darbu pateisinti jiems pareikštą pasitikėjimą. Paleistieji į laisvę komisaro pareiškimą sutikę “su ašaromis akyse”.

Tokios pat “iškilmės” įvyko ir Telšiuose, jose dalyvavo net 6 tūkst. žmonių. H. Geweckė ir čia pasakė kalbą, pažymėdamas, kad vokiečiai į Lietuvą atėję ne kaip lietuvių tautos priešai, o kaip “draugai ir gynėjai”. Telšiuose “amnestuoti” 62 “komunistų suklaidinti lietuviai”¹²².

Taigi okupantai naudojo demagogiją, vaidino “išvaduotojų”, teisėjų ir represuojamųjų gynėjų vaidmenį, galima sakyti, psichologiškai subtiliai išnaudojo padėtį savo interesams ir prestižui žmonių akyse kelti, formavo jiems palankiai nusistačiusių žmonių sluoksnį. Tai iš pradžių jiems galėjo duoti tam tikrų rezultatų. (Kai kurie buvę sovietiniai aktyvistai už dovanotą gyvybę tapo uoliais vokiečių talkininkais).

Antikomunistinio teroro procesuose galima išskirti keletą žudynių “kategorijų”.

¹²⁰ Ibid., p. 139–140.

¹²¹ Operatyvinės grupės A vado Stahleckerio ataskaita iki 1941 m. spalio 15 d., *ibid.*, d. 2, p.19.

¹²² Šiauliuose amnestuoti 85 bolševikų suklaidintieji, Ūkininko patarėjas, 1941, rugsėjo 26; Mūsų krašte: iškilmės Telšiuose, *ibid.*, 1941, spalio 10.

Nužudymų ir susidorojimų atvejus, įvykdytus su ypatingu žiaurumu, po ilgų kankinimų ir pasmerktų mirti žmonių kančių. Netgi galima teigti, kad kai kurie kompartijos ir sovietų valdžios aktyvistai prieš mirtį patyrė žiauresnes kančias ir didesnes patyčias negu masiškai šaudomi žydai.

P. Mikailionis (g.1918m.), Alytaus aps. Ryliškių kooperatyvo vedėjas, komjaunuolis, 1941 m. birželį mirė nukankintas: jam išbadytos akys, nupjautos ausys ir nosis, jo lavonas įmestas į ežerą; P. Pašiškevičius (g. 1922 m.), Pakruojo raj., Linkuvos apyl. Pagirnykų k. komjaunuolis, rastas miręs nuo žaizdų pririštas prie medžio, ant krūtinės išdeginta penkiakampė žvaigždė; A. Dumpis (g. 1907 m.), Pasvalio raj. Sabonių apyl. vykdomojo komiteto pirmininkas, 1941 m. birželio 22 d. “baltaraiščių” kankintas ir pakartas, žmonai jį leista palaidoti tik kaip “bedievį”; P. Čekanauskas (g. 1903 m.) Zarasų komunistas, suimtas prie Rokiškio. Jis vedžiotas po Salako miestelį su prikabintais Lenino ir Stalino portretais, muštas, kankintas, sušaudytas birželio 22 d.; Z. Bertulytė (g. 1924 m.), klubo vedėja Zarasų raj., varoma į Zarasus Baltamiškio miške išprievartauta ir užmušta šautuvų buožėmis; J. Venskūnas (g. 1922m.), Kėdainių aps. Devynduonių k., komjaunimo sekretorius prieš nužudant 1941 m. vedžiotas po kaimą ir kankintas; K. Mačernis (g. 1908 m.), Žagarės vidurinės mokyklos direktorius, žiauriai kankintas ir sušaudytas liepos 14 d.; V. Sapožnikovas (g. 1904 m.), 1940 m. Zarasų aps. Smalvų apylinkės tarybos narys, “baltaraiščių” žiauriai kankintas, krūtinėje išdeginta penkiakampė žvaigždė, jam sulaužytos kojos, tris dienas gulėjo be sąmonės, sušaudytas, palaikai į kapines perkelti po pusmečio; P. Kolys, Šakių aps., Lukšių vls. Vykdomojo komiteto pirmininkas, prieš sušaudant liepos mėnesį iš jo tyčiotasi Lukšių turguje; Diržinskas (g. 1899 m.), pagrindinės kompartijos narys nuo 1933 m., Vilkaviškio aps. Pajevonio vls. vykdomojo komiteto pirmininkas, liepos 14 d. sušaudytas Vištytyje po žiaurių kankinimų; A. Osmolskas (g. 1893 m.), Merkinės progimnazijos direktorius, suimtas ir žiauriai kankintas, sušaudytas liepos 6 d.; Br. Čižauskas (g. 1909 m.), LKP(b) Kybartų vls. sekretorius ir kiti sovietiniai aktyvistai sušaudyti 1941 m. birželio mėn. sovietinių pasieniečių apkasuose. Ant sušaudytųjų užverstas negyvas arklys; Sovietinė Ypatingoji komisija 1945 m. tirdama Zarasuose prie bažnyčios palaidotų 1941 m. sušaudytų žmonių kapavietę, vieną auką rado su užmautu ant galvos kibiru ir kt.¹²³

Vykstant antisovietinio teroro akcijoms, buvo žudomi ne tik kompartijos ir sovietų valdžios aktyvistai, bet ir jų šeimos nariai ar net ištisos šeimos.

Šakių apskrityje Kudirkos Naumiestyje 1941 m. sušaudyti 4 broliai sovietiniai aktyvistai Pranaičiai, tėvas ir sūnus Linkaičiai; Pakruojo vls. 1941 m. birželio 29 d. savo namuose sušaudytas K.

Zicevičius (g. 1888 m.), nepartinis, prijautęs sovietų valdžiai kartu su sūnumi Alfredu, dalyvavusiu sovietų agitacinėje veikloje; L. Vistelytė (g. 1923 m.), komjaunuolė, pionierių vadovė Pakruojuje sušaudyta kartu su tėvu kalviu; Iz. Griūnovas (g. 1887 m.) Vilkaviškio aps. Vištyčio apyl. vykdomojo komiteto pirmininko pavaduotojas sušaudytas Vištytyje 1944 m. liepos 14 d., sušaudyti ir 2 jo sūnūs - Jonas ir Juozas; K. Dailys (g. 1904 m.) Vilkaviškyje agitavęs už sovietų valdžią, sušaudytas kartu su žmona O. Dailysiene 1941 m. liepos 21 d.; J. ir K. Medeliai, sovietiniai aktyvistai, pagrindinės LKP nariai nuo 1926 m. sušaudyti Vilkaviškyje 1941 m. birželio mėn.; N. Spornovas (g. 1911 m.) Plungės vls. sovietinis aktyvistas sušaudytas 1941 m. kartu su 3 broliais; A. Kadusevičienė, Kauno aps. Babtų vls. gyventoja 1941 m. liepos mėn. sušaudyta kaip komunisto pagrindininko žmona; S. Potašova, to paties valsčiaus gyventoja, padėjusi vyrui pagrindininkui, kalbėjusi sovietiniuose mitinguose, 1941 m. sušaudyta Babtuose kartu su sūnumi Leonu¹²⁴.

Buvo įkaitų žudymo, kolektyvinės atsakomybės bausmių taikymo nenusikaltusių žmonių atžvilgiu:

P. Gūžė (g. 1923 m.), Skuodo raj. Aleksandrijos apyl. Klaišių k. gyventojas 1940-1941 m. nedalyvavo sovietinėje politinėje veikloje, bet 1941 m. birželio ar liepos mėn. suimtas ir sušaudytas už 2 brolius, aktyvius sovietinius darbuotojus, pasitraukusius į SSRS; A. Čerškus (g. 1921 m.) malūno darbininkas Utenos apskrityje., suimtas kaip įkaitas vietoj tėvo, ėjusio teismo tarėjo pareigas. Tėvui neprisistačius, sušaudytas 1941 m. rugpjūčio 4 d.¹²⁵

Kiti įvairūs antikomunistinio teroro, žudynių atvejai kai buvo taikomas nepateisinamai žiaurus smurtas, neadekvatūs įvykdytiems “nusikaltimams”, faktai, sukrečiantys žmogiškąją prasme:

P. Sapagovas (g. 1908 m.) Rokiškio aps. nepartinis sovietinis aktyvistas, valstietis, dalyvavęs 1940–1941 m. sovietiniuose renginiuose, sušaudytas 1941 m.; Vl. Jurėnas (g. 1919 m.) komjaunuolis, Vilniaus karo mokyklos kursantas, pabėgęs iš vokiečių nelaisvės slapstėsi Kupiškėje, suimtas ir sušaudytas; K. Rybakova (g. 1920 m.) komjaunuolė aktyvistė Ukmergės aps. Siesikų apylinkėse, sovietų valdžios metais “vaikščiojo” su raudona vėliava, sušaudyta 1941 m.; R. Fresdorfas, Šakių aps. valstietis (vokietis), bažnyčios bokšte buvo iškėlęs raudoną vėliavą, sušaudytas Kudirkos Naumiestyje 1941 m. birželio 28 d. kartu su kitais sovietiniais aktyvistais; T. Kaštaljanovas (g. 1905 m.) Skuodo gyventojas, prijautęs sovietų valdžiai, sušaudytas prieš pat Raudonosios armijos atėjimą 1944 m.; V. Inta (g. 1903 m.) Skuodo raj.

¹²³ Žuvusiųjų registracijos anketos, LYA, f. 3377, ap. 66, b. 9, l. 5; J. Būtėnas, Nebaigta byla, Švyturys, 1978, Nr. 22, p. 18; LYA, f. 3377, ap. 66, b. 29, l. 89; b. 31, l. 19; b. 55, l. 34, 23; b. 21, l. 244; b. 13, l. 101; b. 55, l. 112; b. 42, l. 59; b. 54, l. 48; b. 53, l. 53; b. 54, l. 136; f. 913, ap. 913, b. 1, l. 4.

¹²⁴ Žuvusiųjų registracijos anketos, LYA, f. 3377, ap. 66, b. 42, l. 910; b. 29, l. 153–154, 84; b. 54, l. 86, 57–58, l. 44, l. 102–103; b. 32, l. 69; b. 19, l. 43, 74–75.

¹²⁵ Ibid., b. 87, l. 13; b. 52, l. 14.

gyventojas, vokiečių okupacijos metais slapstėsi, prieš pat pasitraukiant vokiečiams grįžo namo, buvo suimtas ir sušaudytas; S. Ūsas (g. 1923 m.) Kėdainių aps. komjaunuolis, sušaudytas 1944 m. Kauno 9 forte kaip aktyvus komjaunuolis; J. Rašinskas (g. 1920 m.) Pakruojo tarybinio ūkio komjaunimo sekretorius, 1944 m. suimtas kaip buvęs komjaunuolis, sušaudytas Šiaulių kalėjime liepos mėn.; V. Čižinauskas, 1940-1941 m. Kauno aps. Babtų vls. vykdomojo komiteto pirmininkas, 1942 m. pavasarį sušaudytas už nesiregistravimą policijoje; Juškėnas (g. apie 1900 m.) Zarasų aps. Salako vls. kompartijos sekretorius, sužinojęs, kad jo žmona suimta ir kankinama, norėjo ją išgelbėti. Atvyko į Salaką, bet žmona jau buvo sušaudyta, toks pat likimas ištiko ir jį; L. Fiodorovas (g. 1901 m.) Ukmergės aps. komunistas, prasidėjus karui slapstėsi, sugrįžo į namus, buvo suimtas. „Baltaraiščiams“ 1941 m. birželio 28 d. apsupus namą, pasikorė¹²⁶.

Susidorojimo atvejai, inicijuoti „iš apačių“ be nurodymų iš šalies, netgi nepaisant okupacinės valdžios ar lietuvių policijos inscenuotų teismų nutarimų nebausti (pasigailėti):

A. Norgėla (g. 1914m.) Tauragės aps. Žemaičių Naumiesčio vls. Šylių k. gyventojas, valsčiaus komjaunimo sekretorius 1941 m. birželio mėn. kaimo žmonių pristatytas į „gestapą“ Ž. Naumiestyje. Čia mėnesį kalintas, tardytas buvo pripažintas „nekaltu“, paleistas. Tačiau kaimo žmonės jį vėl suėmė, „įvairiai tyčiodamiesi (grūdo į burną kopūstus ir kt.)“ pristatė į Ž. Naumiestį, reikalavo sušaudyti. A. Norgėla vėl buvo įkalintas ir 1941 m. liepos viduryje sušaudytas; J. Jurevičius, Šiaulių aps. Užvenčio vls. gyventojas, eigulys, sovietinis aktyvistas buvo įskūstas, kratos metu pas jį rasta raudona vėliava, sovietinės literatūros. Varant jį sušaudyti, į vokiečius kreipėsi taisyklinga vokiečių kalba, aiškino, kad vėliava ne jo, o valstybinės įstaigos nuosavybė. Vokiečiai J. Jurevičių paleido, tačiau „baltaraiščiai“ jį vis tiek sušaudė 1941 m. liepos pr. Kužiuose; J. Kaminskas (g. 1921 m.) Raseinių aps. komjaunuolis, maisto produktų paruošų agentas, slapstėsi, 1941 m. liepos mėn. rastas nušautas¹²⁷.

Vis dėlto, nepaisant neapykantos komunistams ir sovietiniams pareigūnams, antikomunistinės psichozės, užvaldžiusios daugelio žmonių protus, būta ir mėginimų gelbėti šaudomus žmones (kaip ir gelbėjant žydus, didžiausi nuopelnai priklausė dvasininkijai):

P. Pečiulis (g. 1896–1948) Alytaus aps. Alovės vls. Vangelionių k. gyventojas, 1940-1941 m. valsčiaus sovietinės žemės komisijos pirmininkas, „baltaraiščių“ suimtas birželio 23 d., kalintas kartu su kitais aktyvistais Nemunaityje. Daugelis sovietinių aktyvistų sušaudyti, bet jį išgelbėjo Nemunaičio klebonas Želnia. P. Pečiulis 1942–1944 m. savo sodyboje slėpė ir išgelbėjo gydytoją žydą O. Belkiną ir jo

¹²⁶ Ibid., b. 38, l. 20, 19; b. 51, l. 64; b. 42, l. 31; b. 41, l. 57, 49; b. 21, l. 228; b. 29, l. 101; b. 19, l. 24; b. 55, l. 81; b. 51, l. 126.

žmoną; Anykščių klebonas J.Čepėnas ragino savo parapijiečius vengti keršto ir nedalyvauti sovietinių aktyvistų ir žydų žudynėse, tuo klausimu buvo nuvykęs pas vokiečių komendantą Utenoje¹²⁸.

Visos paminėtos antikomunistinio teroro “formas”, kompartijos, sovietinių aktyvistų, komjaunuolių ir kt. žudynių atvejai ir konkretūs pavyzdžiai rodo didžiulę politinę, ideologinę prarają tarp kolaboravusių su sovietais ir kitos visuomenės dalies, didžiulę žmogiškąją neapykantą.

Kokie buvo 1940-1941 m. kompartijos ir sovietinių aktyvistų žudynių mastai vokiečių okupacijos metais Lietuvoje? Sovietmečio autoriai, nenurodydami šaltinių, tvirtino, kad buvo nužudyta (žuvo kovodami) 5 tūkst. žmonių. A.Rakūnas rašė, kad apie 10 tūkst. tarybinių aktyvistų padėjo Raudonajai armijai kovoti prieš vokiškuosius grobikus ir ginkluotas LAF gaujas. Apie 5 tūkst. jų žuvo kovose arba pakliuvę į “buržuazinių nacionalistų” ir hitlerininkų rankas, kaip jų kruvino teroro aukos. Panašiai rašė ir P. Štaras: ginkluotuose susidūrimuose su priešu, taip pat išeidami iš apsupties, žuvo apie 5 tūkst. tarybinių aktyvistų. K. Rukšėnas tvirtino, kad pirmosiomis okupacijos dienomis buvo sunaikinta 5 tūkst. tarybinių aktyvistų, 1941 m. liepos - gruodžio mėn. dar 800 tarybinių aktyvistų ir pasipriešinimo dalyvių¹²⁹.

1941 m. žudynių mastams atskleisti šis skaičius naudojamas ir Lietuvos istoriografijoje. L. Truska, remdamasis antinacinės rezistencijos spauda (laikraščiu “Nepriklausoma Lietuva”, matyt, šiuo šaltiniu rėmėsi ir sovietiniai autoriai) rašė, kad “atsiskaitymo valandos” Lietuvai kainavo per 5 tūkst. gyvybių, dėl jų tauta pirmosiomis karo savaitėmis neteko daugelio patriotų, net buvusių savanorių kūrėjų¹³⁰.

Ar pagrįstas ir patikimas šis skaičius? Iki šiol juo niekas nesuabejojo, nepateikė kitų apibendrinamųjų duomenų.

Lietuvių antinacinės rezistencijos kairiosios pakraipos (liaudininkų) laikraštis “Nepriklausoma Lietuva” šį skaičių vokiečių okupacijos metais minėjo keletą kartų. 1942 m. vasarą smerkdamas okupantų įvykdytą masinių žudynių akciją prie Švenčionių (oficialiais duomenimis, nužudyta apie 400 žmonių) kaip “gryną saualės aktą, baisų, žiaurų ir nežmonišką”. Laikraštis tada priminė ir 1941 m. vasaros žudynes (taip pat nedviprasmiškai jas smerkdamas):

“Kviečiame registruoti visus nužudytuosius lietuvius, atsiminti kaltininkus, tačiau griežtai draudžiame vykdyti savo nuožiūra bausmes, dėl kurių praėjusią vasarą įvairūs neatsakingi gaivalai, visokie

¹²⁷ Ibid., b. 87, l. 223; b. 35, l. 90; V. Simonavičius, Atsiminimai, ibid., ap. 53, b. 359, l. 201.

¹²⁸ Žuvusiųjų registracijos anketos, LYA, f. 3377, ap. 66, b. 87, l. 66–70; A. Bubnys, Holokaustas Lietuvos provincijoje 1941 metais (rankraštis), p. 82.

¹²⁹ A.Rakūnas, Klasių kova Lietuvoje 1940–1951 metais. Vilnius, 1976, p. 102; Tarybų Lietuva Didžiajame Tėvynės kare, Vilnius, 1975, p. 26; K. Rukšėnas, Hitkerininkų politika Lietuvoje (autoreferatas, rusų k.), p. 11.

¹³⁰ L. Truska, Lietuva 1938-1953 metais, p. 102.

pikti kerštininkai, visokie siaurapročiai ir fanatiški sąskaitų suvedinėtojai, dalinai pakurstyti iš šalies svetimųjų, išžudė apie 5 000 Lietuvos lietuvių. Nepriklausomoji Lietuva visokiems savivaliautojams, kurie žaidė ir žais lietuvių gyvybėmis, patieks sąskaitas. Teisingumo neišvengs nė vienas nusikaltęs lietuvių tautai „¹³¹“.

Neaišku, kuo remdamiesi šio pagrindinio laikraščio leidėjai pateikė būtent tokį skaičių. Neįtikėtina, kad vokiečių okupacijos sąlygomis galėjo būti atlikti kokie nors „tyrimai“, ypač tokios gyventojų žūčių (nuostolių) kategorijos. Vokiečių okupacijos metais įsteigtas Raudonojo teroro muziejus rinko duomenis daugiausia tik apie 1940–1941 m. sovietinio teroro aukas, visoje Lietuvoje vykdyta nužudytų lietuvių registracija, ją lydėjo atitinkama propagandinė kampanija.

Pažymėtina, kad oficialiai leistas Kauno dienraštis „Į laisvę“ 1942 m. gegužės mėn. spėjo, kad, remiantis turimais duomenimis, bolševikai, bėgdami iš Lietuvos „bus išžudę“ daugiau kaip 5 tūkst. lietuvių¹³². Ar atsitiktinis toks skaičių sutapimas? Galimas daiktas, kad ne. Pagrindžio laikraštis šį skaičių „pasisavino“, tik kontrpropagandos tikslais iškreipė jo esmę, siekė „neutralizuoti“ bolševikų nusikaltimus, atkreipdamas okupuotos Lietuvos visuomenės dėmesį į kitokio (nesovietinio) pobūdžio nusikaltimus, nerimaudamas dėl „atsiskaitymo valandų“ ateityje ir jų pragaištingumo tautos gyvybiniam interesams.

Kad ir kokia bebūtų šio skaičiaus „kilmė“ ir atsiradimo „istorija“, neabejotinas jo propagandinis pobūdis. O, kaip žinoma, propagandos tikslams naudojami skaičiai visada yra žymiai padidinti (išpūsti). Matyt, taip atsitiko ir su kompartijos, sovietinių aktyvistų ir su jais susijusių žmonių žudynių mastus apibūdinančiu skaičiumi.

Apie kokius realius apytikslus 1940–1941 m. kompartijos ir sovietų valdžios aktyvistų žudynių mastus galima kalbėti?

1979-1985 m. renkant minėtą medžiagą apie žuvusiuosius kovoje už tarybų valdžią, užregistruota daugiau kaip 1 tūkst. vokiečių okupacijos metais (daugiausia 1941 m.) nužudytų kompartijos ir sovietų valdžios aktyvistų. Nors apskritai duomenys nepilni, kai kuriuose Lietuvos rajonuose surinkta apypilnė medžiaga: Zarasų raj. nužudyti 78, Vilkaviškio raj. – 76, Alytaus raj. – 47, Pakruojo raj. – 61, Pasvalio raj. – 38, Raseinių raj. – 37, Rokiškio raj. – 54 tokie asmenys ir kt.¹³³

¹³¹ Dėl teroro veiksmy, Nepriklausoma Lietuva, 1942, rugpjūčio 1 d. Nr. 3-4, p. 4. 1943 m. rudenį, kategoriškai pasisakydamas prieš oficialiojoje spaudoje pasirodžiusius raginimus, lietuviams rengtis „atsiskaitymo valandai su tautos išdavikais“, laikraštis rašė: „O juk tokios „atsiskaitymo valandos“ mums jau kainavo daugiau kaip 5 000 žmonių“. Dėl atsiskaitymo valandų, Nepriklausoma Lietuva, 1943, rugsėjo 15, Nr. 15-16.

¹³² Traukdamiesi iš Lietuvos bolševikai išžudė per 5 000 lietuvių. Į laisvę: Kauno dienraštis, 1942 gegužės 22, p. 6.

¹³³ Žr.: Žuvusiųjų registracijos lapai (anketos), LYA, f. 3377, ap. 66, b. 1–90.

Vokiečių okupuotoje teritorijoje pasilikusių komunistų žudynių mastai gana tiksliai atsispindi iš LKP dokumentų. 1944–1945 m. ypač atidžiai domėtasi ir aiškintasi jų likimais, politine elgsena, spręsti jų tolesnio partiškumo klausimai.

Okupuotoje Lietuvoje pasiliko 72 Kėdainių aps. komunistai, 24 iš jų buvo sušaudyti, 9 dingo be žinios (matyt, žuvo traukdamiesi į SSRS), 6 išvežti darbams į Vokietiją. Lietuvoje pasiliko 461 šios apskrities komjaunuolis, apskrities keturiuose valsčiuose nužudyta 19 komjaunuolių, 14 išvežta darbams į Vokietiją¹³⁴.

Okupuotoje Lietuvoje pasiliko 70 Telšių aps. komunistų, iš jų 24 sušaudyti arba mirė, 52 Trakų aps. komunistai, iš jų sušaudyti 15, 35 Tauragės aps. komunistai, iš jų sušaudyti 13 ir kt.¹³⁵

Iki 1945 m. balandžio 1 d. kompartijos apskričių ir miestų komitetai išaiškino 1046 komunistus, likus okupuotoje teritorijoje. Iš jų žuvo 371, išvežti į Vokietiją 38. 1950 m. liepos 1 d. duomenimis, buvo išaiškinta jau 1400 komunistų likimas, iš jų 591 žuvo arba mirė¹³⁶.

W. Stahleckerio, operatyvinės grupės A vado ataskaitos iki 1941 m. spalio 15 d. priede Nr. 8 “Ataskaita apie likviduotuosius” nurodyta, kad Lietuvoje (Kauno mieste ir apygardoje, Šiaulių ir Vilniaus apygardose) likviduota 860 komunistų. Toje pačioje ataskaitoje pažymėta, kad Tilžės saugumo policijos ir saugumo tarnybos baro pasienio ruože likviduoti 5502 komunistai ir žydai¹³⁷. Neabejotina, jog absoliuti šių aukų dauguma – žydai, komunistų buvo nedaug (komunistų aukų skaičius atsispindi minėtuose žuvusiųjų už tarybų valdžią registracijos lapuose).

Vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje, kartu ir A operatyvinės grupės 3-iojo operatyvinio būrio viršininko K. Jagerio “suvestinėse žiniose” apie šio būrio įvykdytas egzekucijas iki 1941 m. gruodžio 1 d. galima priskaičiuoti 283 nužudytus įvairių tautybių komunistus (komunistinius veikėjus)¹³⁸.

Istorikas K. Rukšėnas, remdamasis vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje 1941 m. gruodžio 1 d. ataskaita ir SD Vilniaus skyriaus nubaustųjų mirties bausme kartoteka, apskaičiavo, jog 1941 m. buvo sušaudytas 781 ne žydų tautybės komunistas, komjaunuolis ir sovietinis aktyvistas (tačiau nepriskaičiuotos Tilžės gestapo vykdytų egzekucijų aukos, be to, trūksta duomenų apie nužudytų šios kategorijos nužudytų asmenų skaičių Vilniaus apygardoje 1941 m. liepos–rugpjūčio mėn., Šiaulių apyg. – 1941 m. liepos–rugsėjo mėn.

¹³⁴ LKP(b) Kėdainių apskrities sekretoriaus J. Piligrimo 1945 m. pažyma LKP(b) CK, LYA, f. 749, ap. 749, b. 49, l.16–109.

¹³⁵ LYA, f. 1203, ap. 4, b. 3, l. 1; f. 164, ap. 164–7, b. 3, l. 22–23; f. 381, ap. 381–16, b. 3, l. 41.

¹³⁶ E. Treinienė, Lietuvos komunistų partijos gretų augimas ir stiprėjimas, Vilnius, 1977, p. 16.

¹³⁷ Masinės žudynės Lietuvoje, d. 2, p. 22.

¹³⁸ Ibid., d. 1, p.131–137.

K. Rukšėno duomenimis, K. Jagerio vadovaujamas operatyvinis saugumo policijos ir SD būrys iki 1942 m. vasario 1 d. nužudė 1064 komunistus. 1942 vokiečių saugumo policija ir SD sušaudė 415 sovietinių aktyvistų, raudonųjų partizanų ir pogrindininkų¹³⁹.

1942 m. gruodžio mėn. – 1943 metais (be birželio, liepos ir lapkričio mėn. duomenų) Lietuvoje už “komunizmą ir marksizmą” sušaudyti 99 asmenys¹⁴⁰.

Taigi įvairių autorių pateikiami duomenys skiriasi, archyviniai šaltiniai nepilni, nepakankamai tyrinėti. Vis dėlto galima daryti išvadą, kad vokiečių okupacijos laikotarpiu (daugiausia 1941 m.) buvo nužudyta 1,5 - 2 tūkst. kompartijos, komjaunimo, sovietų valdžios pareigūnų, kompartijos ir sovietų valdžios 1940–1941 m. aktyvistų. Šie žmonės sudarė pačią gausiausią ne žydų kilmės civilių gyventojų aukų kategoriją nacių okupacijos metais.

Kai kurie komunistai, komjaunuoliai, sovietiniai pareigūnai ilgą laiką buvo kalinami kalėjimuose ir priverčiamojame darbo stovyklose. Tačiau dauguma jų, davę pasižadėjimus nedalyvauti politinėje veikloje, sutikę registruotis policijoje, buvo išleisti į laisvę ir gyveno policijos priežiūroje, kai kurie net buvo nuo jos atleisti. Kai kurie užmezgė ryšius su komunistiniu pogrindžiu.

Be žudynių, kaip aukščiausios teroro ir bausmės formos, buvusiems komunistams, komjaunuoliams teko patirti įvairaus pobūdžio moralinį terorą, pasityčiojimus iš žmogiškojo orumo ir savo pažiūrų. Tokie atvejai buvo aprašomi ir oficialiai leistoje spaudoje: “Joniškyje, gan originaliu būdu sugėdinti buvusieji komjaunuoliai. Surikiuoti į gretas su Stalino paveikslais ir šūkais, jie turėjo peržygiuoti miesto gatvėmis. Žmonės iš karto nustebo, vėliau netvėrė juokais, kai pamatė “tėvelį” Staliną išdurtomis akimis, ragais galvoje ir užrašą apačioje “Stalinas –Gruzijos asilas”.

Po tokios eisenos patys komjaunuoliai, sumetę buvusias “baidykles” į krūvą turėjo sudeginti”¹⁴¹.

Telšių kalėjime kalintys komunistai buvo verčiami eiti išpažinties, atgailauti išperkant savo kaltes, tiems, kas to nedarys, grasinta sušaudymu¹⁴².

Antikomunistinį terorą lėmė sudėtingos istorinės aplinkybės, 1940–1941 m. sovietinės okupacijos įvykiai, tačiau jis buvo nepateisinamai žiaurus, negailestingas, neadekvatus aukų įvykdytiems “nusikaltimams”, neteisėtas. Politinio smurto problema yra sudėtinga, paini, sunkiai pasiduodanti moksliniams tyrimams ir aiškinimams.

¹³⁹ Cituojama iš: A.Bubnys, Vokiečių okupuota Lietuva (1941-1944), p. 310–311.

¹⁴⁰ Masinės žudynės Lietuvoje, d. 1, p.140.

¹⁴¹ Žinios iš visos Lietuvos, Naujoji Lietuva, 1941 rugpjūčio 21.

¹⁴² M. Niko 1950 m. vasario 14 d. parodymai, LYA, f. 3377, ap. 55, b. 250, l. 98.

1941 m. ir vėliau vykdytą antikomunistinį terorą galima lyginti su pokario ginkluotos rezistencijos baudžiamaisiais veiksmais, kovojant su sovietiniais okupantais, naikinant jų politinę socialinę bazę, negailestingai baudžiant tikrus ir tariamus sovietinius kolaborantus.

Aprašytų įvykių mastais ir jų tragiškumu Lietuva, matyt, išsiskyrė iš viso Rytų Europos regiono. Juos (bent iš dalies) galima lyginti su elgsena nacių okupaciją patyrusių kai kuriose Vakarų Europos šalyse nacių kolaborantų atžvilgiu po Antrojo pasaulinio karo. Olandijoje apie 150–200 tūkst. žmonių priskirti prie įtariamų kolaborantų, apkaltinimui užtekdavo to, kad kas nors viešai buvo pietavęs su vokiečiu arba prenumeravo kolaboracionistinį žurnalą. Prancūzijoje išvadavimo laikotarpiu tūkstančiai žmonių buvo nulinčiuoti, remiantis mirties nuosprendžiais, kuriuos paskelbė niekieno nepaskirti teismai. Vien tik oficialiais apskaičiavimais, partizanai nužudė 4500 kolaborantų, neoficialūs duomenys gerokai didesni¹⁴³ ir kt.

Represijų prieš sovietinį pogrindį Lietuvoje aukos

Sovietiniam pogrindžiui, jo politinei socialinei bazei šaknis pakirto okupacijos pradžioje vykdytas antisovietinis teroras prieš komunistus, komjaunimo, sovietinės valdžios pareigūnus Lietuvoje, sovietų valdžios aktyvo žudynės. Tačiau ši aplinkybė buvo tik viena iš priežasčių, lėmusių šio pogrindžio silpnumą. Apskritai, sovietinio pogrindžio veiklai Lietuvoje, kaip neseniai (tik karo išvakarėse, 1940 m.) SSRS okupuotame krašte nebuvo istorinių sąlygų, vietinių gyventojų dauguma jo nerėmė, net ir tada, kai antinacinei veiklai susidarė palankesnės sąlygos. Šiek tiek masiškesnė ir organizuotesnė su ženklėniu vietos gyventojų dalyvavimu sovietinio (ypač ginkluoto) pogrindžio veikla padidėjo tik nuo 1943 m. rudens.

Sovietinių šaltinių pirminiais apibendrinamaisiais duomenimis (be abejo, padidintais), Lietuvos teritorijoje iš viso veikė 3904 sovietiniai (raudonieji) partizanai, tarp jų 1386 lietuviai, 1475 rusai, 676 žydai, 367 kitų tautybių asmenys. Lietuvos gyventojų tarp jų buvo 1884 žmonės¹⁴⁴.

Vis dėlto, nepaisant to, kad sovietinis pogrindis Lietuvoje buvo negausus, silpnas ir neįtakingas, jo veikla lėmė okupantų vokiečių masines represijas, gyventojų aukas ir materialinius nuostolius. Vokiečiai nuo pat pirmųjų okupacijos dienų skelbė griežtą, bekompromisinę, negailestingą kovą prieš sovietinį pogrindį. Jei lietuviškųjų radikalų okupacijos pradžioje vykdytas komunistų, sovietų valdžios pareigūnų, aktyvistų žudynės jie šiek tiek varžė, (nes jie Vokietijos reichui dar nebuvo nusikalte), tai bet

¹⁴³ W.Laqueur, Europa mūsų laikais 1945–1992, Vilnius, 1995, p. 42–43, 46–47.

kokio pasipriešinimo pasireiškimą ar net jo galimybę, prasidėjus vokiečių okupacijai, negailestingai slopino, vykdydami mirties bausmes (sušaudant, įkalinant ir kt.).

Okupantų represijas prieš sovietinį pagrindį galima sąlyginai skirstyti: 1) tiesioginės represijos prieš šio pagrindžio dalyvius, 2) masinio teroro ir keršto (“atsiskaitymų”) akcijos, vykdytos prieš vietinius gyventojus, taikant nusikalstamą “kolektyvinės atsakomybės”, kolektyvinių bausmių taikymo principą už įvykdytas diversijas ir sabotažo aktus.

Okupantai vokiečiai Lietuvoje įvykdė nemažai tokio pobūdžio masinių represijų akcijų. Ypač jos buvo negailestingos prieš sovietinio pagrindžio dalyvius, tačiau jų aukomis tapo ir nemažai nekaltų žmonių. Apie masines (ir net pavienes) bausmes buvo ciniškai atvirai pranešama oficialiai leistoje spaudoje ar specialiais aukštų okupacinio režimo pareigūnų (dažniausiai apygardų komisarų) atsišaukimais į gyventojus. Toks “viešumas” buvo okupantų politikos ir kovos su priešais taktika: siekta įbauginti gyventojus, palaužti psichologiškai jų bet kokio pasipriešinimo dvasią, atgrasinti juos nuo pasipriešinimo.

Prieš sovietinio pagrindžio dalyvius okupantai įvykdė šias masines (ir pavienes) represines akcijas (kartu pateikiami ir jas lydėjusios antikomunistinės propagandos ir grasinimų, įspėjimų pavyzdžiai):

1941 m. gruodžio 13 d. (šeštadienį) Kaune, Ažuolyne viešai pakarti 3 sovietiniai desantininkai, atsiųsti iš sovietinio užnugario organizuoti ginkluotos kovos: A. Vilimas, Vl. Baronas ir A. Slapšys (visi jie buvo pagrindinės LKP nariai, 1940-1941 m. NKVD darbuotojai Kaune)¹⁴⁵.

Šie sovietinio pagrindžio Lietuvoje organizatoriai buvo kaltinami 29 lietuvių nužudymu, kitomis žmogžudystėmis, dalyvavimu tremiant 1941 m. žmones į Sibirą ir kitais sunkiais nusikaltimais. Nors pakartieji buvo ką tik atsiųsti iš sovietinio užnugario į Lietuvą, praktiškai jie nieko nebuvo spėję nuveikti, buvo nuteisti mirti už veiklą sovietmečiu, taigi iš esmės su jais susidorota kaip su buvusiais sovietų valdžios represinių struktūrų pareigūnais. Oficialiai leistoje spaudoje pažymėta, kad bausmės įvykdymas yra “aiškus ir drastiškas įspėjimas visiems, kurie nusižengia įstatymams, kurie palaiko ryšius su komunistais ir žydiškais bolševistiniais nusikaltėliais”. Esą jie buvę tipiški “raudonojo požeminio pasaulio nusikaltėliai”, “taigi sveikas tautinis jausmas reikalavo pavyzdinės bausmės”¹⁴⁶.

Ši barbariška, žmonėms nematyta bausmė okupantų pastangomis susilaukė didelio Kauno gyventojų dėmesio. Apie ją iš anksto pranešta mieste išplatintais skelbimais, bausmę stebėjo minios žmonių. Minėtas Z. Blynas savo dienoraštyje rašė, kad korimą stebėjo “daug žmonių, ypač moterų ir net su vaikais.

¹⁴⁴ Lietuvos partizaninio judėjimo štabo (LPIŠ) 1945 m. lapkričio 4 d. apibendrinamieji duomenys apie sovietinius partizanus, LYA, f. 1. ap.1, b. 489, l.3; b. 135, l. 3.

¹⁴⁵ Žr. jų autobiografijos – pažymos, LYA, ap.1, ap.1, b.188, l.125,127,128.

¹⁴⁶ Pakarti trys raudonieji žudikai ir sovietinių teroristinių grupių vadai, Ūkininko patarėjas, 1941, gruodžio 19, p.16.

Du pakorė, trečiam virvė nutrūko, griuvo, tai vokiečiai paleido 5 šūvius... Barbarizmas. Nepateisinu lietuvių dalyvavimo. Vokiečiams buvo įsakyta dalyvauti (ir lietuvių įstaigų viršininkams?)”¹⁴⁷.

1942 m. vasario 12 d. Kaune sušaudyti vokiečių karo lauko teismo nuteisti 42 komunistai. Kauno dienraščio “Į laisvę” pranešimu, tai buvę “padegėjai, žmogžudžiai, kurstytojai ir žydų rėmėjai”, esą karo lauko teismo sprendimai rodo, kas neketinama pakęsti bolševikinių gaivalų tame krašte /t.y. Lietuvoje - R.Z./, kuris jau taip yra pakankamai nukentėjęs nuo jų. Bolševikai yra išvyti ir jie niekuomet negrįš net paskirais, nešvariais gaivalais”¹⁴⁸.

Kovo 10 d. Kaune sušaudyti 37 “teroristų grupės nariai” (Jie buvo P. Malinausko komunistinės antifašistinės grupės nariai). Jie apkaltinti neįtikinamai plačia ir įvairia antivokiška veikla: sovietinių karo belaisvių slėpimu ir ginklavimu, komunistiniu kurstomuoju darbu, žmogžudystėmis, padegimais Kaune, pasikėsinimais susprogdinti geležinkelio įrengimus ir kariuomenės sandėlių, antivokiška propaganda, antivokiškų atsišaukimų spausdinimu, sprogstamosios medžiagos ir ginklų laikymu, pasų, vokiečių ir lietuvių įstaigų antspaudų padirbinėjimu. Civiliai gyventojai išpėti nepalaikyti jokių santykių su karo belaisviais, už tai grasinta ir ateityje bausti griežčiausiomis bausmėmis¹⁴⁹.

Birželio 16 d. laikraštis “Į laisvę” nušvietė ypatingojo vokiečių teismo nuteistų Kauno kalėjime kalintų 3 komunistų - D. Putilovo, J. Slavinsko ir F. Vetrino nesėkmingo pabėgimo gegužės 11 d. istoriją: vienas iš jų nušautas bandant pabėgti, kiti du pabėgę suimti ir nuteisti mirties bausme. Šiuos faktus laikraštis taip komentavo: esą “negali būti jokio abejojimo, kad net už mažiausią mėginimą įžeisti vokiečių valdžią bus griežčiausiai baudžiama. Jokiu būdu nebus pakenčiama, kad bolševikiniai gaivalai varytų savo pragaištingą darbą. Su bolševizmu bus kovojama griežtai ir be jokios atodairos net ten, kur jis pasireiškia atskirais atsitikimais. Kas paliestų bent vieną plauką Reicho vokiečiui arba lietuviui, kuris atlieka vokiečių įstaigų jam pavestą darbą, tas bus be jokio pasigailėjimo tinkamai nubaustas”. Esą “sprendimo kalba yra trumpa, aiški, kieta”, pats “sprendimas” turi būti laikomas aiškiu ir nedviprasmišku išpėjimu ir kt.¹⁵⁰

Birželio 12 d. Kaune viename name pastebėti “įtartini asmenys”. Policija namą apmėtė granatomis, apšaudė iš kulkosvaidžių. Vienas teroristas užmuštas, kitas suimtas. Spauldoje paskelbtas eilinis “paskutinis išpėjimas” apie tai, kad su visais priešais bus griežtai pasielgta, kiekvienam prisidėjusiam prie teroristų, sovietinių partizanų ir karo belaisvių suėmimo pažadėtos premijos iki 500 Rm¹⁵¹.

¹⁴⁷ Z. Blyno dienoraštis, 1941 m. gruodžio 13 d. įrašas, LYA, f. 3377, ap. 55, b. 236, l. 113.

¹⁴⁸ Sušaudyti 42 komunistai, Į laisvę, Kauno dienraštis, 1942, vasario 13, p.6.

¹⁴⁹ Teroristų gauja paversta nekenksminga, Į laisvę, 1942, kovo 11.

¹⁵⁰ Teisinga bausmė už užpuolimą, Į laisvę, 1942, birželio 16, p. 6.

¹⁵¹ Policija imasi griežtų priemonių, Į laisvę, 1942, birželio 14, p.6.

Šiomis masinėmis ir pavienėmis represinėmis akcijomis, kartu ir jas lydėjusia propaganda 1942 m. Kaune ir jo apylinkėse buvo palaužtas komunistinis pagrindis ir jo plėtojimosi galimybės.

Panašios represinės akcijos vykdytos ir kituose Lietuvos miestuose. Lietuvių antinacinio pagrindžio šaltinio duomenimis, 1942 m. gegužės 12 d. Panevėžio apskrityje Kaiserlingo miške (Kurganavos giraitėje) sušaudyti 32 lietuviai. Birželio 5 d. vokiečių ypatingojo teismo Kaune nuosprendžiu ten sušaudyti 48 asmenys, matyt, daugiausia Panevėžio miesto ir apskrities komunistai, bandę organizuoti į antifašistinę K. Poželos organizaciją. Jie apkalti taip pat neįtikėtinais sunkiais nusikaltimais: tiekimu trukdymas, ūkininkų užpuolimai, ruošimasis sprogdinti tiltus, svarbias karo įmones, Lietuvos pasižymėjusių partizanų (t.y., 1941 m. birželio antisovietinio sukilimo dalyvių) sąrašų sudarymas ir ruošimasis juos žudyti ir kt. Kiekvienas gyventojas, pastebėjęs “bent kokią pragaištingą veiklą” ir nepranešęs apie ją, skelbtas nusikaltėliu¹⁵².

1942 m. balandžio 24 d. karo lauko teismo sprendimu 16 asmenų sušaudyti Vilniuje. Jie apkaltinti mėginimais kurti teroristų organizacijas, pasipriešinimu juos suimant (policininko nužudymu).¹⁵³

1942 m. liepos mėn. susekta ir likviduota besiorganizuojanti komunistinė antifašistinė organizacija Šiauliuose, žuvo keletas jos narių.¹⁵⁴ Priešingai negu kituose didžiuosiuose Lietuvos miestuose čia nevykdytos didesnės masinės antikomunistinio teroro akcijos, apsieita be žymesnių aukų.

Nepaprastai sunkūs kaltinimai už menkiausią antivokišką veiklą, griežtos, kraštutinės bausmės, sovietinio pagrindžio dalyvių žudymas, suėmimai, įkalinimai, arši antikomunistinė propaganda spaudoje siekiant įbauginti gyventojus 1941–1942 m. naikino organizuotą sovietinio pagrindžio Lietuvoje pasipriešinimą pačioje jo užuomazgoje, jis buvo izoliuotas nuo gyventojų. Nesant palankių istorinių sąlygų Lietuvoje jis neišsiplėtojo net ir tada, kai pradėjo veikti palankesni išorės (ir vidaus) veiksniai antinacinei veiklai.

Sovietinio pagrindžio dalyvius galima laikyti savotiškais Vokietijos–SSRS karo įvykių įkaitais: okupacijos pradžioje, įsitikinę savo nenugalimumu, “žaibo karo” sėkme okupantai vokiečiai po inscenuotų teismų ir be jų amnestavo nemažai sovietinio aktyvo. Karo sėkmei nusigrėžus, (po pralaimėto Maskvos mūšio ir kt.), jie dėl mažiausio įtarimo komunistinį elementą suiminėjo ir represavo.

Antisovietinio teroro akcijos vykdytos ir 1943 m. Kovo 23 d. Kaune mirties nuosprendis įvykdytas “didokos plėšikų gaujos nariams”, kurie 1942 m. Jonavos apylinkėse buvo įvykdę “sunkių

¹⁵² /Panevėžio/ apygardos komisaro 1942 m. birželio 5 d. skelbimas, LYA, f. 3377, ap. 58, b. 512, l. 15–16.

¹⁵³ Kronika: Į laisvę, 1942, balandžio 27, p. 4.

¹⁵⁴ P. Štaras, Partizaninis judėjimas Lietuvoje, p. 60.

nusikaltimų” (nužudė lietuvių ats. plk. K. Alytą, Kauno–Daugpilio geležinkelyje įvykdė diversiją. Iš viso suimti 27 asmenys, iš jų 13 sušaudyti.

1943 m. vasarą išaiškinta komunistinė organizacija, veikusi Vilniuje, Kaune, Alytuje ir kitur (tai buvo vadinamoji “Lietuvos išlaisvinimo sąjunga”, organizuota J. Vito ir kt.). Iš viso buvo suimta daugiau kaip 50 šios organizacijos narių, jų, be abejo, laukė “pelnyta bausmė”¹⁵⁵.

Negalima tvirtinti, kad komunistinis elementas ir apskritai politiniai kaliniai masiškiau būtų buvę žudomi Lietuvos kalėjimuose ir priverstinio darbo stovyklose (Pravieniškėse, Dimitrave, Pabradėje, Alytuje ir kt). Koncentracijos stovyklų tikrąją šio žodžio prasme Lietuvoje nebuvo.

1944 m., vokiečiams traukiantis, kai kurie Dimitravo stovyklos prižiūrėtojai organizavo kalinių sukilimą ir išlaisvinimą. Kaliniai išleisti organizuotai, jiems išduoti asmens dokumentai, raštinės dokumentai sunaikinti¹⁵⁶. Evakuojant Pravieniškių stovyklą į Tilžę 1944 m. liepos mėn. sušaudyta 270 žmonių, bet jie buvo ne vietiniai gyventojai (tarp sušaudytųjų buvo 250 iš Prancūzijos atvežtų žydų ir 20 politinių kalinių rusų¹⁵⁷. Artėjant frontui, 1944 m. liepos 18 d. politiniai ir kiti kaliniai buvo paleisti ir iš Marijampolės kalėjimo¹⁵⁸

Iš pateiktų duomenys apie represijas prieš sovietinio pogrindžio dalyvius galima daryti išvadą, kad jų aukomis tapo keli šimtai žmonių. Apie tai galima spręsti ir iš kitų šaltinių. Jau minėtame dokumente “Hitlerininkų ir nacionalistų per 1942–1943 metų dešimtį mėnesių įvykdytų žudynių Lietuvoje rezultatai” nurodoma, kad buvo sušaudyta: 365 žmonės kaip “partizanai, parašutinininkai”, 99 – “už komunizmą ir marksizmą”, 99 – “pasipriešinimo judėjimo dalyviai”, 82 – “už sabotažą ir teroro aktus”, 37 – rusų karo belaisviai. Toli gražu ne visi šie asmenys nužudyti kaip sovietinio pogrindžio dalyviai ar jo rėmėjai, taip pat ne visi buvo ir vietiniai gyventojai, Lietuvos piliečiai. Dalis šių žmonių buvo antinacinės ginkluotos kovos, o ne represijų aukos.

Pažymėtina, kad antikomunistinį terorą vykdė, sovietinio pogrindžio dalyvius ir rėmėjus žudė ne tik vokiečių okupacinės represinės struktūros, bet ir lenkų pogrindžio karinės jėgos Rytų Lietuvoje. Antai vieno sovietinių pogrindžio vadovų Pietryčių Lietuvoje G. Zimano pranešimais (radiogramomis) į Maskvą, 1944 m. pradžioje lenkų partizanai pradėjo sistemingą sovietinio aktyvo naikinimą, per trumpą laiką vien tik Trakų apskrityje Rūdninkų valsčiuje jie nužudė 14 buvusių sovietinių aktyvistų.

¹⁵⁵ Išaiškinta Lietuvoje veikusi slapta komunistų organizacija, Ateitis, 1943, rugsėjo 29, p.6.

¹⁵⁶ J. Tanskio parodymai, LYA, f. 3377, ap. 55, b. 16, l.1–6.

¹⁵⁷ F. Sokolovo, K. Raugalo parodymai, ibid., ap. 52, b. 63, l. 56; ap. 55, b.153, l.27.

¹⁵⁸ 1978 m. pažyma, ibid., ap. 53, b. 213, l. 175.

Sovietų aktyvas bėgo į Vilnių ir stengėsi pasislėpti čia nuo lenkų partizanų iš Baltarusijos (Ašmenos ir kt apskričių), esą šie turėjo sąrašus buvusių kompartijos narių ir sovietų valdžios šalininkų. Šie žmonės žudyti remiantis lenkų partizanų ypatingųjų teismų nuosprendžiais¹⁵⁹. Lenkų partizanų antisovietines represijas lėmė paaštrėję lenkų – SSRS santykiai, sovietinio pogrindžio agresyvi veikla lenkų antinacinio pogrindžio jėgų atžvilgiu.

Okupantų represinės “atsiskaitymų “ (keršto) akcijos už sovietinio pogrindžio veiklą

Šio pobūdžio masinių represijų akcijos niekuo nesiskyrė nuo jau minėtų žudynių Ablingoje, Alytuje, Švendūnoje (Raseinių apskritis). Skirtumas tik tas, kad Lietuvai patekus į nacių okupaciją ir tapus vokiečių kariuomenės užnugariu, šias represijas išprovokavo ne raudonarmiečių, o sovietinio ginkluoto pogrindžio dalyvių veiksmai. Vokiečių okupacinio režimo pareigūnai Lietuvos (ir viso Ostlando) gyventojus nuo okupacijos pradžios iki jos pabaigos ragino prisidėti prie kovos su „gaujomis ir teroristų grupėmis“, pranešti apie pastebėtus įtartinus asmenis, ypač parašiutininkus, Raudonosios armijos karininkus ir kareivius, šnipus, sabotažininkus, jų šeimų narius. Už nepranešimą ar jiems suteiktą bet kokią pagalbą grasinta pačiomis griežčiausiomis bausmėmis (sušaudymu). Antra vertus, už vertingus parodymus ir suteiktas žinias žadėtos didelės premijos iki 5 tūkst. rub.¹⁶⁰ (500 Rm).

Vokiečiai nepasitikėjo okupuotų kraštų gyventojų „gera valia“, laikėsi nuostatos, kad diversijų ir teroro aktų negalima vykdyti “bent be pasyvaus gyventojų dalyvavimo”, antra vertus, neturėdami pakankamai jėgų apsaugoti savo užnugario, atsakomybę už „tvarką ir saugumą”, visų pirma, už geležinkelių, kelių ir tiltų saugumą užkrovė vietos gyventojams¹⁶¹.

Sovietinio pogrindžio dalyviai, siunčiamos iš sovietinio užnugario į Lietuvą diversinės grupės buvo orientuojamos į aktyvią ginkluotą kovą, diversijų vykdymą susisiekimu komunikacijose, teroro akcijas prieš vokiečių pareigūnus. Antra vertus, sovietinio ginkluoto pogrindžio dalyviai neįtė atsakomybės už savo veiksmus ir jų pasekmes vietos gyventojams, net nebandė jų apginti nuo vokiečių atsakomųjų represijų. Šios aplinkybės lėmė (ypač nuo 1943 m. rudens, kai suaktyvėjo sovietinių partizanų veikla), skaudžias okupantų masines represines akcijas: kaimų deginimus, žmonių žudynes, jų išvežimą darbams į Vokietiją ir kt.

¹⁵⁹ LYA, f.3377, ap. 55, b. 217, l. 42.

¹⁶⁰ Reicho komisaro Rytų kraštui Lohsės 1941 m. lapkričio 15 d. atsišaukimas, Ūkininko patarėjas, 1941, gruodžio 5.

¹⁶¹ Lietuvos generalinio komisaro A. Rentelno 1943 m. rugsėjo 9 d. slapta instrukcija Lietuvos pirmajam generaliniam tarėjui P. Kubiliūnui, Lietuvos liaudis Didžiajame Tėvynės kare (1941–1945): dokumentų ir medžiagos rinkinys, Vilnius, 1982, p.188.

Pačios didžiausios tokio pobūdžio okupantų vokiečių ir jų talkininkų įvairiose Lietuvos vietovėse įvykdytos represinės akcijos buvo šios:

Užusaliuose (Kauno aps.) kaime tarp Kauno ir Jonavos 1941 m. rugsėjo 12 d. nužudyti 48 žmonės. Kaimo gyventojų absoliučią daugumą sudarė rusai. Žudynių priežastys ir motyvai buvo įvairūs, mišrūs. Nepriklausomos Lietuvos metais kaimas buvo vienas iš didesnių komunistinės, antivalstybinės veiklos židinių. Prasidėjus karui ir nacių okupacijai, Jonavos apylinkėse pasiliko, prisiglaudė pas vietinius gyventojus rusus raudonarmiečių, komunistų ir komjaunuolių, iš jų pradėjo formuotis komunistinio pogrindžio užuomazgos. Yra duomenų, kad 1941 m. vasarą buvo apšaudyti keliu į Paskutiškius vykę vokiečiai. Rugsėjo pradžioje 12-ojo lietuvių savisaugos bataliono padaliniai ir vietinė policija valė Užusalių apylinkių miškus, vykdė kratas pas gyventojus. Suimta apie 200 žmonių, įtartų ryšiais su komunistais ir sovietiniais karo belaisviais. Rugsėjo 12 d. iš Kauno atvyko 2 vokiečiai, jiems vadovaujant vykdytas suimtųjų „teismas“. Iš žmonių tyčiotasi, jie varyti į cerkvę melstis (atgailauti), versti šokti pagal sovietines melodijas, žmonės mušti šautuvų buožėmis ir kt. „Nuteistiesiems“ aiškinta, kad jie bus išvežti į Vokietiją darbams, tačiau jie nuvaryti prie Užusalių kapinių tvoros ir sušaudyti, (vienas varomasis mirė nuo širdies smūgio).

Jonavos valsčiuje. Kungušių k. 1941 m. rugsėjo 23 d. sušaudyta 13 žmonių, tarp jų 5 moterys.¹⁶²

Švenčionių apylinkėse 1942 m. gegužės 20 d. vykdytos masinės žmonių žudynės. Gegužės 19 d. rytą buvo užpulti, žiauriai nužudyti ir išniekinti iš Švenčionių į Lentupį vykę Švenčionių apskrities žemės ūkio vadovai J.Beck, W. Gruhl, vermachto karininkas vyr. leitenantas Šmidt. Šį teroro aktą įvykdė baltarusių sovietiniai F. Markovo grupės partizanai¹⁶³. Vilniaus apygardos gebitskomisaro H. Wulffo atsišaukime buvo paskelbta, kad „atsiskaitant už šį pasibjaurėtiną žygį buvo sušaudyta 400 sabotuotojų ir prieš teroristų¹⁶⁴, tačiau, iš tikrųjų, jie buvo nekalti Švenčionių apylinkių žmonės, daugiausia lenkai.

Po įvykdyto teroro akto gestapo pareigūnai ir lietuvių policininkai darė kratas, ieškodami ginklų ir nužudytų vokiečių uniformų, kaip įkaitus masiškai suiminėjo aplinkinių miestelių ir kaimų vyrus. Dalis suimtųjų buvo paleista, kai kuriems pavyko pabėgti. Atrenkant sušaudymui pasmerktus žmones įtakos

¹⁶² Žr.: Jonavos rajone Užusalių apylinkėje 1941 m. rugsėjo mėn. sušaudytų gyventojų ir pogrindininkų vietos nustatymo aktas, 1965 m. gegužės 26d., LYA, f. 3377, ap. 58, b. 635, l. 9d, 10, 31–33; A. Voitenkos autobiografija–atsiminimai, ibid., ap. 46, b. 999, l. 19–20; I. Sergejevo autobiografija–atsiminimai, 1967 m., ibid., b. 774, l.18.

¹⁶³ S. Apyvalos 1943 m. gegužės 17 d. pranešimas A. Sniečkui, LYA, f. 57, ap.1, b.1, l.1; f.3377, ap. 58, b.702, l. 3; V.Maldžiūnas, Išaugau Vilnijoje, Atsiminimai, Kaunas, 1996, p.128. V. Maldžiūnas rašo, kad visi nužudyti vokiečiai buvo išniekinti (išrengti, jiems nupjauti lytiniai organai ir numesti šalia lavonų).

¹⁶⁴ LYA, f. 3377, ap. 58, b. 512, l. 13; Feiger Meuchelmord an Reichsdeutschen, Wilnaer Zeitung, 23. Mai 1942.

turėjo įtempti ir priešiški lietuvių ir lenkų nacionaliniai santykiai: į šaudomųjų sąrašus daugiausiai pateko lenkų vyrų. Žmonės šaudyti gegužės 20 d. keliose vietose: prie Adučiškio miestelio (sušaudyta 33), prie Švenčionių – 29–32, prie Švenčionėlių – 24–26 žmonės¹⁶⁵. Kitos žudynių vietos nežinomos.

Apie žudynes Švenčionių apylinkėse, ypač dėl sušaudytųjų skaičiaus, vokiečių okupacijos metais lenkų ir sovietiniuose šaltiniuose (lenkų istoriografijoje iki šiol) yra įvairių spekuliacijų, propagandinio pobūdžio teiginių: tvirtinama, kad buvo nužudyta apie 1200 lenkų, žmonės žudyti gatvėse, butuose ir kitur¹⁶⁶.

Tačiau, neatmestinas, diskutuotinas ir kitas teiginys: tiek žmonių, kiek buvo skelbiama Vilniaus gebitskomisaro H.Wulffo atsišaukime (400), nebuvo nužudyta (bent jau dabartinėje Lietuvos teritorijoje). Žudynių vietos prie Švenčionių, Švenčionėlių, Adučiškio laikytinos svarbiausiomis šių žudynių vietomis, tačiau jose nužudyta apie 100 žmonių. Antra vertus, žmonės galėjo būti žudomi ir kitapus Lietuvos dabartinės sienos su Baltarusija. Toks didelis sušaudytųjų skaičius paskelbtas siekiant įbauginti gyventojus, sukelti psichologinį šoką, parodyti, kad nebus taikstomasi su tokiais teroro aktais. H.Wulffo atsišaukime gyventojams, kurie “bolševikiniam priešui arba jo teroristinėms grupėms teiks paramą arba nepraneš apie tokių grupių pasirodymą, “sunkiais atvejais” buvo grasinama mirtimi ir toliau grasinta imtis “kolektyvinių atsiteisimo priemonių”¹⁶⁷.

Tačiau, kaip minėta, H. Wulffas po Švenčionių žudynių 1942 m. gegužės 28 d. apygardos apskričių viršininkams rekomendavo palaikyti rimtį, ekonominiais sumetimais panašių žudynių vengti, vykdant represijas apsieiti be aukų¹⁶⁸. Kitame savo 1942 m. lapkričio 14 d. atsišaukime jis ramino Vilniaus apygardos žemdirbius ir ūkininkus (žinoma, daugiausia lenkus), kad iš Lietuvos į Vilniaus kraštą ūkininkų (lietuvių) atkėlimas užbaigtas, visi Vilniaus apygardos ūkininkai “pasiliks ir toliau savo ūkyje šeiminkauti”. Jis išreiškė viltį, kad visi dirbs savo darbą ir pilnai vykdys prievoles¹⁶⁹.

Ferma (kai kuriuose šaltiniuose **Trakėnai**), kaimas Trakų apskrityje, 5 km. į vakarus nuo Lentvario, sudegintas 1943 m. rugsėjo 8d. Rugsėjo pradžioje sovietiniai partizanai (Rūdinkų girioje veikęs “Išlaisvintojo” būrys) Lentvario–Rūdiškių geležinkelio ruože susprogdino karinį ešeloną. Kaimą sudegino 16-ojo SS ir policijos pulko 11-oji kuopa, (vadas Hoer). Sudeginta 21 sodyba, 136 kaimo gyventojai (30

¹⁶⁵ Aktai žudynių vietoms nustatyti, 1965 m. LYA, f. 3377, ap. 58, b. 635, l. 91, 93–94.

¹⁶⁶ LYA, f. 3377, ap. 58, b. 273, l.3; J. Wolkonowski, Okręg Wilenski Zwęzku Walki Zbrojnej Armii Krajowej v latach 1939–1945, Warszawa, 1996, s. 96.

¹⁶⁷ LYA, f. 3377, ap. 58, b. 512, l. 13.

¹⁶⁸ LCVA, f.R–500, ap.1, b. 2., L .569–570.

¹⁶⁹ LYA, f. 3377, ap. 58, b. 512, l. 17–18.

vyrų, 51 moteris, 55 vaikai) nuvaryti į Lentvarį ir išvežti į Vokietiją priverčiamiesiems darbams. Vienas kaimo gyventojas pabėgo. Konfiskuota 40 galvijų, 57 avys, 6 kiaulės, veršelis. Vokiečių okupantų duomenimis, deginant kaimą sprogo daug sprogmenų¹⁷⁰.

Lazdėnai, kaimas Trakų apskrityje, netoli Balcieriškio prie Vilniaus–Kauno geležinkelio, sudegintas 1943 m. rugsėjo 11 d. Akciją įvykdė 16-ojo SS ir policijos pulko 11-oji kuopa (vadas Hoer). Nacių baudėjai, apsupę kaimą, ieškojo sovietinių partizanų, ginklų ir sprogmenų. Kaimo gyventojai (apie 25 šeimos), su gyvuliais ir manta buvo išvaryti už kaimo ant plento. Sudegė 21 gyvenamasis namas ir kiti trobesiai. Senyvi kaimo gyventojai buvo paleisti, kiti išvežti į Vievį, iš čia į Vilnių, po kurio laiko – į Vokietiją. Išvežtieji dirbo Noimarko ir Chemnico darbo stovyklose prie geležinkelio ir miško darbų, įtarti asmenys palaikę ryšius su partizanais kalinti koncentracijos stovyklose.¹⁷¹

Družiliai (kai kuriuose šaltiniuose Dryžuliai, Družiliškiai), kaimas Švenčionių apskrityje Magūnų vlsč. prie Vilniaus–Daugpilio geležinkelio, sudegintas 1943 m. rugsėjo 11 d. už sovietinių partizanų išsprogdintą geležinkelį. Vykdamas baudžiamąją akciją kaimas apsuptas, žmonės išvaryti į kaimo pakraštį ant kelio. Apiplėšus kaimą, trobesiai padegti, sudegė visos 12 sodybų. Seniai ir nėščios moterys paleisti, darbingi kaimo žmonės išvežti į Vilnių, vėliau darbams į Vokietiją¹⁷².

Šarkiškės (kaimas Alytaus apskrityje, netoli Matuizų), sudegintas 1943 m. rugsėjo 30 d. Kai kurie kaimo gyventojai palaikė ryšius su sovietiniais partizanais, sudeginimo išvakarėse netoli kaimo nuverstas ešelonas. Baudėjai, atvykę geležinkeliu ir išsilaipinę Matuizų stotelėje, apsupo kaimą, jo gyventojus su gyvuliais išvarė ant kelio į Matuizas, trobesius padegė. Sudegė 17 gyvenamųjų namų, 75 kiti pastatai. Žmonės su gyvuliais išvaryti į Varėnos geležinkelio stotį. Pakeliui daugeliui suimtųjų pavyko pabėgti. Nepabėgę liko tik 7 žmonės. Jie nugabenti į Lukiškių kalėjimą Vilniuje, vėliau išvežti darbams į Vokietiją¹⁷³.

Miliūnai (kaimas Rokiškio apskrityje, 7 km. į šiaurę nuo Rokiškio), sudegintas 1943 m. spalio 13 d. Kaimo gyventojai, daugiausia rusai, aktyviai rėmė sovietinius partizanus, veikusius Miliūnų miškuose, daugelis jų priklausė sovietiniams partizanams. Prie kaimo numesdavo ginklų ir šaudmenų per fronto liniją iš sovietinio užnugario atskridę lėktuvai. Yra teiginių, kad 1943 m. rugpjūčio mėn. Miliūnų miške buvo nukauti 4 vokiečių kariai, rugsėjo 23 d. įvyko susidūrimas su sovietiniais partizanais. Kai kuriais

¹⁷⁰ Lietuvos liaudis Didžiąjame Tėvynės kare, p.190; Pirčiupių tragedijos kaltininkai, Vilnius, 1975, p.17–18; LYA, f. 3377, ap. 3377–9, b. 42, l. 164; Naujoji Lietuva, 1943, spalio 3; Laisvės kovotojas, 1943, spalio 19.

¹⁷¹ Vieninga kova (pogrindžio laikraštis), 1943, rugsėjo 25; S. Šiukštienės 1951 m. atsiminimai, LYA, f. 3377, ap. 3377, b.1, l. 40.

¹⁷² Pirčiupių tragedijos kaltininkai, p.17–18.

¹⁷³ L. Biekšaitės 1949 m. atsiminimai, LYA, f. 3377, ap. 3377, b.103, l.1–3.

duomenimis, baudžiamoji akcija prieš kaimą vykdyta jau spalio 4 d., jos metu sudegintos 4 sodybas, nužudyti 2 žmonės, 1 sužeistas. Baudžiamąjį būrį, spalio 13 d. visiškai sudeginusį kaimą, sudarė vokiečių karinis dalinys, atvykęs iš Kauno, Panevėžio apygardos vokiečių saugumo policija, Rokiškio žandarmerija. Iš viso sudegintos 67 sodybas (64 rusų ir 3 lietuvių), nužudyti 4 žmonės (popas ir 3 kiti kaimo gyventojai). Iš degančių sodybų leista išsinešti tik patalynes. Kaimo gyventojai išvežti į Pravieniškes, vėliau darbams į Vokietiją. Sudeginto kaimo jaunesni vyrai pabėgo į mišką, įsijungė į sovietinių partizanų veiklą. Akciją vykde baudėjai apiplėšė kaimą, iššaudė ir išsivežė kiaules ir kitą turtą. Gyvuliai atiduoti Rokiškio valstybiniam ūkiui¹⁷⁴.

Apie Miliūnų kaimo sudeginimą rašyta oficioze „Ateitis“: „1943 m. spalio 13 d. Miliūnų kaimas, paėmus gyvulius ir derliaus išteklius, buvo sulygtintas su žeme. Gyventojai, jeigu jie nesigriebė ginklo buvo išgabenti ir bus panaudoti tikslingam darbui. Tai yra paskutinis išspėjimas visiems tiems, kurie remia gaujas. Ateityje kiekvienu atveju [taip] bus elgiama be atodairos“¹⁷⁵.

Šlapekiai, šalia Miliūnų buvęs nedidelis lietuvių gyvenamas kaimas, sudegintas kartu su Miliūnais spalio 13 d. Baudėjai į šį kaimą atvyko jau prasidėjus Miliūnų egzekucijai, todėl daugelis gyventojų spėjo pasislėpti miške. Jie išvarinėjo iš sodybų žmones, šaudydami padegamosiomis kulkomis padeginėjo trobesius. Sudegintos visos 7 kaimo sodybos. Kaimo gyventojas Staigys (jo sūnus tarnavo savisaugos (policijos) batalione) rastas degėsiuose sudegęs. Baudėjai ketino sušaudyti kai kuriuos suimtus kaimo žmones, tačiau Vyžuonos eiguliui pavyko įkalbėti juos to nedaryti. Egzekucijos metu baudėjai kaimą apiplėšė. Likę be pastogės kaimo gyventojai apsigyveno Sodelių k.¹⁷⁶

Lauciūnai, kitas šalia Miliūnų buvęs nedidelis lietuvių gyvenamas kaimas, sudegintas spalio 13 d. Kaimas sudegintas lygiai pagal tokį pat „scenarijų“ kaip ir Šlapekiai. Sudegintos 7 kaimo sodybos, 2 sodybos, stovėjusios atokiau nuo miško, išliko.

Gumbas (kaimas Eišiškių apskrityje, 12 km į šiaurės vakarus nuo Šalčininkų), sudegintas 1944 m. balandžio 9 d. keršijant už sovietinių partizanų įvykdytas diversijas Vilniaus–Lydos geležinkelyje. Akcijos išvakarėse baudėjų būrys geležinkeliu atvyko į Kidarų kaimą ir iš čia šarvuočiais pasiekė Gumbo kaimą. Pirmiausia apsuptas Beiterano dvaras, kuriame gyveno 4 kumečių šeimos bei 12 moterų su vaikais, atsikėlusiu okupacijos metais iš Baltarusijos. Žmonės suvaryti į kluoną ir sušaudyti. Vėliau kluonas su nužudytaisiais padegtas. Pavyko pabėgti tik vienai sužeistai moteriai. Kitus kaimo žmones baudėjai suvarė į

¹⁷⁴ LYA, f. 3377, ap. 58, b. 266, l. 1; b. 12, l. 34–35; Į laisvę, 1943, spalio 30; gruodžio 18; Lietuvos liaudis Didžiajame Tėvynės kare, p. 244–245.

¹⁷⁵ Kieta, bet teisinga baismė už gaujų rėmimą, Ateitis, 1943, spalio 15, p. 6.

¹⁷⁶ LYA, f. 3377, ap. 58, b. 266, l. 1; b. 512, l. 34–35.

valstiečio R. Godlevskio daržinę, kuri taip pat padegta, sudegė 18 žmonių. Sudeginto kaimo gyvuliai nuvaryti prie geležinkelio, pakrauti į vagonus ir išvežti.¹⁷⁷

Kernavė (Kernova), kaimas Eišiškių apskrityje Jašiūnų valsčiuje, sudegintas tą pačią dieną. Vykdamas egzekuciją kaimas apiplėštas, atimti ir išvežti gyvuliai bei kitas turtas. 4 kaimo gyventojai nušauti, kitiems pavyko pabėgti.

Gudeliai (kaimas Eišiškių apskrityje Jašiūnų valsčiuje), sovietinio pogrindžio šaltiniuose minimas kaip sudegintas kaimas kartu su Gumbo ir Kernavės kaimais.¹⁷⁸

Pagražupys (kaimas Trakų apskrityje Lieponių apylinkėse) iš dalies sudegintas 1943 m. balandžio 13 d. Vokiečių baudžiamasis būrys (apie 150–200 baudėjų), 3 tankai užpuolė kaimą, sušaudė P. Jurgelevič (15 m. amžiaus), E. Kozlovską (76 m.), sudegino S. Jurgelevičiaus namą, įmetė į ugnį A. Varsalskį ir St. Matkevičių (15 m.). Kiti kaimo gyventojai spėjo pabėgti į mišką.¹⁷⁹

Inklėriškės (kaimas Trakų apskrityje, Rūdiškių valsčiuje) vokiečių baudžiamojo būrio (apie 150 kareivių) užpultas 1944 m. balandžio 14 d. Kaimo pakraštyje buvo sovietinių partizanų Trakų brigados bazė. Kai kurie kaimo gyventojai aktyviai rėmė sovietinius partizanus, buvo jų ryšininkai ir rėmėjai. Kaime sovietiniams partizanams buvo kepama duona, siuvami drabužiai, renkami medikamentai, jo gyventojai sovietiniams partizanams vykdė žvalgybines užduotis ir kt.

Sovietinių partizanų šaltinių duomenimis, vokiečių baudėjai sudegino 2–3 kaimo gyventojų (A. Jančevskio, A. Dubovskio, K. Jančevskio) sodybas, 13–15 žmonių, daugiausia moterų ir vaikų, sušaudė, 6 sužeidė. Baudėjai suvarė į vieną vietą apie 30 kaimo žmonių, juos ruošėsi sudeginti, tačiau šią akciją įvykdyti sutrukdė Trakų brigados partizanai, išstūmę baudėjus iš kaimo. Gegužės 13 d. baudžiamoji akcija prieš Inklėriškių kaimą buvo pakartota. Kaimą bombardavo aviacija, numetusi apie 70 padegamųjų ir fugasinių bombų. Per šį antskrydį sudeginta 12 gyvenamųjų namų, žuvo 16 žmonių, daug žmonių sužeista. Sudegė beveik visas kaimas¹⁸⁰.

Plunksnočiai (kaimas Rokiškio apskrityje, 12 km. nuo Rokiškio, prie Rokiškio–Čedasų kelio) sudeginti 1944 m. gegužės 16 d. Kaime gyventojai – rusai, buvo 13 sodybų. Tarpukario laikotarpiu kai kurie kaimo gyventojai dalyvavo komunistinio pogrindžio veikloje, nacių okupacijos metais rėmė sovietinius partizanus. Dėl bendradarbiavimo su sovietiniais partizanais buvo įtempti kaimo gyventojų rusų santykiai su

¹⁷⁷ R. Šarmaitis, Gumbo kaimo tragedija, LKP istorijos klausimai, t. 38, p. 101–102; LYA, f. 1771, ap. 43, b. 12.

¹⁷⁸ LYA, f. 1771, ap. 43, b. 13, l. 7.

¹⁷⁹ Sovietinių partizanų komisijos 1944 m. balandžio 15 d. aktas, LYA, f. 51, ap. 51–1, b. 5, l. 4–5; M. Afonino 1944 m. balandžio 21 d. radiograma A. Sniečkui, f. 1, ap. 1, b. 411, l. 340.

¹⁸⁰ Sovietinių partizanų komisijos 1944 m. balandžio 15 d. ir gegužės 5 d. aktai apie vokiečių žvėriškumus Inklėriškėse, LYA, f. 51, ap. 51–1, b. 5, l. 5–7.

lietuvių savivaldos vietine valdžia, lietuvių visuomene. Kaimo gyventojai persekiojami, tarp jų buvo suimtu, išvežtu į Vokietiją darbams, sušaudytu. Kaimo sudeginimo aplinkybės neaiškios: jis padegtas naktį, iš pasalų, kaimo gyventojų liudijimu “baltaraiščių, lietuvių buržuazinių nacionalistų”. Sudegė visos kaimo sodybos. Gyventojai nebuvo žudomi¹⁸¹.

Pirčiupiai (Naujieji Pirčiupiai), kaimas Trakų apskrityje Valkininkų valsčiuje, prie Vilniaus – Eišiškių plento, sudegintas 1944 m. birželio 3 d. Egzekuciją vykdė 16-ojo SS ir policijos pulko (vadas SS oberšturmbanfiureris V. Titelis) 3-jojo bataliono 9-oji ir 10-oji kuopos. Kaimo sudeginimas išskirtinai žiauri okupantų vokiečių įvykdyta teroro akcija Lietuvoje. Skirtingai negu kitais kaimų deginimų atvejais, kaimas ne tik sudegintas, bet sušaudyti ir gyvi sudeginti jo gyventojai.

Vokiečių baudėjai apsupo kaimą, surinko visus kaimo gyventojus ir tuo metu į kaimą atvykusius žmones, pasmerktuosius mirti suskirstė grupėmis, uždarė į trobas ir klojimus ir sudegino gyvus. Sudegintos 27 sodybos, sudeginti ir sušaudyti 119 žmonių, tarp jų 58 vyrai, 61 moteris, 49 vaikai iki 15 m., 14 vaikų iki 5 m. amžiaus, 4 kūdikiai. Iš baudėjų surinktų (apsuptų) žmonių pavyko išsigelbėti tik 9, iš viso gyvi liko 39 kaimo žmonės. Nužudytųjų palaikus palaidoti leista tik birželio 11 d.¹⁸²

Pirčiupių kaimo tragediją išprovokavo sovietinių partizanų diversinė veikla kaimo apylinkėse, tai, kad kaimo gyventojų dalis juos rėmė. Netoli Pirčiupių sovietiniai partizanai nuolat organizuodavo pasalas vokiečiams, viena iš jų įvykdyta kaimo tragedijos dienos rytą: apšaudyti Vilniaus – Eišiškių plentu vykę vokiečių žandarmerijos lengvieji automobiliai (kitais duomenimis – sunkvežimiai), keletas vokiečių nukauta, keletas pateko į nelaisvę¹⁸³. Įsikūrę (bazavęsi) netoli kaimo sovietiniai partizanai nesiėmė jokių priemonių keletą valandų trukusiai vokiečių baudžiamajai akcijai sutrukdyti.

Kaimų deginimas ir žmonių žudynės 1941–1942 m. – tai “atsiskaitymai” už atskirus sovietinių partizanų įvykdytus išpuolius prieš vokiečius, 1943–1944 m. jų suaktyvėjusios ir išsiplėtusios diversinės veiklos Lietuvos geležinkeliuose “rezultatas”. 1943 m. rudenį sudeginti kaimai – tai okupantų vokiečių

¹⁸¹ Tiesa, 1970, liepos 26; LYA, f. 3377, ap. 45, b. 32, l. 165; Čedasų mokyklos kraštotyriminkų darbas “Paminklas sudegintam Plunksnočių kaimui”, 1973–1983 m.

¹⁸² S. Sinkevičius, Pirčiupiai: dokumentinė apybraiža, Antrasis papildytas leidimas, Vilnius, 1977, p. 60; Sovietinių partizanų 1944 m. birželio 5 d. aktas apie Pirčiupių sudeginimą, LYA, f. 51, ap. 51–1, b.5, l. 2–3; M.Afonimo (Petro) 1944m. birželio 6d. radiograma A.Sniečkui, ibid., f.1, ap. 1, b. 412, l. 439.

¹⁸³ Sovietinių partizanų būrio “Mirtis okupantams” archyvuose dokumentuose tvirtinama, kad pasalos vokiečiams organizuotos 1944 m. kovo 21 d.(žr.: LYA, f. 32, ap. 1, b. 124, l. 1), balandžio 15 d.(tada žuvo 9 vokiečiai, daug jų sužeista, (žr.:ibid., b.1, l.68), gegužės 31 d., birželio 2 d.(žr. : L.Solomino (Prano) 1944 m. birželio 6 d. radiogramą A.Sniečkui, ibid., f. 1, ap.1, b. 412, l. 446, 447); J. Žemaitaitis, Pietų Lietuvos partizanų veikla 1943-1944 m., Atsiminimai, 1950 m., LYA, f. 3377, ap. 3377, b.1297, l.22–23; Lietuvių fronto biuletėnis (nacionalinio pagrindžio lakraštis), 1944, birželio 23, p. 7 ir kt.

“atsiskaitymai” už rugpjūčio mėn. pradėto vadinamojo “bėgių karo” diversijas. 1944 m. pavasarį vokiečių represijas išprovokavo naujo “bėgių karo” etapo veiksmai.

Už įvykdytas diversijas geležinkeliuose vokiečiai degino ne tik ištikus kaimus, bet ir atskiras sodybas (ūkius). Antai 1943 m. vasarą, susprogdinus geležinkelį tarp Vievio ir Žašlių sudeginti dviejų brolių Seiliūnų ūkiai, spalio 14 d. Užuraistyje (Utenos apskrityje) – trijų šeimų namai, 1944 m. Kretingos aps. Donių kaime sudeginta sodyba ir 4 žmonės¹⁸⁴.

Pateikti faktai rodo, kad daugiausia kaimai deginti Rytų ir Pietryčių Lietuvoje, nacionaliniu požiūriu, – daugiausia rusų ir lenkų kaimai (nors represijų neišvengė ir lietuvių kaimai). Aktyviausiai sovietinius partizanus rėmė rusų (sentikių) kaimai, kurių buvo beveik visuose Lietuvos regionuose, juos terorizuojant naudotos įvairesnės priemonės, nevengta žmonių žudymų. Antai apskritai “ramioje” Šiaulių apygardoje Tryškių valsčiuje 1943 m. gegužės 18 d. buvo apsupti daugiausia rusų gyvenami Degimų, Bobulinos ir Severėnų kaimai, jų gyventojai apkaltinti slėpę ir maitinę parašiutininkus, partizanus ir pabėgusius karo belaisvius. Iš viso suimti 43 žmonės, 6 iš jų iškart sušaudyti, 12 pasiųsti į Šiaulių kalėjimą, 25 – griežtai įspėjus paleisti¹⁸⁵. Vienas iš sovietinio pogrindžio Lietuvoje vadovų M. Šumauskas A. Sniečkui į Maskvą pranešė, kad Šiaulių aps. 1943 m. už aktyvią paramą partizanams buvo iškeldinti 5 rusų kaimų žmonės (neaišku kur), jų ūkiuose apgyvendinti evakuoti rusai pabėgėliai, aktyviai dalyvavę kovoje “su bolševizmu”. Kito sovietinio partizano J. Baščiulio teigimu, valstiečiai rusai iš Šiaulių apskrities Šaukėnų valsčiaus iškeldinti į Alytaus apskritį, į jų vietą atkelta apie 150 ukrainiečių šeimų. Lietuvių nacionalinio pogrindžio šaltinių duomenimis, 1943 m. gruodžio mėn. Šiaulių apskrityje Šaukėnų valsčiuje kovojant su “bolševikiniu banditizmu” pradėtas masinis pamiškių gyventojų, daugiausia rusų, deportavimas į lagerius. Jų sodybose apgyvendinamos evakuotų iš Rytų rusų šeimos¹⁸⁶.

Pastoviai rusų kaimai ar atskiri asmenys terorizuoti Zarasų, Rokiškio ir kitose apskrityse¹⁸⁷.

Sovietiniai partizanai Lietuvoje (kaip ir kitur), vykdydami diversijas neatsižvelgė į jų pasekmes vietiniams gyventojams, vokiečių atsakomųjų keršto akcijų pavojų. Tai gerai matyti iš tokio pavyzdžio. Lenkų pogrindžiui 1943 m. rudenį likvidavus Vilniuje lietuvių kriminalinės policijos inspektorių M. Padabą, buvo suimta 100 lenkų inteligentų įkaitų, 10 iš jų sušaudyti Paneriuose. Lenkų pogrindis,

¹⁸⁴ J. Dzeino 1945 m. parodymai, LYA, f. 3377, ap. 55, b. 128, l. 38; ap. 35, b. 11, l. 372; P.Štaras, Partizaninis judejimas Lietuvoje, p.212.

¹⁸⁵ Lietuvos liaudis Didžiąjame Tėvynės kare, p. 141; LYA, f. 3377, ap. 58, b. 635, l. 17.

¹⁸⁶ M. Šumausko (Kazimiero) 1944m. sausio 31 d. radiograma A. Sniečkui, LYA, f. 1, ap. 1, b. 410, l. 168; J. Baščiulio 1951 m. atsiminimai, *ibid.*, f.3377, ap.3377–1, b. 4, l. 13; ap. 58, b. 263, l. 151.

¹⁸⁷ Aktas apie vokiečių žiaurumus Zarasų apskrityje, LYA, f. 1, ap. 1, b. 438, l. 56, 36–37; b. 21, l. 11; Žemaičių žemė, 1943, spalio 16.

vengdamas žmonių aukų, atsisakė tokių teroro aktų. Sovietinio pagrindžio vadai Rytų Lietuvoje smerkė tokią taktiką: esą “lenkų nacionalistai”, jei anksčiau ir vykdydavę diversinius ir teroro aktus, sušaudžius įkaitus, jų atsisakė, jei tik gali, trukdo mūsų žmonėms juos vykdyti¹⁸⁸.

Galima daryti prielaidą, kad sovietinio pagrindžio vadovai buvo netgi suinteresuoti vokiečių vykdomomis masinėmis represijomis, siekė jas panaudoti savo politiniams tikslams, propagandai. Po Pirčiupių kaimo tragedijos G. Zimanas A. Sniečkui rekomendavo: Vokiečių žvėriškumai Pirčiupiuose turi būti kuo plačiau išgarsinti Lietuvoje ir užsienyje. Pirčiupių įvykius panaudosime kviesdami gyventojus į ginkluotą kovą¹⁸⁹.

Kokios buvo beatodairiškos aktyvios ginkluotos partizaninės kovos pasekmės gyventojams, akivaizdžiai matyti iš Baltarusijos kaimų naikinimo. Sovietinės istoriografijos duomenimis, per vokiečių baudžiamąsias akcijas, keršijant už diversijas sunaikinta 5295 kaimai, išžudant visus ar dalį gyventojų, kitus išvežant priverstiniais darbams į Vokietiją¹⁹⁰.

Kita vertus, deja, vokiečių ešelonai nepertraukiamai judėjo į frontą: dėl partizanų veiksmų nebuvo sužlugdytas nė vienas vermachto operatyvinis pervežimas ir nesutrukdyta nė vienai stambiai puolamajai vokiečių operacijai¹⁹¹.

Kalbant apie okupantų vokiečių represijas, keršto (“atsiskaitymų”) akcijas, civilių gyventojų žudynes negalima neminėti ir analogiškus sovietinių partizanų ir lenkų ginkluoto pagrindžio jėgų įvykdytus veiksmus prieš civilius gyventojus. 1943 m. rudenį Lietuvoje suaktyvėjus sovietiniam ginkluotam pagrindžiui, vokiečiai “gyventojų turtui ir gyvybei saugoti”, kovoti su “bolševikinio elemento banditizmu” leido steigti vadinamajai vietinei savisaugai”. Rytų ir ypač Pietryčių Lietuvoje, kur buvo susitelkusios sovietinio ginkluoto pagrindžio jėgos, “vietinė”, daugiausia kaimų savisauga tapo paplitusiu ir masiniu reiškiniu, sovietiniai partizanai įsivėlė į ginkluotą kovą su apsiginklavusiais kaimais. Šioje kovoje sovietiniai partizanai naudojo panašias priemones kaip ir okupantai vokiečiai, – degino kaimus, žudė gyventojus, tarp jų moteris ir vaikus. 1944 m. sausio 29 d. sovietiniai partizanai Eišiškių apskrityje Jašiūnų valsčiuje sudegino Kaniūkų kaimą, nužudė 38 žmones, tarp jų 19 moterų, 7 (1,5–16 m. amžiaus vaikų), apie 15 žmonių sunkiai sužalojo. Kaniūkų kaimo tragediją galima lyginti su okupantų vokiečių sudegintų Pirčiupių kaimo tragedija. 1944 m. balandžio 12 d. (per Velykas) sovietiniai partizanai Trakų apskrityje

¹⁸⁸ M. Miceikos 1944 m. kovo 6 d. laiškas A. Sniečkui, LYA, f.1, ap.1, b. 40, l. 19.

¹⁸⁹ G. Zimano (Jurgio) 1944 m. birželio 19 d. radiograma A. Sniečkui, LYA, f. 1, ap.1, b. 413, l. 65.

¹⁹⁰ *Всенародная борьба в Белоруссии против немецко-фашистских захватчиков*, t. 3, Минск, 1985, c. 219.

¹⁹¹ Б. Соколов, *Оккупация: правда и мифы*, Москва, 2002, c. 104.

Onuškio valsčiuje sudegino Bakaloriškių kaimą (sudegė apie 40 sodybų, 300 ūkinių trobesių), šiame ir aplinkiniuose kaimuose nužudė 18 žmonių¹⁹².

Keršto („atsiskaitymų“ akcijas, nuo kurių kentėjo civiliai gyventojai, lėmė ir įtempti lietuvių–lenkų santykiai Rytų Lietuvoje. Lietuvių policijos ir karinės struktūros, kovamos su lenkų pasipriešinimu, nevengė naudoti represijų ir prievartos lenkų civilių gyventojų atžvilgiu, savo ruožtu, lenkų ginkluotas pagrindis terorizavo gyventojus lietuvius. Lietuvių ir lenkų ginkluoto konflikto tragiškiausi epizodai įvyko 1944 m. birželio mėn. Tų metų birželio 20 d. lenkų partizanai Vilniaus apskrityje Glitiškėse vietos gyventojų padedami paėmė į nelaisvę ir nužudė 258-ojo lietuvių savisaugos bataliono 4 karius. Keršydami bataliono kariai sušaudė 38 vietinius gyventojus, – vyrus moteris vaikus. Vykdydami atsakomąją keršto akciją lenkų partizanai Dubingių, Bijutiškio, Joniško, Inturkės ir kitur birželio pabaigoje nužudė daugiau kaip 80 lietuvių gyventojų¹⁹³. Vis dėlto kruvinas konfliktas tarp lietuvių ir lenkų neišsisiūbavo, turėjo epizodinį pobūdį, nepasiekė tokių mastų, kaip kruvini, masiniai konfliktai tarp lenkų ir ukrainiečių Vakarų Ukrainoje.

Panašiai kaip ir prieš komunistinį, (sovietinį) pagrindį masinės represijos, įvairios egzekucijos vykdytos vykdytos prieš lenkų ginkluotą antinacinį pagrindį ir jo dalyvius. Apskritai nacių okupantų (ir lietuviškosios savivaldos administracijos) politika lenkų atžvilgiu buvo nepalyginamai griežtesnė negu lietuvių gyventojų atžvilgiu. Per visą nacių okupacijos Lietuvoje laikotarpį terorizuota ir naikinta lenkų inteligentija, dvasininkija, karininkija ir kt. Kaip matyti iš lenkų istorikės M. Wardzynskos pateiktų duomenų, per įvairias masines egzekucijas prieš lenkus galėjo būti nužudyta daugiau kaip 1 tūkst., iš Vilniaus krašto priverčiamiesiems darbams į Vokietiją išvežta apie 7 tūkst lenkų¹⁹⁴.

Represijos už pasipriešinimą vokiečių karinėms ir darbo jėgos mobilizacijoms, ekonominiam krašto išnaudojimui

Kaip atskirą nacių Vokietijos represijų sritį galima išskirti okupacinės represinės politikos padarinius už pasipriešinimą okupantų vokiečių siekiamis panaudoti savo interesams okupuotos Lietuvos žmonių potencialą (karinės ir darbo jėgos mobilizacijos), ekonomiškai eksploatuoti kraštą, (įvairios

¹⁹² R. Zizas, Žudynių Kaniūkuose pėdsakais, Genocidas ir rezistencija, 2002, Nr. 1(11), p. 149-165; Bakaloriškių sunaikinimas, Genocidas ir rezistencija, 2002, Nr. 2(12), p. 233-245.

¹⁹³ R. Zizas, Lietuvos kariai savisaugos batalionuose (1941 - 1944 m.), Lietuvos archyvai, t.11, 1998, p. 52.

duoklės, prievolės ir kt.), jų ūkinei socialinei politikai, patirtas aukas ir nuostolius išskirti į atskirą kategoriją. Šios srities vokiečių okupacinės represinės politikos istorijos klausimai, platesne prasme, apskritai nacių valdomos Vokietijos okupacinės politikos ir jos padarinių, padėties Lietuvoje istorijos klausimai iki šiol nesusilaukė objektyvių mokslinių tyrinėjimų, ligšiolinėje historiografijoje jie nušviesti tendencingai ir politizuotai. Net palyginti objektyviuose darbuose daug abstrakčių propagandinių teiginių apie masinį gyventojų naikinimą (kone prilygstančių žydų žudynėms) ir kt., nors konkretesnių faktų ir duomenų, argumentuotų įrodymų ir nepateikiama. Mokslieškai ir objektyviai visa tai neįvertinus, išlieka daug vietos įvairioms spekuliacijoms, senoms sovietinėms klišėms ir stereotipams.

Bendrosios pastabos

Karas lietuvių tautai neatnešė lauktų politinių permainų, Lietuva pateko iš sovietinės į nacistinę okupaciją. Naujieji okupantai nesiruošė toleruoti lietuvių ir kitų Rytų Europos tautų politinių valstybinių siekių, jie nepripažino susikūrusios Lietuvos laikinosios vyriausybės, neleido jai veikti. Lietuvoje įvesta neribota tiesioginė vokiečių okupacinė valdžia. Hitlerio 1941 m. liepos 17 d. įsaku sudarytas Ostlando reichskomisariatas (komisaras H. Lohse, su būstine Rygoje), Lietuva į jį įjungta kaip viena iš keturių generalinių sričių. Lietuvos generaliniu komisaru paskirtas A. von Rentelnas. Lietuvos generalinė sritis suskirstyta į 6 apygardas: 2 miestų (Kauno ir Vilniaus) ir 4 provincijų (Kauno, Vilniaus, Šiaulių ir Panevėžio), joms vadovavo gebietskomisarai. Lietuvos generalinis komisaras ir apygardų gebietskomisarai turėjo neribotą tiesioginę okupacinę valdžią, įsakomąją, vykdomąją ir teisminę galią.

Tiesioginės okupacinės valdžios įvedimas ir bet kokių valstybingumo (net ir simbolinių) siekių ignoravimas iš karto sukėlė didelę ir visą okupacijos laikotarpį neatslūgusią įtampą ir priešiškus santykius tarp vokiečių okupacinės valdžios ir lietuvių visuomenės sluoksnių (net ir nusiteikusių kolaboruoti su okupantais). Lietuvoje (nuo 1941 m. pabaigos) pradėjo formuotis turėjęs didelės įtakos visuomenei nacionalinis antinacinis pagrindis, nuosekliai gynęs Lietuvos valstybingumo idėją, griežtai neigiamai vertinęs Vokietijos siekius įtraukti Lietuvą į besąlyginį dalyvavimą kare savo pusėje, laikęsis tarptautine teise grįstos nuostatos, kad okupantai negali skelbti ir vykdyti krašto gyventojų, visų pirma, karinių mobilizacijų ir kt.

¹⁹⁴ M. Wardzynska, *Sytuacja ludności Polskiej w Generalnym komisariacie Litwy: czerwiec 1941–lipiec 1944*, Warszawa, 1993, s. 64, 116 ir kt.

Esminis įtampos pagrindas buvo Vokietijos agresyvūs geopolitiniai, rasiniai, ekonominiai, kariniai tikslai, jausta reali grėsmė lietuvių tautos gyvybiniams interesams istorinėje perspektyvoje, nacių Vokietijai laimėjus karą. Pagal galutinai nesuderintus ir nekonkretizuotus generalinio plano “Ost” variantus Lietuva turėjo būti prijungta prie Vokietijos, per 20-30 metų kolonizuota ir germanizuota.

Sovietinėje historiografijoje siekiant parodyti agresyvius Vokietijos planus Baltijos valstybių atžvilgiu ir liūdną jų tautų likimą, dažnai eksploatuotas 1942 m. SS spaudoje (savaitraštyje “Das schwarze Korps”) pasirodęs straipsnis “Germanizuoti?”, kuriame teigta, kad Vokietijos “uždavinys yra ne germanizuoti Rytus senąja prasme”, t.y., čia gyvenantiems žmonėms primesti vokiečių kalbą ir vokiškus įstatymus, bet rūpintis, kad Ostlande gyventų tik žmonės, kurie yra tikrai vokiško, germaniško kraujo, vietinės tautos “tėra tik atskiri lašai ant karšto akmens . Jos yra tik vystimosi daigai, bet ne vaisiai”¹⁹⁵.

Tai iš tikrųjų vokiškojo nacizmo agresyvumo Baltijos tautų atžvilgiu ryškus pavyzdys ir įrodymas, tačiau kartu ir propagandinis teiginys. Galima pateikti ir kiek kitokio (priešingo) turinio okupantų vokiečių teiginių. Pavyzdžiui, žurnale “Ostland” 1942 m. Nr. 5 straipsnyje “Lietuvos likimas” tvirtinta, kad Lietuvos Didžioji kunigaikštystė kelis šimtmečius buvo “Europos pylimas” prieš totorius ir maskvėnus, dabar Vokietija perėmusi tikrą nordiškai nusistačiusių Lietuvos kunigaikščių tradiciją, ir ji mielai leis mažai lietuvių ūkininkų tautai kartu žygiuoti Europos eilėse, jei tik ji sąmoningai sutiks¹⁹⁶. Ir vienas, ir kitas teiginys, - tai nacių Vokietijos atskirų valstybinių institucijų, griežtesnės (žiauresnės) ir švelnesnės (lankstesnės) okupacinės politikos gairių ir tolimos, pokarinės istorinės perspektyvos atspindžiai.

Vokiečių okupantai gražino Nepriklausomos Lietuvos įstatymus (tačiau iš lietuviškų teismų galios išimti vokiečiai ir žydai). Okupantai vokiečiai turėjo tik valdžios viršūnes: žemesnio lygmens negu apygardų gebietkomisarai jų okupacinės valdžios vientisesnių struktūrų Lietuvoje nebuvo. Greta jų okupacinės civilinės valdžios aparato lygiagrečiai veikė lietuvių savivaldos administracija, ją sudarė generaliniai tarėjai, apskričių viršininkai, miestų burmistrai, valsčių viršaičiai, kaimų seniūnai ir kt. Iš esmės buvo įteisintas toks valdymo principas: besąlygiškas vokiečių vadovavimas, priežiūra ir kontrolė, o praktinis valdymas priklausė lietuviškajai administracijai. Tokia okupacinės valdžios sistema (struktūra) leido laviruoti, ginti lietuviškus interesus, reikalui esant sabotuoti, antra vertus, lietuvių pareigūnams užkrovė kolaboravimo, atsakomybės už nusikalstamus okupacinės valdžios veiksmų našta.

¹⁹⁵ J. Bulavas, Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas, p. 183–184; Naujoji Lietuva, 1942, rugsėjo 10.

¹⁹⁶ Cituojama iš: LYA, f. 17637, ap.1, b. 305, l. 59–60.

Nors ir nusivilta Vokietija, objektyvios istorinės realijos lėmė jai palankias (kompromisines) nuotaikas ir nuostatas Lietuvoje. Nors ir nusivylusi žymi visuomenės dalis su Vokietija siejo politines nepriklausomybės, valstybingumo atkūrimo viltis, nes kitos išeities (alternatyvos) paprasčiausiai nebuvo. Sovietų Sąjunga karo metais net ir sunkiausiu jai laikotarpiu (galbūt, išskyrus pačius pirmuosius karo mėnesius) neatsisakė savo imperialistinių užmačių Lietuvos atžvilgiu. Lietuvių antinacinės rezistencijos tikėjimas Atlanto Chartijos principų įgyvendinimu Lietuvos atžvilgiu artimesnėje istorinėje perspektyvoje buvo iliuzinis, nerealus, tai rodė ir jos atstovų bevaisiai mėginimai 1943-1944 m. užmegzti ryšius su Vakarais. Vakarų šalių, karo nugalėtųjų oficialūs atstovai vengė šių ryšių, nes jau 1942 m. pripažino Baltijos valstybes Sovietų Sąjungai, tylomis sutiko su jų sovietine reokupacija (aneksija). 1944 m. pavasarį nacionalinis pagrindis jau turėjo tikrų duomenų, kad toks Lietuvos valstybės ir tautos likimas neišvengiamas.

Šios (ir kitos) aplinkybės lėmė lietuvių antinacinio pagrindžio pasyvaus pasipriešinimo taktiką. Skirtingai negu rezistenciniai sąjūdžiai Vakaruose lietuvių patriotinės jėgos turėjo ne vieną priešą - nacistinę Vokietiją, bet ir antrąjį priešą, - Sovietų Sąjungą. Atsižvelgiant į tai, kad Lietuva buvo pasmerkta sovietinei reokupacijai, aktyvi ginkluota kova nebuvo valstybingumo ir laisvės atgavimo garantas, priešingai, ji objektyviai būtų spartinusi ir lengvinusi sovietinių okupantų sugrįžimą. Tuo lietuvių pagrindžio padėtis skyrėsi ir nuo padėties Lenkijoje, Čekijoje ir kitose Rytų ir Vidurio Europos šalyse, kurioms SSRS oficialiai pripažino teisę į valstybingumą, antinacinis pasipriešinimas (kartu nuostoliai ir aukos) turėjo politinę perspektyvą ir prasmę.

Nacių Vokietijos valstybinės politikos pagrindą sudarė rasizmas, juo vadovaujantis rasiniu principu rūšiuotos ir skirstytos Lietuvoje gyvenusios tautos. Nors lietuviai vertinti kaip žemesnės rasės žmonės net lyginant su estais ir latviais, vis dėlto jie Lietuvoje kartu su vokiečiais priklausė “pirmos rūšies” piliečiams. “Antros rūšies” piliečiai buvo lenkai, rusai, baltarusiai, tačiau ir šių tautų atstovai nežudyti rasiniais sumetimais, jie persekiojami taktiniais politiniais motyvais dėl aktyvesnio realaus ar potencialaus pasipriešinimo okupantams (Pažymėtina, kad vis dėlto nacių okupacinė politika ir šių tautų, pvz., lenkų atžvilgiu, Lietuvoje buvo švelnesnė negu pačioje Lenkijoje). Iš visų Lietuvoje gyvenusių tautų tik žydai (ir negausi čigonų bendruomenė) pasmerkti smurtui, visiškam sunaikinimui (genocidui).

Konkreiti okupantų vokiečių politika Lietuvoje lėmė lietuvių kaip vyraujančios okupuotos tautos padėties iškėlimą aukščiau visų kitų Lietuvoje gyvenusių tautų, santykinai gerą “sugyvenimą” su vokiečiais, kartu santykinai didesnę talkininkavimą jiems (kolaboravimą), tuo pačiu ir lengvesnius okupacijos padarinius.

Nacių okupacijos padarinius Lietuvoje iš pradžių švelnino tai, kad naciai prieš SSRS planavo “žaibo karą”, jam buvo pasiruošusi, taigi iš pradžių 1941-1942 m. okupuotų tautų pagalba jiems beveik nebuvo reikalinga karine prasme. Iš okupantų vokiečių pusės buvo ir politinė šios pagalbos ir bendradarbiavimo vengimo prasmė: jie nenorėjo susirišti sau rankų, apsisunkinti ja po karo sprendžiant šių tautų likimą (todėl vokiečiai atsisakė Laikinosios vyriausybės pasiūlymo kovai su bolševizmu organizuoti lietuvišką karinį korpusą, limitavo steigiamų savisaugos (policijos) batalionų skaičių, be to, jiems skyrė tik pagalbinės policijos vaidmenį, iš pradžių griežtai nereikalavo vykdyti net ūkines prievoles, duokles ir kt.). Padėtis kardinaliai pradėjo keistis nuo 1942 m. pabaigos - 1943 m. pradžios, kai pašlijo reikalai fronte, buvo paskelbta “totalinė mobilizacija”, t.y., įgyvendinama ištisa sistema nepaprastųjų priemonių, kurių tikslas panaudoti karo tikslams Vokietijos ir visų okupuotų kraštų žmones ir materialinius išteklius, tačiau, antra vertus, stiprinti represijas pralaimint karą Vokietijai jau trūko jėgų ir nebuvo prasmės.

Padėtį švelnino ir tai, kad nacių politikai Lietuvoje apskritai buvo būdingas pragmatizmas (iš dalies jis buvo priverstinis). Jie siekė ne masiškai naikinti gyventojus, kaip pabrėždavo sovietinė propaganda (žinoma, išskyrus žydus), o maksimaliai panaudoti žmonių ir ekonominius krašto išteklius Vokietijos karo reikmėms tenkinti, išlaikyti rimtį ir ūkinį krašto pajėgumą. Lietuva, dėl savo geografinės padėties buvo strategiškai svarbus užnugario kraštas, okupantams vokiečiams buvo reikalingas kaip ramus, dirbantis, teikiantis palyginti didelius kiekius maisto ir žaliavos išteklius karo pramonei kraštas. Vardan to naciai taikstėsi su daugeliu jiems nepalankių reiškinių, pasyviuoju pasipriešinimu, karinių bei darbo jėgos mobilizacijų nesėkmėmis ir kt. Šie uždaviniai ir masinis Lietuvos gyventojų naikinimas, kitos masinės represijos tarpusavyje buvo nesuderinami dalykai.

Siekdami savo interesų vokiečiai stengėsi prisitaikyti prie vietos sąlygų, istoriškai susiformavusių krašto savitumų ir tradicijų, o ne eiti represijų stiprinimo, padėties komplikavimo ir destabilizavimo keliu. Antai Kauno apygardos gebietskomisaras A. Lentzen 1942 m. lietuviškoje spaudoje rašė: “...Jei Lietuva, kaip vokiečių išvaduotas kraštas neturi galimumo [nenori, nesutinka - R.Z.] išstatyti visus ginklui tinkamus vyrus kovai prieš mūsų buvusius prispaudėjus, tai bent jau visi ir visomis jėgomis turi prisidėti prie ūkinės kovos ir jos laimingo pravedimo”¹⁹⁷.

Kad dėl minėtų motyvų naciai Lietuvoje apskritai nebuvo suinteresuoti kraštutinių represijų, masinių žudynių vykdymu, aiškiai matyti iš Vilniaus apygardos gebietskomisararo H. Wulffo 1942 m. gegužės 28 d. rašto, parašyto tuoj pat po minėtų žudynių Švenčionių apylinkėse šios apygardos apskričių viršininkams. Anot H. Wulffo, “savaiame suprantama”, kad, įvykdžius pasikėsinimus prieš vokiečių

civilinės valdžios, lietuvių tarnautojus, kariuomenę ir kt., nedelsiant turi būti pravestos atitinkamos atsiskaitymo priemonės. Tačiau taip pat esą “savaimė suprantama”, kad jas įvykdžius, būtina vėl ramybė ir tvarka “tuoju ir visu šimtu procentų”, normalus ir ramus gyvenimas. Vienas iš žiauriausių nacių okupacinio režimo Lietuvoje pareigūnų H. Wulffas pageidavo, kad vykdant represines akcijas “būtų apsieinama be aukų (nušovimų), suėmimo vietose ir kitur”, išakmiai rekomendavo panašią į Lentupio (Švenčionių) atsiskaitymo akcijų vengti, nes ūkininkai neatlieka žemės ūkio, miško kirtimo darbų, nejudą į priekį ir darbai valstybiniuose ūkiuose. Apie įvykdytus “būtinus sušaudymus” ypatingų nusižengimų atvejais jam turėjo būti pranešama, kad galėtų atitinkamais skelbimais (plakatais) gyventojus įbauginti¹⁹⁸.

Taigi civilių gyventojų žudynės kaip kraštutinė represinė forma (žinoma, išskyrus žudynes rasiniais motyvais, išskirtiniais ginkluoto pasipriešinimo atvejais), okupantų naudoti ribotai (saikingai), nesistemiškai. Antra vertus, atskiras žiaurios žudynės ir jų “paviešinimus”, bauginimus, gąsdinimus, grąsinimus galima laikyti okupacinės represinės politikos taktika, metodu, siekiant palaužti bet koki nepaklusnumą ir pasipriešinimą.

Represijos už karinių ir darbo jėgos mobilizacijų sabotavimą

Kaip minėta, iš pradžių vokiečiams okupuotų Rytų Europos tautų pagalba nebuvo reikalinga, kariniais ir politiniais sumetimais jie neleido atsikurti Lietuvos kariuomenei, leido steigti tik pagalbinio policinio pobūdžio formuotes (Litauische Schutzmannschaft) batalionus, veikusius SS ir policijos žinioje. Net ir šių formuočių kūrimą laikė savotiška garbe ir privilegija, suteikta lietuvių tautai. Savisaugos (policijos) batalionai numeruoti viso Ostlando reichskomisarariato mastu, savotiška “garbe” Lietuvai galima laikyti teisę suformuoti pirmuosius pagal numeraciją batalionus (Nr. 1 - 15), 1942 m. išskirtas papildomas jų limitas (Nr. 250 - 265).

Iš pradžių savanorių į batalionus netrūko. 1941 - 1942 m. suformuota apie 20 batalionų, vėliau padėtis keitėsi, savanorių srautas nutrūko: iš viso Lietuvoje suformuoti 25 lietuvių savisaugos (policijos) batalionai, juose iš viso tarnavo apie 12 - 13 tūkst. vyrų, taigi okupantų leistų formuoti batalionų skaičius liko neišnaudotas.

Nusikalstamas, skaudžiausias batalionų veiklos aspektas buvo jų dalyvavimas holokausto akcijose: žmonių šaudymuose, saugant žudynių vietas, varant žmones į jas, kova (taip pat ir nusikalstamomis priemonėmis) su sovietiniais partizanais ir kt. Jie būdavo panaudojami ir prieš pačios

¹⁹⁷ Atviras žodis II: Rašo Gebietskomissar Lentzen, Kauen–Land, Ūkininko patarėjas, 1942, rugpjūčio 7, p.12.

¹⁹⁸ LCVA, f. R-500, ap.1, b.2, l.569–570.

lietuvių tautos interesus (dalyvavo žmonių gaudynių akcijose, išreikalaujant prievoles ir duokles ir kt.). Istoriko A. Bubnio negalutiniais tyrinėjimų duomenimis, vienokia ar kitokia forma holokauste dalyvavo apie 10 batalionų¹⁹⁹.

Pačių batalionų karių nuostoliai (kovoje su partizanais ir su Raudonąja armija fronte) nebuvo dideli. Iki 1944 m. kovo 1 d. žuvo 451 karys, tarp jų 8 karininkai.

1942 m. gegužės mėn. į vadinamąją transporto tarnybą atlikti darbo prievolę vermachte šaukti 1919 - 1922 m. gimę Lietuvos vyrai. Jie turėjo būti panaudojami kaip civiliai vežėjai. Šiai tarnybai turėjo būti paimta 7 tūkst. vyrų²⁰⁰, jų kontingentas rinktas savanoriškumo pagrindais, iš dalies represinėmis, policinėmis priemonėmis, (tarp karo transportininkų, kaip minėta, buvo daug vadinamojo komunistinio elemento). Renkant vyrus į šią tarnybą Marijampolėje įvyko gaivališka demonstracija, kurioje dalyvavo 1,5 tūkst. žmonių. Vokiečiams ir lietuvių policijai pavyko taikiai nuraminti įsiau drinusią minią. Šis faktas atitinkamai apibūdina nacių okupacinę politiką Lietuvoje: slopinant incidentą Marijampolėje, nesigriebta jėgos ir represijų: vietos komendantas, jo žodžiais tariant, "suprasdamas net vienintelio šūvio šioje ne prieš teritorijoje politines pasekmes", elgėsi santūriai, kreipdamasis į demonstrantų minią išpėjo ją nelaikyti tokio elgesio vokiečių silpnumu²⁰¹.

Iki 1943 m. pradžios Lietuvoje iš esmės nebuvo didesnių represijų už karinių ar darbo jėgos mobilizacijų vengimą. Karo įvykių mažai paliestoje Lietuvoje užteko savanorių. Padėtis pradėjo keistis, kai 1943 m. pradžioje buvo paskelbta "totalinė mobilizacija", kai visiškai nesėkme baigėsi vokiečių bandymas vasario mėn. suformuoti SS lietuvių legioną. Ši nesėkmė buvo didelis smūgis vokiečių politikai, propagandai, prestižui (ambicijoms), ji lėmė okupacinės politikos sugriežtėjimą, juo labiau, kad Latvijoje ir Estijoje nacionalinės SS formuotės sėkmingai buvo suformuotos (Latvijoje - 15-oji ir 19-oji, Estijoje - 20-oji Waffen SS divizijos). Nacionalinis pogrindis SS legiono steigimą, paskelbus "totalinę mobilizaciją", vertino kaip Lietuvos jaunimo masinės mobilizacijos pradžią, jo pasmerkimą beprasmiškai kovai ir mirčiai Rytų fronte už Vokietijos interesus, todėl vieningai pasipriešino jo steigimui.

Teisę suformuoti SS legioną vokiečiai lietuviams laikė didele garbe, matyt, buvo įsitikinę ir jo steigimo sėkme. Sužlugus jo steigimui, vokiečių pareigūnai buvo labai nustebinti, pasijuto ižeisti. Lietuvoje iškilo masinių nacistinių represijų pavojus, tačiau okupacinio režimo pareigūnų nuomonės, kokių ir kokio masto griebtis represinių priemonių, išsiskyrė.

¹⁹⁹ Lietuvos žydų tragedija: Konferencijos, skirtos Holokaustui paminėti, medžiaga, 2001 rugsėjo 19 d., Vilnius, 2001, p. 50.

²⁰⁰ Nacionalistų talka hitlerininkams, Vilnius, 1970, p.

²⁰¹ Lietuvos liaudis Didžiąjame Tėvynės kare, p. 61.

Griežtų represijų politikos šalininkai (Ostlando SS ir policijos vadas F. Jeckelnas ir kt.) siūlė evakuoti (išvežti darbams į Vokietiją) ištisų kaimų ir valsčių gyventojus, Lietuvoje kuriam laikui įkurdinti vokiečių policijos brigadą, kuri turėjo iškrėsti miškus, išgaudyti besislapstančius vyrus, kelis šimtus jų pagasdinimo ir sudrausminimo tikslais sušaudyti, besislapstančiuosius prievarta pristatyti į mobilizacines komisijas (tai būtų buvę labai panašu į pokarines sovietines represijas). Tačiau F. Jeckelnas savo dispozicijoje šioms masinėms represijoms neturėjo jėgų: “nei policijos pulko, nei bataliono”, nes jo jėgas nuolat sekino kova su sovietiniais partizanais Šiaurės Rusijoje ir Baltarusijoje²⁰².

Vokiečių represinės politikos principinės nuostatos buvo suformuluotos Ostlando reichskomisarų H. Lohsės 1943 m. kovo 21 d. rašte Lietuvos generaliniam komisarui A. Rentelnui. Jame SS legiono formavimo sužlugdymu apkaltinta Lietuvos inteligentija, esą Lietuvos gyventojai buvo “paveikti tam tikrų politikuojančių grupių”, demagogiškai tvirtinta, jog tokiu būdu “didžiai” pakenkta pačios Lietuvos interesams, visų prieš bolševizmą kovojančių Europos tautų pastangoms suvienyti savo jėgas”, esą negalima “pakęsti, kad lietuvių tautos interesams nusikaltusių, neatsakingų ir nepamokomų grupių įtaka toliau žalotų sveiką tautos dalį”. Tai buvo rūsūs kaltinimai.

Nacių generalinis komisaras Lietuvoje A. Rentelnas įpareigotas imtis tokių priemonių:

1. Pašalinti negatyvius “lietuvių tautos tikrąjį nusistatymą klastojančius lizdus (židinius), ypač švietimo sistemoje.

2. Nevykdyti Reicho ministro užimtiems Rytų kraštams 1943 m. vasario 18 d. paskelbtos reprivatizacijos, kol nepasikeis esamos sąlygos. Išimtys turėjo būti daromos asmenims, kurie savo nusistatymu įrodys pasiryžimą įsijungti į kovą prieš bolševizmą.

3. Susidariusiomis sąlygomis laikyti be pagrindo ketinimus išplėsti savivaldą Lietuvos generalinėje srityje, suvaržyti lietuvių savivaldą visur, kur tik reikia, paaiškėjus neigiamai laikysenai karinių reikalų atžvilgiu.

4. Ypač rūpintis šeimomis asmenų, kurie šaukimuose (mobilizacijose) įpareigotos įsijungti į kovą civilinėje ir karinėje srityse. (Pastarąjį reikalavimą H. Lohse vokiečių civilinei valdžiai Lietuvoje kėlė kaip ypatingą uždavinį).

H. Lohse apgailestavo, kad buvo priverstas imtis tokių priemonių, išreiškė viltį, jog “sveikoji” lietuvių tautos dalis, nepasiduodama “trumparegių” ir egoistinių elementų įtakai, paseks “geru” estų ir latvių pavyzdžiu ir suteiks jam galimybę pakeisti šiuos sprendimus²⁰³.

²⁰² E. Justo 1946 m. parašyti parodymai KGB, Laisvės kovų archyvas, t. 9, Kaunas, 1993, p.149–150.

²⁰³ Lietuvos istorijos instituto biblioteka.: Br. Nemicko fondo archyviniai dokumentai.

H. Lohse A. Rentelniui rekomenduotos represinės priemonės buvo palyginti švelnios, griežtesnės priemonės rekomenduotos (ir vykdytos) tik prieš Lietuvos inteligentiją, kultūrinio gyvenimo srityje. Tokio pobūdžio priemonės buvo skaudžios lietuvių tautos ir visuomenės, bet ne vokiečių okupantų interesams, į kultūrinio gyvenimo sritį iki tol jie mažiausiai kišosi.

Lietuvos generalinis komisaras A. Rentelnas 1943 m. kovo 17 d. paskelbė oficialų pareiškimą, kuriame atsisakė steigti SS lietuvių legioną, pareiškė, jog “registracija ateityje vyks jau tik darbams kariuomenei ir karo ūkiui”, pareiškė apie tokių baudžiamųjų priemonių vykdymą:

“1) Universitetas su visais savo skyriais tuojau uždaromas. Lietuvių švietimo reikalams paskirtas ypatingas įgaliotinis.

2) Reprivatizacijoje galės dalyvauti tik tie asmenys, kurie patys arba kurių šeimos prisideda prie kovos su bolševizmu.

3) Kas vengia darbo prievolės arba kas padeda kitiems darbo prievolės išvengti, susilauks griežčiausių bausmių”²⁰⁴.

Lyginant H. Lohsės rekomenduotas ir A. Rentelno paskelbtas represines priemones galima daryti išvadą, kad jos buvo dar labiau sušvelnintos. A. Rentelno oficialiame pareiškime nieko nekalbama apie lietuvių “savivaldos” suvaržymus, matyt, vokiečiai nesiryžo liesti jautrių lietuviams suverenumo (savarankiškumo) problemų. Reprivatizacijos proceso apribojimai praktiškai neturėjo jokios realios reikšmės.

Kokios represijos už SS legiono steigimo boikotą buvo realizuotos? 1943 m. kovo 16 - 17 d. Kaune, Vilniuje, Marijampolėje, Šiauliuose suimti ir išvežti į Štuthofą koncentracijos stovyklą 46 žymesni Lietuvos visuomenės ir kultūros veikėjai, įvairių profesijų inteligentai. Uždaryti Kauno ir Vilniaus universitetai, keletas kitų aukštųjų mokyklų, meno ir mokslo įstaigų (Lietuvos Mokslų akademija, Meno, Muzikos akademijos, Kauno konservatorija, Vilniaus pedagoginis universitetas, Komercijos kolegija Šiauliuose ir kt.). Uždarant šias įstaigas, nukentėjo jų inventorius, turtas, jose sukauptos meno ir mokslo vertybės.

Tarp išvežtųjų į Štuthofą buvo 4 generaliniai tarėjai (Pr. Meškauskas-Germantas, M. Mackevičius, S. Puodžius, J. Narakas), 5 profesoriai, 4 gimnazijų direktoriai, 3 advokatai, 2 kunigai, mokytojai, žurnalistai ir kt. Visi išvežtieji suimti be konkrečių kaltinimų, jie netardyti, įkalinti be teismo²⁰⁵. Iš išvežtųjų sudėties galima daryti išvadą, kad labiau nukentėjo žmonės iš kolaboravusių su vokiečiais, o ne

²⁰⁴ Ateitis, 1943, kovo 17.

²⁰⁵ A. Bubnys, Įvadas kn. “Pragarų vartai - Štuthofas”, Vilnius, 1998, p.13.

rezistencinių sluoksnių, tarp jų tik keletas asmenų tiesiogiai buvo dalyvavę antinacinėje veikloje. Praktiškai visi išvežtieji tapo Lietuvos įkaitais Štuthofio koncentracijos stovykloje, jų likimas priklausė nuo tolesnių įvykių Lietuvoje, nacių okupacinės politikos sėkmės. Visiems jiems vėliau vokiečių saugumo policijos ir SD vadas Lietuvoje K. Jageris pareiškė standartinį kaltinimą: “vadovavo lietuvių pasipriešinimo judėjimui ir ypač kurstė prieš reicho komisaro paskelbtą lietuvių tautos mobilizaciją”²⁰⁶.

Represijos prieš Lietuvos inteligentiją tęsėsi: 1943 m. balandžio mėnesį Kaune ir Vilniuje suimti ir į Štuthofą išsiųsti 16 antinacinio pagrindžio spaudos leidėjų, platintojų ir rėmėjų.

Iš 46 išvežtųjų grupės iki 1943 m. gegužės pabaigos mirė 9 žmonės (1945 m., likviduojant Štuthofio koncentracijos stovyklą, - dar keletas žmonių). 1943 m. gegužės 31 d., Lietuvoje pagerėjus padėčiai, kiti šios grupės žmonės paskelbti “garbės kaliniai”, jiems palengvintos gyvenimo sąlygos, jie atleisti nuo privalomo darbo, neprivalėjo nešioti kalinio numerio (tik geltoną raištį). Tačiau padėtis Lietuvoje iki okupacijos pabaigos nebuvo tiek gera, kad “garbės kaliniai” būtų paleisti į laisvę.

Iš 16-os išvežtųjų grupės mirė 2 žmonės, visi kiti, išskyrus vieną, 1944 m. kovo pradžioje paleisti į laisvę.

1943 m. vasarą ir rudenį Štuthofe be “garbės kalinių” buvo dar apie 250 lietuvių, kurie čia privalėjo “persiauklėti” (apskritai, Štuthofas buvo “perauklėjimo”, o ne žmonių naikavimo koncentracijos stovykla). 1944 m. sausio pradžioje čia atvežti 143 Lietuvos darbininkai, - lietuviai, keletas lenkų ir rusų, liepos pradžioje - 536 žmonės, tarp jų 135 moterys²⁰⁷. (Iš viso nacių okupacijos metais Vokietijos koncentracijos stovyklose galėjo būti kalinami daugiau kaip 1 tūkst. lietuvių.)

Siekdami sustiprinti 1943 m. pavasarį įvykdytų represijų įspūdį, vokiečiai skleidė bauginančius gandus apie sudarytus sąrašus inteligentų, kurie numatyti fiziškai sunaikinti, kaip spaudimo priemonę pradėjo naudoti lietuviams jautrią Vilniaus krašto valstybinės priklausomybės temą, žadėjo labiau atsižvelgti į lenkų interesus Rytų Lietuvoje, intensyviau pradėta vykdyti kolonizacijos procesai ir kt.

Apskritai, okupantų represinė politika, kaip minėta, Lietuvoje nuo 1943 m. pavasario sustiprėjo. Įvairiems okupacinės politikos uždaviniams vykdyti atsiųsti latvių, estų, ukrainiečių policijos batalionai. Lietuvoje sužlugdžius SS legiono steigimą, o Latvijoje ir Estijoje sėkmingai suformavus nacionalinius SS kariuomenės junginius, kurie aktyviai kovėsi ir liejo kraują Rytų fronte, okupuotos Lietuvos priverstinis dalyvavimas kare Vokietijos pusėje iš esmės pradėjo skirti nuo šių kaimyninių tautų dalyvavimo kare formų. Lietuva neturėjo nacionalinių dalinių, kovojusių Rytų fronte, todėl jos žmonės

²⁰⁶ Ibid., p.13–14.

²⁰⁷ Ibid., p.28–29, 33.

žymiai didesniu mastu vežti darbams į Vokietiją, Lietuva daug intensyviau buvo eksploatuojama ekonomiškai, ypač žemės ūkio srityje ir kt. Tačiau tai lėmė Lietuvos jaunimo, apskritai, gyvybinio tautos potencialo išsaugojimą nuo dalyvavimo ir beprasmiškos žūtis Vokietijos - SSRS karo frontuose. Palyginimui apie skirtingą aukų skaičių galima pateikti tokius duomenis: vien tik SS kariuomenės sudėtyje žuvo apie 50 - 60 tūkst. latvių.

Pažymėtina, kad didesnių ir žiauresnių represijų 1943 m. pavasarį Lietuvoje padėjo išvengti okupantams padarytos nuolaidos. 1943 m. balandžio 5 d. Kaune įvyko vadinamoji visos Lietuvos atstovų konferencija (joje dalyvavo apie 90 žymesnių visuomenės veikėjų, parinktų iš visos Lietuvos), ji "lietuvių tautos vardu" pareiškė pasiryžimą prisidėti prie kovos su bolševizmu, pritarė savanoriškais pagrindais suformuotų lietuviškų dalinių (ne SS kariuomenės priklausomybėje) organizavimui, mobilizacijoms "karinės reikšmės darbuose". Konferencijos nutarimai (rezoliucijos) susilaukė griežtos nacionalinio pagrindžio kritikos (ji smerkiamai ir su pašaipa buvo vadinama "okupaciniu seimu", antruoju "liaudies seimu" išvelgiant analogijas su 1940 m. sovietiniu LSSR seimu ir kt.). Pačių vokiečių vertinimu, konferencija "labai sumažino įtempimą" tarp vokiečių ir lietuvių, bent formaliai pademonstravo lietuvių tautos valią dalyvauti kovoje prieš bolševizmą, bet į ją dėtas viltis mažai pateisino²⁰⁸.

Vis dėlto konferencijos nutarimai okupantams, jų supratimu, davė teisinį ir moralinį pagrindą skelbti mobilizacijas Lietuvoje.

Remdamasis konferencijos nutarimais 1943 m. balandžio 6 d. A. Rentelnas ir Lietuvos pirmasis generalinis tarėjas P. Kubiliūnas paskelbė potvarkius, kuriuose pareikalauta registruotis 1919 - 1924 m. gimusius Lietuvos vyrus, taip pat Lietuvos karininkus, vėliau, birželio 6 d. paskelbta ir 1912 - 1918 bei 1925 m. gimusių vyrų registracija. Registracijas turėjo vykdyti ne vokiškos, (kaip buvo bandant steigti SS lietuvių legioną), o lietuviškos mobilizacinės komisijos, mobilizaciniai darbai ir atsakomybė už juos patikėti lietuvių savivaldos administracijai. Vokiečiai buvo pasiruošę užmiršti SS lietuvių batalionų steigimo nesėkmę. Jie savo veiksmais, kaip pažymėjo Panevėžio apygardos komisaras W. Neum, įrodė, kad su Lietuva nesieliama kaip su okupuotu kraštu, kad padoriam lietuviui, nepaisant "mažos, neatsakingos kliekos provokacijų", dar kartą siūloma "draugiška ranka"²⁰⁹.

1943 m. gegužės - rugpjūčio pradžioje Lietuvoje suformuoti ir į vokiečių Šiaurės fronto užnugarį karinių įtvirtinimų darbams išsiųsti 5 lietuvių statybos (inžinerijos) (Litauische Bauabteilung) batalionai. Šiems batalionams, taip pat lietuviams, mobilizuotiems į kitas "karo talkininkų" įvairias tarnybas

²⁰⁸ Nacionalistų talka hitlerininkams, p.111.

²⁰⁹ Panevėžio apygardos balsas, 1943, balandžio 24.

(priešlėktuvinę gynybą ir kt.) buvo lemta tapti savotišku, toli gražu nelygiaverčiu SS legiono pakaitalu ir “kompensacija” už sužlugusias mobilizacines užmačias bei įžeistas vokiečių ambicijas.

Pažymėtina, kad nuolaidas vokiečiams karinių mobilizacijų srityje lėmė ne tik okupantų realių ar potencialių represijų pavojus, bet ir lietuvių savivaldos ir dalies visuomenės sluoksnių siekiai turėti nacionalines karines formuotes, sukurtas kompromisiniais pagrindais kaip ginkluotą jėgą ir būsimos Lietuvos kariuomenės užuomazgą. Boikotavus SS legiono steigimą, jausta grėsmė, kad vokiečiai gali atsisakyti lietuviškų karinių formuočių steigimo, o siekti mobilizuoti lietuvius tiesiogiai į savo karinius ir policinius dalinius, kaip tai darė, pavyzdžiui, okupuotoje Lenkijos teritorijoje.

Vis dėlto šiokią tokią mobilizacijų sėkmę Lietuvoje lėmė daugiausia represiniai okupantų ir lietuvių savivaldos administracijos veiksmai. Nesiregistravusiems grasinta sunkiomis bausmėmis (įkalinimu kalėjimuose, sunkiųjų darbų kalėjimuose, priverčiamojo darbo stovyklose), ūkių ir kito turto konfiskavimu, nesiregistravusiems karininkams - didelėmis piniginėmis baudomis, suėmimais ir kt.

Tarp bausmių ir represinių priemonių 1943 m. gegužės mėn. numatyta masiškai taikyti kolektyvinės atsakomybės ir bausmės principus, - įkaitų ėmimus ir kitas priemones, kai už nestojusius į komisijas turėjo atsakyti (nukentėti) tėvai, kiti šeimos nariai, žmonės, padėję besislapstantiems.

Kai kurių apskričių (neaišku, ar visų) viršininkai su “vokiškai - lietuvišku” pedantizmu smulkiai reglamentavo tokių represinių priemonių taikymo procedūrą. Antai Tauragės apskrities viršininkas Vl. Mylimas 1943 m. gegužės 5 d. rašte apskrities policijos vadui nurodė, kad “neradus šaukiamojo namuose, sulaikyti tėvą, - nesant tėvui, - motiną, nesant motinai, - kitą artimiausią giminaitį ir laikyti arešto vietoje, kol šaukiamasis pats atvyks policijon. Per savaitę šaukiamajam neatvykus, sulaikytąjį už šaukiamąjį pristatyti į Tauragės arešto namus tolesniam parėdymui”²¹⁰.

1943 m. gegužės 8 - 12 d. Tauragės apskrityje Gaurės valsčiuje veikė atvykęs mišrus vokiečių žandarmerijos ir lietuvių policijos 26 vyrų būrys, kuris padedamas vietos policijos, suėmė 1 besislapstantįjį ir 7 besislapstančiųjų vyrų tėvus - 5 tėvus ir 2 motinas. Tačiau nė vienas besislapstančiųjų šaukiamųjų, kurių vienas iš tėvų buvo suimti, į komisijas neprisistatė, todėl suimtieji išgabenti į Tauragės arešto namus. Toliau suiminėti žmonės atsisakė, nes esą valsčiaus areštinėje nebuvo jiems kalinti vietos. Vietos policijos besislapstančiųjų “ieškojimai liko be pasekmių”.

Tokio pobūdžio represinės akcijos vykdytos daugelyje Lietuvos vietovių, jas vykdė vokiečių žandarmerijos ir lietuvių policijos operatyviniai motorizuoti būriai, vadinti “specialiomis komandomis”. 1943 m. gegužės 26 d. ankstų rytą Kaune apsuptas Šančių darbininkų rajonas, gaudyti 1919-1924 m. gimę

vyrų, niekur nedirbantys vyrai, iš viso sugaudyta apie 150 žmonių. Akciją vykdė vien vokiečių žandarai. Po kelių dienų gaudynių akcija pakartota.

Gegužės mėnesį Rokiškio apskrityje (matyt, ir kitose apskrityse) nestojusių į komisijas gaudynes vykdė latvių policijos daliniai. Gegužės 22 d. jie apsupo Kamajų valsčiaus Vaineikių kaimą, šaudė į bėgančius žmones, nušovė 2 vyrus. Lietuvių antinacinio pagrindžio šaltiniuose užfiksuotas atvejis, kai Kaišiadoryse buvo suimta ir išvežta į kalėjimą Vilniuje 2-jų nesiregistravusių sūnų motina. Ji smarkiai sumušta, grįžo ligonė, tačiau buvo paleista, nors jos sūnūs taip ir neužsiregistravo.

Kolektyvinė atsakomybė taikyta ir bausmės vykdytos ir kitais būdais. Kauno apygardos gebietskomisaro A. Lentzeno įsakymu Kaune iš neatvykusių į komisijas jaunuolių tėvų ir giminių buvo atiminėjami butai, žmonės juos privalėjo palikti per 48 valandas, nepaklusę iškraustomi prievarta²¹¹.

Visoje Lietuvoje vykdyti žymesnių žmonių, apkaltintų sabotažo veiksmis, suėmimai. Nemažai žmonių suimta Kėdainiuose, Marijampolėje ir kitur. Tokios represinės akcijos, lietuvių policijos ir kitų savivaldos pareigūnų dalyvavimas jas vykdamas kėlė didelį visuomenės pasipiktinimą, sulaukė griežtos antinacinio pagrindžio spaudos kritikos. Ji akcentavo paskelbtų mobilizacijų neteisėtumą, principinių tarptautinės teisių ir moralės normų laužimą, ypač tai, kad savivaldos administracija išdrįso grasinti kolektyvinės atsakomybės ir bausmės priemonėmis. Pogrindinėje, "Nepriklausomoje Lietuvoje" 1943 m. gegužės 15 d. pasirodė griežtas straipsnelis-įspėjimas Lietuvos pirmajam generaliniam tarėjui P. Kubiliūnui "Gana, p. Kubiliūnai". Laikraščio žodžiais jis "išdrįso" imtis "bolševikinių" priemonių ir buvo "paskutinį kartą" įspėtas. Laikraščio teigimu, pasipiktinimo "audrą" kėlė ir lietuvių savivaldos pareigūnai, todėl bolševikinės represinės priemonės, t.y., kolektyvinės bausmės, įkaitų ėmimas vietoj nestojusių į komisijas ir kt. prieš lietuvius buvo sustabdytos. Gaudynių, suėmimų, prievartinio išsiuntimo į karinius dalinius ir darbams neišvengė tik patys šaukiamieji, t.y., jiems taikytos individualios bausmės, atsižvelgiant į konkrečią, įrodymais pagrįstą "kalbę". Kolektyvinės atsakomybės ir bausmių buvo griebiamasi tik Rytų Lietuvoje prieš lenkus, kai vietoj besislapstančiųjų nuo išvežimo darbams į Vokietiją buvo represuojami jų šeimos nariai (karinės mobilizacijos lenkų iš esmės nelietė).

Apskritai inicijuoti represijas ir jas vykdyti buvo priversti patys vokiečiai. Šiaulių apygardos gebietskomisaras H. Geweckė 1943 m. birželio 1 d. aplinkraščiu apygardos viršininkus ir žemesnius lietuvių savivaldos pareigūnus įpareigojo "visomis priemonėmis pasirūpinti", kad vyrų registravimas ir tikrinimas būtų įvykdytas, turėjo, kaip vaizdžiai aplinkraštyje pasakyta, "pasisekti ir paskutinį vyrą užregistruoti

²¹⁰ LCVA, f. R-1476, ap.1, b.139, l. 99.

²¹¹ K. Rukšėnas, Į vergovę, p. 62-63.

blogiausiam valsčiuje”. Neatvykusieji į patikrinimą turėjo būti tuoj pat suimami ir įkalinami apskričių kalėjimuose. Turėjo būti suimami visi besislapstančių ir pabėgusių vyrų šeimų nariai, išskyrus ligonius ir senius bei vieną šeimos narį, paliktą žemės ūkio darbams. Išsiuntinėtą aplinkraštį birželio 3 dieną H. Geweckė patikslino šiek tiek jį sušvelnindamas: šeimoms, kurių vienas sūnus tarnavo kariuomenėje, savisaugos daliniuose arba vokiečių įstaigose represijos neturėjo būti taikomos.

1943 m. pavasarį ir vasaros pradžioje pati didžiausia žmonių gaudynių operacija Lietuvos provincijoje, matyt, buvo įvykdyta birželio 4 d. Kazlų Rūdoje (Marijampolės apskritis). Lietuvių pagrindžio šaltinių duomenimis, ją vykdė keli šimtai baudėjų: vokiečių žandarmerija ir saugumo policija, latvių bei estų policijos batalionų kareiviai, lietuvių policininkai. Operacijoje dalyvavo net aukšti vokiečių pareigūnai: SS ir policijos vadas Lietuvoje gen. mjr. L. Wysockis, Kauno apygardos gebietskomisaras A. Lentzen ir kt. Baudėjai naktį atvyko traukiniu ir automobiliais, auštant apsupo miestelį. Kelių (gatvių) sankryžose išstatė kulkosvaidžius, į miestelį pasiuntė automobilį su garsiakalbiu kelti gyventojus. Po to pradėtas krėsti kiekvienas namas, ieškota 1919-1924 m. gimusių neįsiregistravusių, neturinčių darbo pažymėjimų vyrų, grobtas maistas ir vertingesni daiktai. Dauguma sugautų vyrų sugrūsta į barakus, jie laikyti tol, kol buvo baigtas krėsti visas miestelis. Po to suimtieji patikrinti, atrinktas 31 vyras, kiti paleisti. Kai kurie atrinktieji mušti, sulaukus traukinio, visi išvežti į Vokietiją. Kitą dieną Kaune ir kitur pasirodė skelbimai, kuriuose grasinta visame krašte organizuoti panašias gaudynes²¹².

Iš pagrindžio šaltinių detalių matyti, jog Kazlų Rūdos baudžiamoji ekspedicija buvo “parodomoji”, įspėjamoji, bauginamoji pobūdžio: buvo sukelta daug triukšmo, tačiau nedaug žmonių aukų, net ir suimtų žmonių. Tokių akcijų tikslas - priversti Lietuvos vyrus registruotis, stoti į mobilizacines komisijas. (Vykdėti tikras baudžiamąsias operacijas, kokias jie vykdė Baltarusijoje ir Rusijoje dėl jau aptartų bendrojo pobūdžio priešasčių vokiečiai nesiekė, joms neturėjo ir jėgų).

1943 m. pavasarį ir vėliau ypač išryškėjo prieštaras, nevienareikšmis lietuvių savivaldos administracijos ir policijos, ypač jų žemesniųjų grandžių, vaidmuo. Iš vienos pusės, šios valdžios institucijos mėgino aktyviau ar pasyviau vykdyti jų įsitikinimu Lietuvos likimui daug “lemiančią” mobilizaciją, antra vertus, susidūrę su visuotiniu pasipriešinimu, veikė neryžtingai arba net ir sabotavo represinių priemonių vykdymą. Net ir sovietinio pagrindžio Lietuvoje šaltiniuose galima rasti nemažai tokio pobūdžio duomenų.

M. Šumauskas (LKP(b) CK operatyvinės grupės vadovas, vyriausias pagal pareigas sovietinio pagrindžio Lietuvoje vadovas), remdamasis sovietinių partizanų liudijimais, 1943 m. liepos 15 d. laiške A.

Sniečkui į Maskvą rašė apie tokį apibendrinantį besislapstančiųjų nuo mobilizacijų gaudynių vaizdą ir lietuvių policininkų vaidmenį jose:

“Daugelis slapstosi nuo mobilizacijų. Vokiečių žandarai išvykdami į besislapstančiųjų paieškas pasiima su savimi lietuvių policininkus. Lietuvis policininkas beldžiasi į duris ir šaukia: “Bėk per langą”. Vokietis klausia: “Ką pasakei?”. Lietuvis jam atsako: “Liečiau greičiau atidaryti duris”. Yra faktų, kaip policininkai iš anksto praneša apie įvyksiančias gaudynes”²¹³.

Vykdamas represines priemones prieš savo tautiečius lietuvių policija buvo nepatikima (kitas dalykas, dalyvavimas represijose prieš sovietinius pogrindžio dalyvius, sovietinius karo belaisvius, kitų tautybių Lietuvos gyventojus, pvz., lenkus). 1943 m. pasitaikė atveju, kai didesnių akcijų metu lietuvių policija netgi buvo nuginkluojama ir izoliuojama.

Pažymėtina, kad 1943 m. balandžio - liepos mėn. vokiečių okupacinei politikai buvo būdinga ne tik sustiprintos represijos, bet ir aktyvi agitacinė propagandinė kampanija, kuriais siekta sušvelninti masinių teroro akcijų įspūdį. Lietuvoje sustiprintas vokiečių okupacinės valdžios aparatas, pasirodė vokiečiai pareigūnai, mokantys lietuvių kalbą (jie lietuvių vadinti “prūsokais”), svarbiausias jų uždavinys vykdyti “mobilizacinę agitaciją” išsiaiškinti vietose kas ir kodėl nesiregistravo, apžiūrėti tokių asmenų ūkius, prižiūrėti žemės ūkio prievolių vykdymą ir kt.²¹⁴ Plačiai paminėti 1941 m. sovietinių trėmimų ir Vokietijos “išlaisvinimo” 2-osios metinės. Buvo siekiama propagandiškai paveikti ir palankiai vokiečiams nuteikti Lietuvos visuomenę.

Įtampą, kilusią dėl registracijų ir mobilizacijų švelnino ir trintis tarp įvairių okupantų žinybų. Vokiečių ūkiniai pareigūnai (pvz., vadinamieji, “patikėtiniai” įmonėse) buvo suinteresuoti, kad darbas jose vyktų normaliai, todėl daugelis jų atkakliai gynė jų žinioje dirbusius žmones. Efektyvi savigynos nuo mobilizacijų priemonė buvo išsipirkinėjimas ir kyšių davimas.

Represijos vėl pradėjo stiprėti nuo 1943 m. liepos pabaigos. Liepos 18 d. į Kauną atvykęs F. Sauckelis pareikalavo smarkiai padidinti darbo jėgos iš Lietuvos išvežimą į Vokietiją, griežtai kontroliuoti, kad Lietuvos gyventojai būtų įjungti į darbą Vokietijos reikmėms tenkinti. Jis pareikalavo darbams mobilizuoti 10 proc. Lietuvos gyventojų (270 - 280 tūkst. žmonių). Vykdydama jo nurodymus okupacinė civilinė valdžia ėmė griežtinti mobilizacines priemones: nuo rugpjūčio vidurio pradėti 1919 - 1924 m., 1912 -1918 ir 1925 m. gimusių vyrų, iki tol atleistų nuo mobilizacijų tikrinimai, smarkiai apribojamos broniruotų darbuotojų kategorijos, neatleidžiant net fiziškai nesveikų asmenų ir kt. Po F. Sauckelio vizito

²¹² LYA, f. 3377, ap. 58, b. 263, l. 69; *ibid.*, Dokumentų rinkinys Nr. 167, p. 21.

²¹³ *Ibid.*, f. 1, ap. 1, b. 436, l. 6.

darbams į Vokietiją pradėta vykdyti ir 1914 - 1922 m. gimusių moterų registracija. Vokiečių propaganda pradėjo skelbti : lietuviškos moters vieta esanti Reicho pramonėje šalia vokiečių. Darbai į reichą pirmiausia grėsi netekėjusioms 1919- 1922 m. gimusioms merginoms, todėl Lietuvoje kelis kartus padidėjo santuokų skaičius, miestų metrikacijų įstaigose susidarė eilės. 1943 m. vasarą užsiregistravo 12394 moterys ir merginos, įdarbintos buvo 3256²¹⁵.

Antinacinio pogrindžio šaltinių duomenimis, vokiečiai Lietuvoje 1943 m. vasarą bandė sustiprinti savo policinį represinį aparatą žmonių gaudynėms vykdyti: atsiųsti dar keletas estų, latvių batalionų. Liepos mėn. Lietuvoje sklido (buvo paskleisti) gandai, kad iš Olandijos atvyks SS kariuomenės pulkas, tačiau jis Lietuvoje taip ir nepasirodė. Iš Lietuvos į Rytus išsiųstas SS ir policijos vadas Lietuvoje gen. mjr. L. Wysocki (į jo vietą atkeltas H. Harmas iš Ukrainos).

1943 m. rugpjūčio pradžioje daugelyje Lietuvos vietų vykdytos žmonių gaudynės. Žmonės gaudyti Kauno miesto gatvėse, turguose, kino teatruose ir kt. Griežtai tikrintos transporto priemonės: traukiniai, garlaiviai, sunkvežimiai. Gaudynėse dalyvavo vokiečių, estų, latvių policija, bet jas vykdydžiusių baudėjų taktika skyrėsi: vokiečiai suiminėjo mobilizuojamo amžiaus žmones, grobstė vertingesnę turta, estai stengėsi daug ko “nepastebėti”, lietuviai stengėsi gaudomiems žmonėms padėti. Daug žmonių iš Kauno išvyko į provinciją, slapstėsi mieste.

Žmonių gaudynės vykdytos Panevėžyje: rugpjūčio 2 d. apsuptas Panevėžio turgus, žmonės išsibėgiojo, sulaikytos tik keletas moterų ūkininkių, kitą dieną dviejuose kino teatruose sulaikyta 30 žmonių, ir iš jų 20 paleisti, 10 suimti, rugpjūčio 4 d. Skaistakalnyje apsupta maudynių vieta, poilsiautojai išsibėgiojo, suimti tik 4 asmenys.

Dėl žmonių gaudynių ir masiško jų bėgimo iš darboviečių sutrikdavo darbas įmonėse ir įstaigose, net vokiečių karo ligoninės Kaune slaugės, kurios sugrįžo į darbą tik įtikintos, kad jų mobilizacija neliečia. Įmonėse darbuotojų sumažėjo 30-40 proc., o tose, kuriose vyravo jaunesnio amžiaus personalas - net iki 80 proc.²¹⁶ Į mobilizacijų vykdymą savo interesams apsaugoti kišosi vokiečių karinė valdžia.

Žmonių gaudynių akcijos iš miestų perkeltos į provinciją, jos įvyko Marijampolėje, Alytuje, Šeduvoje, Kuršėnuose ir kitur. Sugaudyti žmonės buvo uždaromi ištuštėjusiose karo belaisvių stovyklose (kai kurie mobilizacijos vengiantys jaunuoliai buvo prilyginti partizanams), ir kitur, įvairiai terorizuoti, blogai maitinti, siekiant, kad pasirašytų savanoriško stojimo (Freiwillige) raštus.

²¹⁴ Ibid., f. 3377, ap. 58, Dokumentų rinkinys Nr. 167, p. 11–12.

²¹⁵ Ibid., ap. 58, Dokumentų rinkinys 167, l. 39; A. Bubnys, Vokiečių okupuota Lietuva, p. 399.

²¹⁶ A. Bubnys, Vokiečių okupuota Lietuva, p. 400.

1943 m. rugpjūčio 1 - 12 d. vykusių gaudynių metu buvo suimtas 451 šaukiamąjo amžiaus jaunuolis. Vilniaus sunkiųjų darbų kalėjime 1943 m. liepos mėn. kalinti 468 mobilizacijos vengę 1918 - 1918 m. gimę vyrai²¹⁷.

Dėl masinių mobilizacijų vengimo Lietuvoje buvo laukiama masinių žymesnių veikėjų, inteligentijos, ypač karininkijos atstovų suėmimų (analogiškų 1943 m. kovo mėn. vykdytomis represijoms).

Lietuvių antinacinio pobūdžio spauda priminė vokiečiams represijų stiprinimo kelio neperspektyvumą ir galimą ginkluoto pasipriešinimo alternatyvą pasyviajam pasipriešinimui. Pavyzdžiui, viename iš įtakingiausių pogrindžio laikraščių "Laisvės kovotojas" buvo rašoma "...mes netikime, kad ... teroras būtų panaudotas masiškai. Tuomet mūsų pasyvus pasipriešinimas pasidarytų labai aktyviu ir labai pavojingu ne tik okupacinės valdžios fazanams, bet ir kariuomenės reikalams". Toliau laikraštis retoriškai klausė, ar tikrai Lietuvoje norima sukurti "rusišką padėtį su partizanų ir sabotažnikų būriais"²¹⁸.

Nuo 1943 m. rugpjūčio mėn. padėtį komplikavo ypač Rytų Lietuvoje sustiprėjusi sovietinio ginkluoto pogrindžio veikla ir vokiečių atsakomosios priemonės - kaimų deginimai, jų žmonių išvežimas darbams į Vokietiją ir kitos represijos. 1943 m. rugpjūty padėtis buvo labai įtempta, tvyrojo masinių represijų, rudojo teroro pavojaus baimė. Tačiau vokiečiai dėl nuolat blogėjančios padėties frontuose buvo priversti susilpninti savo dislokuotas jėgas; iš Lietuvos išsiųsti ukrainiečių ir latvių batalionai, į frontą išsiųsti kai kurie okupacinio režimo pareigūnai, vokiečių repatriantai. 1943 m. rugpjūčio pabaigoje Kaune apsilankęs A. Rozenbergo pavaduotojas dr. A. Meyer nurodė civilinei valdžiai rūpestingai žiūrėti, kad ekonominis krašto pajėgumas būtų kuo racionaliau išnaudojamas, su gyventojais būtų elgiamasi švelniau, tačiau būtų stebima konspiracinė veikla ir prieš ją aktyviai kovojama.

Vis dėlto karinių ir darbo jėgos mobilizacijų nesėkmės, suaktyvėjusi raudonųjų partizanų diversinė teroristinė veikla lėmė tai, kad 1943 m. rugpjūčio 23 d. vokiečiai Rytų Lietuvoje pradėjo iki tol neregėto masto baudžiamąją ir žmonių gaudynių operaciją "Sommer". Joje dalyvavo vokiečių žandarmerijos daliniai, latvių ir estų batalionai, iš viso apie 5 tūkst. baudėjų, vadovaujamų gen. mjr. A. Harmo ir Vilniaus apygardos gebietskomisarą H. Wulffo. Operacija pradėta Švenčionių ir Svyrių apskrityse. Ypač nusiaubtos Švenčionių apskrities Adučiškio, Vydžių, Tverečiaus, Melagėnų, Dūkšto, Švenčionėlių, Lentupio ir kitos apylinkės. Gyvenamosios vietovės naktį buvo apsupamos, prie kelių ir takų išstatomos ginkluotos sargybos. Auštant žmonės per garsiakalbius raginami rinktis į vieną vietą, miesteliuose - į turgaus aikštę, krečiami gyvenamieji namai, masiškai grobstyta žmonių turtas. Žmonių sutelkimo vietose

²¹⁷ Ibid., p. 399.

²¹⁸ Laisvės kovotojas, 1943, rugpjūčio 15.

dirbo sveikatos tikrinimo komisijos, kurios praktiškai nepaleisdavo nė vieno, kas tik buvo tinkamas bet kokiam darbui. Labiausiai buvo "medžioti" 15 - 45 m. amžiaus vyrai ir moterys. Egzekucijas lydėjo baudėjų keliamas triukšmas ir šaudymai, suimtųjų šauksmai ir dejonės, būdavo sužeistų ir nušautų žmonių. Kaip pažymėjo antinacinio pagrindžio šaltiniai, egzekucijas švelnino jose dalyvavusių estų palankus nusistatymas Lietuvos gyventojų atžvilgiu, esą lietuvių batalionai Estijoje taip pat nesistengė gyventojų gaudyti ir skriausti (tačiau Estijoje lietuvių savisaugos (policijos batalionų) nebuvo). Estai leisdavo suimtiems žmonėms pabėgti: vien tik iš Švenčionių per vieną naktį pabėgę apie 60 žmonių. Suimtieji varyti į geležinkelio stotis, iš jų išvežami įvairiomis kryptimis. Pagrindžio duomenimis, iš Švenčionių aps. išvežta daugiau kaip 2 tūkst. žmonių.

Nuo Švenčionių gaudynių banga nusirito Vilniaus kryptimi: nusiaubtos Pabradės, Nemenčinės, Riešės, Lentvario, Trakų, Valkininkų, Varėnos, Perlojos, Žiežmarių, Kaišiadorių apylinkės. Tolesnė baudžiamosios ekspedicijos eiga viename iš pagrindžio šaltinių taip nušviesta: "Visur tuojau atvykus išjungiami telefonai, lietuvių policija suimama ir nuginkluota bei izoliuota išlaikoma visą operacijos laiką. Į Valkininkus vykstančius ekspedicininkus Vilniaus - Valkininkų ruože ištiko traukinio katastrofa. Nuvykę gaudynių asmenų beveik nesurado. Visos įstaigos buvo tuščios. Nuo Varėnos ekspedicija pasipylė kautynių tvarka 50 metrų žmogus nuo žmogaus. Perlojiečiai taip atvykstančius ekspedicininkus pasitiko iš miškų kulkosvaidžių ugnimi į sparną (šis faktas labai abejotinas). Sulaukę trijų batalionų pagalbos ekspedicininkai mišką iškrėtė, bet nieko jame nerado.

Į siautėjimo pabaigą ekspedicija pasidarė kiek švelnesnė. Trakuose gaudytojai laikėsi formalaus korektiškumo ir ėmė tik tuos, kurie niekur nieko nedirbo. Iš viso iš Trakų išvežė apie 70 asmenų.

Žiežmariuose buvo priešingai. Gaudytojai net po bažnyčią siautėjo su kepurėmis, traukdami žmones nuo klausyklų"²¹⁹.

To paties šaltinio duomenimis, baudžiamosios ekspedicijos dalis keletą dienų užtruko Vilniuje likviduodama žydų getą, pačiame gete "veikė" vokiečiai. Per 3 dienas Daugpilio kryptimi išvežta apie 10 tūkst. žydų.

Nors operaciją "Sommer", kaip minėta, galima laikyti didžiausia baudžiamąja ir žmonių gaudynių akcija, Lietuvos pagrindžio šaltiniai jos metu vykdytus savivaliavimo aktus (nors ypatingų žiaurumų ir žmonių aukų nebuvo) akcentavo, matyt, todėl, jog jos metu Rytų Lietuvoje nusiaubtos lietuvių gyvenamosios vietovės, žmonių gaudynės ir baudėjų siautėjimas persirito per buvusią "demarkacijos" liniją. Vokiečių represinė politika Rytų Lietuvoje pradėjo įgauti ryškesnių antilietuviškų bruožų (iki tol čia

represijos vykdytos daugiausia prieš lenkus). Ką vokiečiams davė akcijos “Sommer” kampanija? Per dvi savaites į Vokietiją buvo išsiųsta 1815 vyrų, 1061 moteris ir 155 vaikai²²⁰.

Įvykdyta baudžiamoji ekspedicija turėjo sunkių socialinių ekonominių padarinių. Po jos Rytų Lietuvoje liko sudegintų, nusiaubtų kaimų, laukuose liko nenuimto derliaus. Švenčionių apylinkėse klaidžiojo be šeiminių likusių pabėgusių gyvulių bandos: jie buvo gaudomi ir varomi į “Maisto” fabrikus, iš ištuštėjusių sodybų javai suvartomis pastotėmis gabenti į “Lietūkio” sandėlius. Kaišiadorių valsčiaus viršaitis 1943 m. rugsėjo 14 d. rašte Trakų apskrities viršininkui pažymėjo, jog po gaudynių žmonės taip įbauginti, kad negali ramiai jaustis, dirbti, mažiausiam gandui kilus, palieka gyvenamąsias ir darbo vietas ir bėga slėptis “patys nežinodami, kur jie bėga”. Sumažėjo žemės ūkio produktų prievolių vykdymas, žiemkenčių sėja būsianti atlikta prastai, ūkininkai bijo atvykti į Kaišiadoris. Viršaičio nuomone, žmonių gaudymas tikslo nepasiekia, nes pagaunami tik tie, kurie dirba. Bedarbiai, spekuliantai nepagaunami, nes jie, nieko neveikdami, suspėja pabėgti ir pasislėpti. Jeigu gyventojams nebus gražinta ramybė, suirsias visas gyvenimas ir ateisias badas²²¹.

Peržengianti padorumo ribas buvo minėta žmonių gaudynių akcija Žiežmarių bažnyčioje. 1943 m. rugsėjo 10 d. iškilmingų pamaldų metu ginkluoti žandarai apsupo bažnyčią, įsiveržė į ją su ginklais, ėmė varyti žmones į šventorių. Apie 20 jaunesnio amžiaus vyrų ir moterų nuvežti į Kaišiadoris ir uždaryti pradžios mokyklos patalpose. Iš čia vyrai išvežti sunkvežimiu į Vilnių, moterys nuvartos į geležinkelio stotį ir išvežtos į Vokietiją²²².

Incidentas Žiežmariuose (ginkluotų baudėjų įsiveržimas į bažnyčią pamaldų metu) išsiskyrė savo brutalumu. Žmonių gaudynių faktų per religines šventes pasinaudojant žmonių sambūriais būta ir daugiau. 1943 m. rugpjūčio 19 d. Panevėžio apskrityje Krekenavos miestelyje per Žolinės atlaidus lietuvių policija, 10 - 15 estų kareivių, 5 - 8 vokiečių žandarai, atvykę dviem sunkvežimiais vykdė gaudynes, sugavo 3 vyrus. (Kitą dieną žmonės gaudė Ramygaloje: vieną vyrą pagavo ir vieną sunkiai sužeidė. Tie patys gaudytojai siautė ir Naujamiesčio valsčiuje. Apskritai, žmonių sugauta mažai. Per gaudynes šiuose valsčiuose buvo apsupti 3 dideli kaimai, tačiau juose nesugautas nė vienas žmogus, visi mobilizuojamo amžiaus vyrai ir moterys išsislapstė. Baudėjai rado tik senius ir mažus vaikus. Iki rugpjūčio 29 d. Krekenavoje sugauti 9 vyrai, jie išvežti į Panevėžį)²²³.

²¹⁹ Žmonių gaudymai ir turto grobimai, 1943, rugsėjo 22 d., LYA, f. 3377, ap.58, Dokumentų rinkinys Nr. 167, p.162.

²²⁰ K.Rukšėnas, Į vergovę, p. 83.

²²¹ LCVA, f.R-500, ap.1, b. 25, l. 319.

²²² S. Kiškis, Aš padarysiu jus žmonių žvejais, Kaišiadorys, 1944, p.36-37.

²²³ “Į laisvę” (pogrindžio laikraščio) redakcijos rankraščiai ir kita informacinė medžiaga, LYA, f. 3377, ap. 58, b. 263, l. 101.

1944 m. rugpjūčio pradžioje per atlaidus Tauragės apskrityje Šilalėje atvykę keliais sunkvežimiais vokiečiai gaudė miestelyje sutiktus jaunos žmones, apsupo bažnyčios šventorių. Tarp susirinkusių į pamaldas žmonių kilo panika, nušauta 9 m. mergaitė. Vokiečiai išsivežė apie 20 sugautų vyrų²²⁴.

1943 m. rugsėjo pradžioje Lietuvos generaliniai tarėjai kreipėsi į Lietuvos generalinį komisarą A. Rentelną prašydami sustabdyti baudžiamąją “Sommer” ekspediciją, mobilizacijų ir prievolių vykdymą pavesti lietuvių savivaldai. Įvykusiuose pasitarimuose vokiečiai pareikalavo darbams į Vokietiją 60 tūkst. Lietuvos žmonių, generaliniai tarėjai siūlė tik 20 tūkst. Pasiektas kompromisinis sprendimas: vokiečiai nusileido ir sutiko, o lietuvių savivaldos administracija įsipareigojo iki 1943 m. lapkričio 7 d. darbams į Vokietiją mobilizuoti 30 tūkst. žmonių. Pasiekus susitarimą, vokiečiai rugsėjo 10 d. sustabdė baudžiamąją operaciją, deklaravę nusistatymą ir toliau “netoleruoti rytinės Lietuvos dalies, kaip banditizmo lizdo”²²⁵.

Vokiečių civilinės ir lietuvių savivaldos administracijos valdžiai (A. Rentelnei ir P. Kubiliūnui) 1943 m. rugpjūčio pradžioje pasiekus susitarimus dėl mobilizacijų ir kitais klausimais įtampa Lietuvoje žymiai atslūgo. Vokiečiai bent iki lapkričio pradžios į mobilizacijų reikalus turėjo nesikišti, visi nesiregistravusieji ir besislapsčiusieji galėjo grįžti į savo darbovietes.

Kokie gi buvo okupantų skelbtų karinių ir darbo jėgos mobilizacijų, jų represinės politikos rezultatai nuo 1943 m. kovo (kai buvo atsisakyta SS legiono steigimo) iki rugsėjo pradžios? Patys vokiečiai juos vertino kaip “visais atžvilgiais nepatenkinamus”, jų skaičiavimais, į patikrinimą neatvyko apie 50 tūkst. šaukiamojo amžiaus vyrų, gimusių 1919 - 1924 m. ir beveik tiek pat 1912 - 1918 m. gimusių vyrų²²⁶.

Iš tikrųjų karinių mobilizacijų rezultatai buvo katastrofiškai menki: vokiečiams ir lietuvių savivaldai iškilo didelių problemų iš 100 tūkst. Lietuvos vyrų rezervo, kurio dauguma, be jokios abejonės tiko karo tarnybai suorganizuoti 3 - 4 tūkst. vyrų vermachto lietuviškus statybos dalinius. Tai akivaizdžiai byloja apie antivokiškas nuotaikas Lietuvoje ir požiūrį į Vokietijos karą. Antra vertus, tai byloja ir apie atitinkamą (ribotą) vokiečių represijų mastą ir jų “efektyvumo” pobūdį.

A. Rentelno ir P. Kubiliūno 1943 m. rugsėjo pradžios sutartį galima laikyti naujų bandymų vykdyti karines ir darbo jėgos mobilizacijas etapu. A. Rentelnas nurodė lietuvių administracijai įmones ir įstaigas, kurių darbuotojai negalėjo būti mobilizuojami, nuo mobilizacijų turėjo būti atleisti ir turėję nepakeičiamumo pažymėjimus (UK). Lietuvių savivaldos administracijai tai apsunkino priimtus mobilizacinius įsipareigojimus.

²²⁴ R. Zizas, Šilalės kraštas nacių Vokietijos okupacijos metais (1941–1944), Šilalės kraštas, t.3: Nacizmo ir bolševizmo laikotarpis, 1940–1953, Vilnius, 2001, p.100.

²²⁵ Lietuvos liaudis Didžiąjame Tėvynės kare, p.190.

²²⁶ Lietuvos liaudis Didžiąjame Tėvynės kare, p.164.

1943 m. spalio viduryje apskričių viršininkams išsiuntinėti raštai, kuriuose nurodyta mobilizuoti 16 - 50 m. amžiaus žmones, visas iškylančias problemas ir ginčus spręsti vietoje.

Netrukus visoje Lietuvoje pradėtos lietuvių policijos vykdomos žmonių gaudymo ir rankiojimo akcijos. Kai kurios apskritys (Kėdainių, Ukmergės ir kt.) įvykdė joms skirtus mobilizacinius kontingentus, tačiau apskritai surinkti nustatytą 30 tūkst. mobilizuotinių žmonių kontingentą sekėsi sunkiai. Pogrindžio šaltinių duomenimis, Kaune reikėjo mobilizuoti beveik 3 tūkst. žmonių (lapkričio viduryje mobilizuota tik 400). Lapkričio viduryje Kauno gatvėse pradėti tikrinti žmonių dokumentai. Iš vieno išvežamo darbams transporto Tauragėje pabėgo 50 (iš 86) žmonių, kartu pabėgo ir juos lydėję policininkai (už kiekvieno jų sugavimą paskirta 2 tūkst. Rm. premija).

Griežtų mobilizacinių priemonių imtasi Vilniuje. 1943 m. spalio 28 d. Vilniaus apygardos komisaro H. Wulffo skelbimu, visi nesiregistravę savo gyvenamosiose vietose ir neturintys darbo pažymėjimų asmenys turėjo būti laikomi valkatomis ir policijos suimami. Vilniaus miesto maitinimo ir ūkio skyriaus spalio 30 d. skelbimu nustatyta, kad maisto ir rūkalų kortelės galėjo būti išduodamos pateikus ne tik asmens dokumentus, bet ir mobilizacinių komisijų pažymėjimus.

Lapkričio 3 d. Vilniaus burmistro skelbime buvo raginti registruotis komisijose visi 16 - 50 m. amžiaus vyrais ir 17 - 50 m. amžiaus moterys²²⁷. Visos šios priemonės buvo daugiausia nukreiptos prieš gyventojus lenkus.

Visos Lietuvos mastu lietuviškosios administracijos ir policijos vykdoma mobilizacija įgavo ryškių antikomunistinių bruožų, jai taip pat buvo būdingi veiksmai, nukreipti prieš asocialų, kriminalinį visuomenės elementą. Darbams į Vokietiją, visų pirma, gaudyti asmenys buvę lietuvių saugumo komisijos akiratyje: buvusieji komunistai, komjaunuoliai, sovietiniai aktyvistai, vengiantys darbo, bausti už kriminalinius nusikaltimus, degtindariai, spekuliantai, viešosios tvarkos pažeidėjai ir kt.

Apie tai byloja įvairūs šaltiniai. Oficialiai leista spauda rašė, kad iš Biržų 1944 m. sausio pradžioje išvežti įvairiems darbams keliasdešimt čigonų, įvairių “bastūnų”, elgetų, “mainininkų” (spekuliantų), girtuoklių, neturinčių pastovaus užsiėmimo asmenų²²⁸. Uteniškė N. Ališauskienė 1943 m. gruodžio 12 d. laiške sūnui A. Ališauskui (savisaugos bataliono kariui) rašė, kad policija “apvalė” miestą “kaip šluota”: surinko tuos, “kurie prie rusų tarnavo, visus komunistus ir laisvamanius, “samagonščikus”,

²²⁷ Ateitis, 1943, lapkričio 3.

²²⁸ Naujosios Biržų žinios, 1944, vasario 19; vasario 26.

laisvo elgesio moteris, spekuliantus²²⁹. Lietuvių policija, gaudydama žmones Marijampolės apskrityje Iglirkėlių valsčiuje skelbė, kad gauda tik komunistus ir “įvairias padugnes”²³⁰.

Tokios tendencijos vykdant gaudynes ir mobilizacijų planus švelnino gyventojų pasipiktinimą jomis (minėta uteniškė džiaugėsi Utenos apvalymu). Užtat jos kėlė pačių vokiečių nepasitenkinimą. Panevėžio apygardos gebietskomisaras W. Neum dėl darbo mobilizacijų spaudoje “pastebėjo” daug neigiamų dalykų: esą į Reichą siunčiamas tik asocialus, nusikaltėlišką elementą. Vokietija iki tol juos priėmė tik todėl, kad “pasitikėjo savo jėga” ir žinojo, kad vokiečių drausmingoje aplinkoje šie žmonės niekuo nepakenks. Tačiau Reichui reikia mobilizuoti taurių ir noriai darbą dirbančių žmonių. Įdomu ir tai, kad gebietskomisaras apskritai prieštaravo metodams, kai žmonės suimami, grūdami į kalėjimus, iš jų išvežami į Reichą²³¹.

1943 m. spalio viduryje vokiečių civilinė valdžia įspėjo lietuvių administraciją negaudyti nepageidaujamo elemento. Apskričių viršininkai įpareigoti “pagerinti” išvežamų darbams žmonių kontingentą.

Lietuvių savivaldos administracija nesugebėjo mobilizuoti ir darbams į Reichą pasiųsti 30 tūkst. žmonių. Pogrindžio šaltinių vertinimu, nuo minėto 1943 m. rugsėjo pradžios susitarimo iki lapkričio vidurio išvežta tik apie 8 tūkst. žmonių²³².

1943 m. lapkričio viduryje A. Rentelnas lietuvių administracijai iškėlė naujus darbo jėgos mobilizacijų reikalavimus: esą Lietuva neturi savo SS legiono Rytų fronte, todėl iki 1944 m. liepos mėn. privalo pasiųsti darbams 100 tūkst. žmonių. Savivaldos administracija atsakė, jog “tinkamai sutvarkius darbo jėgos panaudojimą ir jos paskirstymą, gal ir būtų galima surasti 50 tūkst. žmonių laisvos darbo jėgos.

Spaudžiant vokiečiams parengtas registracijos ir surinkimo griežtas priemonių planas: viena iš jo įgyvendinimo priemonių turėjo būti šeimyninės kolektyvinės atsakomybės principo taikymas. Vietoj pašaukto darbams ir neatvykusio į mobilizacijos komisiją asmens turėjo būti paimti vienas ar net keletas kitų jo šeimos narių. Darbo jėgos surinkimo komisijas vėl perėmė vokiečių arbeidsamtai.

1944 m. vasario mėn. visoje Lietuvoje suorganizuotas darbo jėgos mobilizacijos komisijų tinklas, pradėdant vyriausiąja ir baigiant valsčių ir seniūnijų komisijomis. 1944 m. kovo pradžioje turėjo prasidėti masinis žmonių išvežimas darbams į Vokietiją. “Dykinėjantis”, “valkataujantis”, “komunistinis” elementas

²²⁹ LYA, f. 1, ap.1, b.128, l.6–7.

²³⁰ Ten pat, f. 3377, ap. 58, b. 263, l. 155.

²³¹ Panevėžio apygardos balsas, 1944, sausio 22; LYA, f. 17637, ap.1, b. 305, l. 55–56.

²³² LYA, f. 3377, ap. 58, Dokumentų rinkinys Nr. 167, p. 97.

jau buvo išvežtas, todėl vokiečiai ir lietuviškos administracijos reikalavo išvežti veikiančių įmonių ir įstaigų žmones.

Į darbus Vokietijoje buvo siunčiami priverčiamųjų darbų stovyklose ir kalėjimuose kalinti žmonės, į juos vežti iš Rytų evakuoti ir Lietuvoje apsistoję žmonės - karo pabėgėliai ir kt.

Artėjant frontui ir krinkant vokiečių okupacinės valdžios sistemai ir padėties kontrolei masinio gyventojų išvežimo planams buvo lemta sužlugti.

1943 m. pabaigoje - 1944 m. pradžioje Lietuvoje vėl atsinaujino vokiečių okupacinio režimo ir savivaldos administracijos pareigūnų derybos dėl lietuviškų karinių dalinių kūrimo. 1943 m. lapkričio mėn. generaliniai tarėjai galutinai atmetė Lietuvos ginkluotųjų pajėgų organizavimo SS legiono forma idėją. Po ilgų derybų 1944 m. vasario mėn. pasiektas susitarimas organizuoti Lietuvos vietinę rinktinę, pavaldžią SS ir policijos vado Lietuvoje štabui (vokiečiai ją vadino Litauische Sonderverbände), turėjusią veikti tik Lietuvos teritorijoje. Lietuvių pusė tikėjosi, kad ji taps būsimos Lietuvos kariuomenės branduoliu, reikalingu kovai dėl Lietuvos valstybės atkūrimo vokiečiams iš Lietuvos traukiantis ir grėšiant naujam Raudonosios armijos įsiveržimui.²³³

Lietuvos jaunimas, skatinamas patriotinių jausmų ir pažadų, kad galės tarnauti tik Lietuvoje (nebus išvežamas į Vokietiją ar Rytų frontą, noriai stojo į Vietinę rinktinę. 1944 m. vasario 21 - kovo 1 d. užsiregistravo 19,5 tūkst. vyrų. Turėjo būti organizuota 13 batalionų po 750 vyrų²³⁴.

Įpratę prie nesėkmingų mobilizacijų Lietuvoje vokiečiai buvo nustebinti Vietinės rinktinės steigimo sėkmės, pasinaudodami ja stengėsi paimti į Vokietijos kariuomenę kuo daugiau vyrų ir įvykdyti Lietuvoje visuotinę mobilizaciją, pareikalavo tuojau sutelkti 40-60 tūkst. karo talkininkų (Hilfswillige), kurie aptarnautų visą Šiaurės frontą nuo Narvos iki Vilniaus, už tai žadėjo 100 tūkst. Lietuvos žmonių nebeišvežti darbams į Reichą. Vokiečiai kėlė vis naujus reikalavimus, grasino masinėmis represijomis. Suformuoti pirmieji (iš viso 7) Vietinės rinktinės batalionai buvo išsiųsti į Vilniaus kraštą, įsivėlė į ginkluotus konfliktus su lenkų Armijos Krajovos daliniais. 1944 m. gegužės 15-21 d. Vietinę rinktinę vokiečiai nuginklavo; jos vadas gen. P.Plechavičius, rinktinės štabas ir kai kurie karininkai (iš viso 52) suimti ir išsiųsti į Salaspilio koncentracijos stovyklą Latvijoje. 106 rinktinės kariūnai išvežti į Štuthofą, 983 jos kareiviai į Oldenburgo koncentracijos stovyklą.

Nuginkluojant Vietinę rinktinę tarp jos karių ir vokiečių įvyko susišaudymas, žuvo keletas jos kariūnų. Gegužės 17, 18 ir 21 d. vokiečiai Vilniuje ir Marijampolėje sušaudė 84 Vietinės rinktinės karius.

²³³ A.Bubnys, Vokiečių okupuota Lietuva, p. 411.

²³⁴ Ibid., p.412.

Apie 3,5 tūkst. karių išvežta į Vokietiją, į priešlėktuvinės gynybos tarnybą. Vokiečiams pavyko nuginkluoti tik nedidelę dalį suformuotų Vietinės rinktinės batalionų, kiti su ginklais pasitraukė į miškus arba grįžo namo²³⁵.

Nacių represijos prieš Vietinę rinktinę jos karių sušaudymai (juos galima laikyti viena masiškesnių žudynių akcija), nesėkmingi bandymai susitarti dėl Lietuvos kariuomenės organizavimo bei bendros gynybos nuo Raudonosios armijos galutinai sugriovė pasitikėjimą vokiečiais.

Antra vertus, represijas prieš Vietinės rinktinės karius galima vertinti ir kaip vokiečių nesėkmingu mobilizacinių pastangų, trūkusios vokiečių kantrybės kruviną atomazgą. Visos jų pastangos įvykdyti Lietuvoje masinę mobilizaciją, išsiųsti į frontą daugiau Lietuvos vyrų sužlugo.

Nuginklavę Vietinę rinktinę, vokiečiai oficialioje spaudoje paskelbė jos karius ir gen. P. Plechavičių smerkiantį straipsnį: esą rinktinė formuota iš kariuomenėje netarnavusių, netinkamų karo tarnybai vyrų, jie terorizavo gyventojus, plėšė, grobė, “atskirais atvejais net grasino vokiečiams ir vokiečių vermachtui priklausiusiems asmenims”, jos vadai apkaltinti mobilizacijos sabotavimu, kariai buvę sukurstyti, apakinti, suvedžioti ir kt.²³⁶

Vokiečių okupantų pareigūnų 1943 m. pabaigos duomenimis, iš viso buvo užverbuota ir mobilizuota daugiau kaip 57 tūkst. Lietuvos vyrų. Šis skaičius (jis minimas ir užsienio autorių)²³⁷ padidintas, išpūstas, jį reiktų beveik perpus sumažinti²³⁸.

Lietuvių tautos ir nacių konfliktas dėl mobilizacijų ir Lietuvos jaunimo likimo baigėsi nacionalinio pagrindžio jėgų ir visos lietuvių tautos laimėjimu. Svarbiausia, kad vokiškos mobilizacijos sužlugdytos išvengiant didesnių (masiškesnių) represijų ir žmonių aukų. Okupantų mobilizacijų (ypač karinių) sužlugdymas atitiko ne tik lietuvių tautos, bet ir antinacinės koalicijos valstybių ir tautų interesams, jis buvo naudingas ir Sovietų Sąjungai.

Lietuvių politiniai veikėjai Vakaruose nacionalinio pagrindžio vadovams okupacijos metais rekomendavo vengti veiksmų, kurie galėtų komplikuoti ir kompromituoti Lietuvos tarptautinę padėtį ir jos ateitį, politiškai ją pastatyti į Vokietijos vasalo padėtį, atpalaiduotų Maskvai rankas, apsunkintų JAV ir Anglijai galimybes ir “atimtų norą” ginti jos interesus. Jiems atrodė nepriimtinas “estų bei latvių okupacijos sąlygose sudarytų tariamai tautinių organų pasirinktoji besąlyginė bendradarbiavimo su Vokietijos reichu idėja ir elgsena”, valstybingumo statuso gavimas iš Vokietijos pusės (1943 m. rudenį esą Vokietijos

²³⁵ Ibid., p.421–422.

²³⁶ Teisybė apie Vietinę rinktinę, Naujoji Lietuva, 1944, gegužės 27.

²³⁷ Отечественная история, Nr. 6, 2001, c. 68.

²³⁸ A. Bubnys, Vokiečių okupuota Lietuva, p.403.

politikoje buvo “tendencijos” tokį statusą suteikti Estijai ir Latvijai). Lietuvių politiniai veikėjai iš besiskyrusių nuo šių kaimyninių kraštų Lietuvos politinių realių (pirmiausia, SS legiono steigimo boikoto) tikėjosi politinės naudos (palankumo) sprendžiant pokario politines problemas: jei vokiečiai Latvijai ir Estijai būtų suteikę valstybingumą, esą tai būtų “didžiausias patarnavimas Lietuvai, kokį Reichas kada nors jai yra padaręs”²³⁹.

Deja, pokario metais Vakaruose svarstydami Lietuvos išlaisvinimo klausimus tie patys lietuviai politiniai veikėjai buvo priversti konstatuoti, kad Vakarų valstybės jokių skirtumų tarp estų ir latvių - iš vienos pusės, bei lietuvių, - iš kitos pusės, dėl laikysenos (rezistencijos, nors ir pasyvios) vokiečių okupacijos metais nedarė. Visos Baltijos valstybės vienodomis sąlygomis (kaip sovietinės respublikos) buvo pasmerktos sovietinei okupacijai.

Vis dėlto buvo skirtumų, kuriuos lėmė nacių okupacijos metų konkrečios realijos. Lietuvoje, išsaugojusioje nuo vokiškųjų mobilizacijų ir beprasmiškos žūties Rytų fronte savo jaunimo potencialą, beveik 10 metų tęsėsi antisovietinė ginkluota rezistencija.

Vokiečių okupacijos metų represijos už masinių karinių ir darbo mobilizacijų žlugdymą nors ir buvo brutaliai ir skaudžiai Lietuvos žmonėms, ypač inteligentijai, atskiroms tautinėms mažumoms, neturėjo visagriaunančio ir naikinančio pobūdžio. Šios okupacijos metais mobilizacijų buvo galima išvengti nepatiriant didesnių represijų, nerizikuojant gyvybe, nenukenčiant. Pokario metais dažnai samprotauta: “vokiečiai taip pat rinko vyrus į armiją, bet nuo jų pasislėpėm, pasislėpsime ir nuo rusų”²⁴⁰. Pirmaisiais pokario metais vadovaujantys kompartijos ir sovietų valdžios pareigūnai skundėsi, esą per vokiečių okupaciją žmonės “įprato apeiti bet kokius valdžios leidžiamus įstatymus, tokius pat metodus jie naudoja ir dabar”²⁴¹. Žmonių patirtį, sukauptą vokiečių okupacijos metais, kai buvo galima sabotuoti prievolių ir duoklių vykdymą, išvengti karinių ir darbo jėgos mobilizacijų ir nepatirti didesnių represijų, nenukentėti, bandymai inertiškai taikyti sovietinio režimo sąlygomis turėjo tragiškų padarinių. Deja, pasislėpti “nuo rusų” išvengti prievartinės sovietų karinės mobilizacijos ir kt. buvo beveik neįmanoma. Bandymai tai daryti iššaukė masines (nepalyginamas su vokiečių) represijas ir aukas.

²³⁹ 1943 m. lapkričio 21 d. laiškas Vyriausiajam lietuvių komitetui (VLK) ir Tautos Tarybai (TT), LYA, f. 3377, ap. 58, b .268, l. 62–64.

²⁴⁰ Šilalės kraštas, t. 3, p. 108.

²⁴¹ LKP(b) Seinų apskrities komiteto sekretoriaus 1944 m. rugsėjo 22 d. informacija LKP(b) CK, LYA, f. 1771, ap.7, b. 150, l. 41.

Represijos už pasipriešinimą ekonominiam išnaudojimui

Vokiečių nacių įvesto okupacinio režimo vienas iš pagrindinių (gal net ir pats svarbiausias) tikslų buvo Lietuvos ekonominis išnaudojimas kariaujančios Vokietijos interesams. Atsižvelgiant į tai, kad Lietuva buvo agrarinis, žemės ūkio kraštas, ekonominis krašto išnaudojimas pirmiausia kuo plačiausiai buvo nukreiptas į žemės ūkį ir reiškėsi įvairiausių natūrinių duoklių bei prievolių pavidalu. Jos sudarė bene svarbiausią okupuotos Lietuvos ekonominio išnaudojimo dalį²⁴², iš kitos pusės, šioje krašto ūkinio gyvenimo srityje vyko didžiausias pasipriešinimas, kėlęs okupantų represijų pavojų ir lėmęs žmonių aukas.

Vokiečiai, laikydami nuostatos, kad Lietuva priklausė jų okupuotiems kraštams, turėjusiems didžiausią žemės ūkio (maisto) produktų perteklių, tuo grindė savo pretenzijas bei siekius juo pasinaudoti.

Siekdami tikslų maksimaliai pasinaudoti Lietuvos žemės ūkio galimybėmis, apskritai ekonominiiais resursais, okupantai vadovavosi savo pragmatiniais interesais, skelbė tvarkos ir ramybės, darbo, paklusnumo nuostatas. Iš pat pradžių spaudoje skelbta: “kokie nors esminiai pakitimai žemės ūkio srityje nedaromi”. Visi ūkininkai, taip pat ir visi naujakuriai (sovietiniai - R.Z.), yra savo ir gautų sklypų valdytojai, doroja derlių, ruošiasi žiemkenčių sėjai ir sąžiningai ir stropiai vykdo visus kitus žemės ūkio darbus²⁴³.

Likviduojant sovietinės žemės reformos padarinius, sovietų valdžios mažžemiams paskirta žemė galėjo ir toliau likti pastarųjų naudojama, jeigu tuo buvo pakeliamas “mažųjų ūkių” produktyvumas. Derliumi turėjo naudotis tas, kas sėjo²⁴⁴ (žinoma, atlikti prievolės Vokietijos reichui).

Tokią vokiečių politiką ir taktiką tenka vertinti kaip priešingybę sovietų valdžios socialinei klasei politikai, karo išvakarėse vykdytai žemės reformai, labai supriešusiai Lietuvos kaimą.

Nors paskelbti tik savo ūkių valdytojais (o ne savininkais) Lietuvos ūkininkai, remiantis nacių ideologija, laikyti vertingiausiu, privilegijuotu visuomenės sluoksniu, “viso krašto pagrindu”. Sužlugus “žaibo karui”(blickrygui), pradėjus trūkti žemės produktų ir jo žaliavų, Vokietijai prarandant užgrobtus derlingus Rusijos, Ukrainos ir kt. regionus, Lietuvos ūkininkų reikšmė ir vaidmuo dar labiau padidėjo.

Lietuvos generalinis komisaras A.Rentelnas jau 1941 m. rugpjūčio 22 d. priėmė “didelę Lietuvos ūkininkų delegaciją”, vėliau Lietuvos atskirų regionų (pvz., Šiaurės Lietuvos ūkininkų atstovų) delegacijas, rugsėjo pradžioje Kaune įvyko Lietuvos žemės ūkio specialistų susirinkimas (suvažiavimas) ir kt.²⁴⁵

²⁴² J. Bulavas, Vokiškųjų fašistų okupacinis valdymas, p. 97.

²⁴³ Naujoji Lietuva, 1941, rugpjūčio 2.

²⁴⁴ Naujoji Lietuva, 1941, rugpjūčio 2, rugsėjo 25; Šilalės kraštas, t. 3, p. 66.

Vokiečių okupacinės valdžios ideologai tvirtino, kad Lietuvos ūkininkams nerūpi politika (Lietuvos nepriklausomybė ir valstybingumas), jie tik geidžia dirbti savo žemę ir gauti kuo didesnės materialinės naudos. Jie nekaltinti ir SS legiono Lietuvoje sužlugdymu (tuo apkaltinta Lietuvos inteligentija).

Iš pradžių karas ir Vokietijos okupacija teigiamai veikė ūkininkų ekonominę ir socialinę padėtį bei nuotaikas. Minėtas LNP generalinis sekretorius Z.Blynas savo dienoraštyje 1941 m. rugpjūčio pradžioje rašė: ūkininkai moka skolas, patenkinti gyvenimu. Suvalkijoje grietinės litras kainuoja 18 rb., mano, kad toks gyvenimas bus ilgą laiką. Darbininkai džiaugiasi aukštu uždarbiu Rytprūsiose²⁴⁶.

Tauragės apskrities viršininkas 1941 m. rugsėjo 19 d. lietuvių policijos departamento direktoriui rašydamas apie padėtį apskrityje pažymėjo, kas “pragyvenimo minimumas” pakilo beveik 100 proc. ir toliau kyla. Maisto produktai supirkinėjami Vokietijos piliečiams, pareigūnams, pražygiuojančiai kariuomenei, už juos mokama markėmis, dėl kainų “nesiginčijama” ir kt.²⁴⁷.

Jau 1941 m. okupantai įvedė privalomų žemės ūkio duoklių ir prievolių normas, jos buvo didelės, sudarė nemažą bendrosios žemės ūkio produkcijos dalį. Pagrindinės buvo grūdų, pieno ir jo gaminių, mėsos (kiaulių ir raguočių), kiaušinių, bulvių ir kt. Tačiau vokiečių nustatytos duoklės ir prievolės buvo mažesnės negu sovietinės valdžios duoklės, be to, jos buvo diferencijuotos, atsižvelgiant į žemės kokybę, gyvulių skaičių, pasėlių plotus, šeimų sudėtį (viso to sovietmečiu nebuvo), todėl socialiniu požiūriu teisingesnės, lengviau vykdomos. Lietuvos generalinis komisaras A. Rentelnas Lietuvos agronomų suvažiavime 1941 m. pabaigoje pažadėjo rūpintis, kad prievolės “pasiliktų pakeliamose ribose”, vykdant jas reikalavo išsaugoti veislinius ir darbo gyvulius, kad “bet kokiomis aplinkybėmis” užtektų sėklos pavasario sėjai ir kt.²⁴⁸

Dėl daugelio priežasčių didelės duoklės ir prievolės 1941–1942 m. buvo blogai vykdomos. Vokiečiai iš pradžių jų griežtai nereikalavo, vėliau, pradėjus blogėti padėčiai frontuose, neturėjo galimybių suformuoti savo represinį aparatą ir griežčiau kontroliuoti padėtį, apskritai veikė daugybė veiksnių ir aplinkybių (pvz., lietuviškosios savivaldos administracijos veikla), “amortizavusių” okupacinės politikos poveikį, žemės ūkio išnaudojimą ir engimą. Kaip minėta, vokiečiams buvo reikalingas ramus, teikias didelius kiekius maisto ir žaliavos karo pramonei užnugaris ir jo ūkis. Lietuva, išskyrus, galbūt tik rytinę jos dalį, išliko toks užnugaris visą vokiečių okupacijos laikotarpį.

²⁴⁵ Ūkininko patarėjas, 1941, rugpjūčio 22; rugsėjo 19; rugsėjo 26 ir kt.

²⁴⁶ LYA, f. 3377, ap. 55, b. 39, l. 65.

²⁴⁷ Šilalės kraštas, t.3, p. 81.

²⁴⁸ Ūkininko patarėjas, 1941, lapkričio 21.

Galima tvirtinti, kad vokiečiai pirmiausia dėl rimties žemės ūkio gamybos sferoje vengė masinio teroro, taikstėsi su daugeliu jiems nepalankių reiškinių, net ir karinių bei darbo jėgos mobilizacijų nesėkmėmis.

Pirmosios represinės akcijos (ar bent grasinimai jų griebtis) užfiksuoti 1942 m. viduryje. Antai 1942 m. liepos pradžioje Tauragės apskrities viršininkas griežtai įspėjo valsčių viršaičius vykdyti duoklių ir prievolių kontingentus, grasino bausti piniginėmis baudomis ir areštu²⁴⁹.

Apskritai ūkininkai, kurie vengė ir delsė atlikti prievoles, buvo įtraukiami į specialius sąrašus ir baudžiami: 1) piniginėmis baudomis arba kalėjimu, gyvulių ir javų konfiskavimu; 2) trėmimu į darbo stovyklas iki jo šeimos nariai atliks prievoles; 3) ūkių konfiskavimu; 4) išskirtine kraštutine (aukščiausia) bausme viešu atskirų ūkininkų sušaudymu.

Represijos ir represinio pobūdžio priemonės sustiprėjo 1943 m, tačiau įvairiose Lietuvos apygardose jos buvo nevienodos. Palyginti “švelnios” iki pat okupacijos pabaigos jos išliko Šiaulių apygardoje. Šios apygardos gebietskomisaras H. Gewecke 1942 m. rudenį apygardos apskričių viršininkams priekaištavo dėl baudų nemokėjimo, ragino jas sumokėti, esą negalima leisti, kad “šiais laikais” dėl tokių mažų sumų reiktų taip dažnai raginti. Artimiausiu laiku nesumokėjusius baudų siūlė areštuoti²⁵⁰. Nėra duomenų, kad Šiaulių apygardoje būtų buvę griebtasi masiškesnių ir griežtesnių represijų.

1943 m. pradžioje pradėti sudarinėti sąrašai ūkininkų, kurie blogai vykdė duokles ir prievoles. Generelinio komisaro Lietuvoje A. Rentelno 1943 m. sausio mėn. potvarkiu įsakyta iš nevykdančių pieno pristatymo prievolių ūkininkų konfiskuoti karves. Tokia bausmė realizuota Panevėžio valsčiuje: jos atimtos 8 ūkininkų ir perduotos kito valsčiaus ūkininkams, kurie pieno prievolę atliko gerai.

1943 m. pavasarį Panevėžio apskrities Raguvoje ir Subačiuje įsteigtos darbo stovyklos ūkininkams, neatlikusiems bent 60 proc. visų prievolių. Į jas buvo uždaromi ūkininkai (“šeimų galvos”) ir laikomi tol kol jų šeimų nariai jų neišpildys. Uždaryti ūkininkai turėjo dirbti priverstinius darbus. Kovo mėnesį jose buvo keletas ūkininkų. Tokios darbo (jos vadintos ir “auklėjimo”) stovyklos veikė ir Kauno apygardoje²⁵¹.

Tų pačių metų rudenį ir 1944 m. po Lietuvą važinėjo Ostlando reichskomisarų potvarkiu sudarytos komisijos, kurios tikrino prievolių atlikimą, užregistruotų gyvulių skaičių ir kt.²⁵² Iš esmės tai buvo “baudžiamosios ekspedicijos”, jos konfiskuodavo gyvulius, kitą turtą, suiminėdavo žmones ir kt.

²⁴⁹ Šilalės kraštas, t. 3, p. 81.

²⁵⁰ Ibid., p. 85.

²⁵¹ Panevėžio apygardos balsas, 1943 vasario 6; kovo 13.

²⁵² Ten pat, 1943, rugsėjo 25; LYA, f. 3377, ap. 58, b. 263, l. 160; f. 1, ap. 1, b. 410, l. 179.

Žiauriausių priemonių prieš nevykdančius prievolių ūkininkus buvo griebtasi Vilniaus apygardoje (be abejo, represijas šioje apygardoje lėmė ir kiti veiksmai, lenkų ir sovietinio pagrindžių veikla, apskritai, sudėtingesnė politinė padėtis). Vilniaus apygardos gebietskomisaro 1943 m. kovo 2 d. rašte dėl prievolių pristatymo sabotavimo nurodoma, kad 1942 m. pabaigoje visi kaimų gyventojai skelbimais “nedviprasmiškai” paraginti jas atlikti, numatytos “griežtos ir labai griežtos“ bausmės. Prievolių pristatymai šiek tiek pagerėjo, bet toli gražu nepasiekęs reikiamų rezultatų H.Wulffas “aiškius” prievolių pristatymo sabotuotojus įsakė sušaudyti. H. Wulffo tvirtinimu, “saugumo tarnybos” 1943 m. vasario 5 - 17 d. įvairiuose valsčiuose sušaudė 40 sabotuotojų²⁵³. Prieš sušaudant pasmerkti mirčiai žmonės 20 - 30 minučių buvo apklausinėjami, egzekucijos vykdytos viešai, suvairius į jų vykdymo vietas gyventojus ir vietinius savivaldos tarnautojus.

H.Wulffo įsitikinimu, atsižvelgiant į “čionykštį patyrimą” tokių priemonių reikėjo griebtis tik atskirais arba ypatingais atvejais, nes jos galėjo turėti tik “laikino šoko” poveikį²⁵⁴.

Kokie kiti šaltiniai nepatvirtina, kad 1943 m. vasario mėn. Vilniaus apygardoje buvo sušaudyta tiek daug žmonių. Sovietinio pagrindžio agentūros duomenimis, 1943 m. vasario mėn. sušaudytas Petras Stravinskas, (valdęs 40 ha ūkį) iš Trakų apskrities Žaslių valsčiaus Petkaučiznos kaimo, Feliksas Lapinskas iš Vievio valsčiaus, Žalinskas, D. Žalakas - iš Žiežmarių valsčiaus., Bartkevičius iš Kaišiadorių valsčiaus²⁵⁵.

1943 m. (?) pavasarį sušaudytas V.Marcinkevičius iš Vievio valsčiaus Naručionių kaimo. Sušaudytojo ūkis perduotas valdyti jo broliui²⁵⁶.

Valkininkuose (Alytaus apskritis) 1943 m. vasario 15 d. vokiečiai sušaudė 4 žmones : 3 ūkininkus už duoklių nevykdymą ir 1 - už “spekuliaciją” (vežė į Vilnių 1 cnt. rugių)²⁵⁷.

1943 m.(?) žiemą 4 vyrai sušaudyti Trakų turgavietėje, vienas jų buvo iš Aukštadvario valsčiaus²⁵⁸.

J.Bulavo tvirtinimu, po vieną valstietį sušaudytą Rudaminoje, Turgeliuose, Jašiūnuose ir kitur²⁵⁹.

Finansų generalinis tarėjas J.Matulionis savo dienoraštyje rašė, kad 1943 m. vasario 13 d. H.Wulffo parėdymu Trakų apskrityje sušaudyti 9 ūkininkai, iš jų 7 lietuviai²⁶⁰. Sovietinio pagrindžio

²⁵³ J.Bulavo teigimu, valstiečius šaudė Vilniaus apskrities žemės ūkio vadovas (kreislandvirtšafsfiureris) Horst. Įvykdęs egzekuciją, jis dar pasakydavo ir kalbą, žr. J. Bulavas, Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas, p. 112.

²⁵⁴ Masinės žudynės Lietuvoje, d. 1, p. 96–98.

²⁵⁵ LYA, f. 1, ap. 1, b. 56, l. 20; b. 32, l. 140.

²⁵⁶ Karo transportininko Br. Bagdonavičiaus parodymai, LYA, f.1, ap. 1, b. 99, l. 67.

²⁵⁷ Valkininkų valsčiaus viršaičio 1943 m. vasario 15d. raštas valsčiaus seniūnams, LYA, f. 1, ap. 1, b. 90, l. 10.

²⁵⁸ V.Steponavičius, Vokiečių ir sovietų kareiviai Čyžiūnuose, Gimtinė, 1998, vasario 1–28, Nr. 2, p. 7.

²⁵⁹ J. Bulavas, Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas, p. 112.

²⁶⁰ J. Matulionis, Neramios dienos, Toronto, 1975, p.

šaltinių apibendrintais duomenimis, 1943 m. kovo mėn. (matyt, turėtų būti vasario mėn–R.Z.) “be teismo” Trakų apskrityje sušaudyta 20 valstiečių²⁶¹.

Matyt, okupantai nevykdžiusius prievolių valstiečius šaudė tik Vilniaus apygardoje, kitose Lietuvos apygardose tokių kraštutinių (aukščiausių) bausmių jie vykdyti neišdrįso. Kauno apygardoje valsčių viršaičiai 1943 m. buvo gavę įsakymus nurodyti po keletą stambesnių ūkininkų, kurie nevykdė prievolių “dėl blogos valios” (tai galėjo reikšti sušaudymą). Tačiau valsčių viršaičiai atsakė : ūkininkai pagal galimybes vykdą duokles, “blogos valios” nėra²⁶².

Lietuvos ūkininkai nukentėjo ne tik nuo represijų už prievolių nevykdymą, bet ir nuo daugelio kitų baudžiamųjų ir ekonominio spaudimo priemonių, draudimų, suvaržymų įvairių okupacinės politikos reiškinų. 1942 m. į Lietuvą pradėtas vokiečių repatriantų grąžinimas. Sprendimas grąžinti Lietuvos vokiečius į senas gyvenamąsias vietas buvo išskirtinis atvejis nacių kolonizacinėje politikoje, jokiai kitai repatriantų grupei to nebuvo leista²⁶³. 1941 m. kovą iš Lietuvos repatrijavo apie 50 tūkst., o nacių okupacijos metais sugrįžo tik daugiau kaip 20 tūkst. vokiečių, taigi repatriacijos mastai buvo riboti. Tačiau jie kėlė politinę priešpriešą, socialinę įtampą, tautinę nesantaiką (lietuviai iš buvusių vokiečių ir savo ūkių buvo iškraustomi į lenkų ir rusų ūkius Rytų Lietuvoje), represijų pavojų. 1943 m. birželio 10d. Vilkaviškio apskrities Pajevonio valsčiaus Egliniškių kaimo ūkininkas K.Ulevičius ir jo sūnus nušovė 4 Eitkūnų gestapininkus, atvykusius jį iškeldinti ir perduoti jo ūkį vokiečiui kolonistui, bei kaimyno repatrianto vaiką, rodžiusį kelią. Už šį pasipriešinimo aktą liepos 27 d. Marijampolėje buvo sušaudyta 12 žmonių, 2 žmonės išsiųsti į koncentracijos stovyklą²⁶⁴.

Lietuvos ūkininkų žudymai kaip bausmė už prievolių nevykdymą ir okupacinės valdžios neklausimą nebuvo masiški. Kitos represinės formos, be abejo, buvo žymiai dažniau taikomos, tačiau apibendrinamųjų duomenų apie jas nėra. J. Bulavo duomenimis, už duoklių nepatenkinamą vykdymą buvo pašalinta iš ūkių iš viso daugiau kaip 4 tūkst. Lietuvos valstiečių šeimų²⁶⁵.

Nors ir kokios skaudžios ir brutališkos buvo okupantų represinės akcijos, jos vis dėlto nepažeidė Lietuvos kaimo socialinės struktūros, nors Lietuvos kaimas ekonominiu atžvilgiu buvo nualintas ir nuskurdintas, jo ekonominio socialinio gyvenimo pagrindai nebuvo pakirsti.

²⁶¹ LYA, f. 1, ap. 1, b. 58, l. 109.

²⁶² Pogrindinio laikraščio “Į laisvę” rankraščiai ir kita informacinė medžiaga, LYA, f. 3377, ap. 58, b. 263, l. 150.

²⁶³ A. Bubnys, Vokiečių okupuota Lietuva, p. 349–350.

²⁶⁴ LCVA, f. R.–689, ap. 1, b. 49, l. 193; Tėviškė, 1943, liepos 30.

²⁶⁵ J.Bulavas, Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas, p. 113.

Represijos už persekiojamų žmonių gelbėjimą

Nacių Vokietijos okupacija Lietuvoje buvo nevienodai sunki ir žiauri atskiroms tautoms, visuomenės sluoksniams, žmonių grupėms, tačiau apskritai nacių įvesto režimo okupacinė, totalitaristinė, policinė prigimtis ir karo sąlygos lėmė tai, jog Lietuvoje buvo daug persekiojamų ir terorizuojamų žmonių. Gausiausios, išskirtinai žiauriai terorizuotos žmonių kategorijos, be jokių abejonių, buvo žydai ir sovietiniai karo belaisviai, šių žmonių kategorijų masinis naikinimas baisiausias nacių Vokietijos okupacijos metais Lietuvoje vykęs nusikaltimas. Lietuvos žmonės, mėginę padėti šiems žmonėms, rizikavo savo saugumu, turtu, kartais net ir gyvybe, nes atsidurdavo okupantų priešų vaidmenyje, patys tapdavo persekiojimų ir įvairių represijų aukomis. Nors, deja, tokių žmonių nebuvo daug, tokia jų veikla įvairiais atžvilgiais buvo labai reikšminga. Todėl bent trumpai reikia aptarti okupantų ir jų bendrininkų represijas, paminėti kai kuriuos faktus apie nukentėjusius Lietuvos žmones, mėginusius gelbėti persekiojamus ir skriaudžiamus žmones, jų veiklą, dažnai gelbėjusią lietuvių tautos garbę ir sąžinę.

Represijos už pagalbą sovietiniams karo belaisviams

Nesėkminga karo pradžia Sovietų Sąjungai lėmė milžiniškus jos armijos nuostolius žuvusiais ir patekusiais į nelaisvę kariais. Raudonosios armijos tiesioginis naikinimas ir apsupimas, “katilų” sudarymas raudonarmiečių masinis ėmimas į nelaisvę buvo svarbiausi vermachto strateginiai uždaviniai. Vokiečių šaltinių duomenimis, į nelaisvę pateko net 5,75 mln. (vien tik 1941 m. – 2,5 mln.), sovietinių šaltinių ir autorių duomenimis, daugiau kaip 4,5 mln. raudonarmiečių²⁶⁶. Ir vienu, ir kitu atveju belaisvių skaičiai buvo astronominiai.

Iš pat pradžių vokiečiai grasino griežčiausiomis bausmėmis už bet kokią pagalbą ir paramą besitraukiantiems ir Lietuvoje pasilikusiems raudonarmiečiams. Vyriausiojo vokiečių armijos vado atsišaukime “Lietuviai”, paskelbtame 1941 m. birželio 26 d., buvo skelbiama: ”Kas nuslepia sovietų karius arba ginklus, amuniciją ir kitokią Raudonosios Armijos ir SSSR nuosavybę arba ją pasisavina, bus sušaudytas”²⁶⁷. Civiliams gyventojams su karo belaisviais draustas bet koks ryšys: teikti jiems maistą,

²⁶⁶ В.В. Похлебкин, Великая война и несостоявшийся мир 1941–1945–1994: Военный и внешнеполитический справочник, Москва, 1997, с. 334.

²⁶⁷ Į laisvę, 1941, birželio 26; rugsėjo 5.

drabužius, rūkalus. Juos saugojusios sargybos įpareigos nusižengusiems šiems draudimams areštuoti, mėginančius bėgti, nušauti.

Didžiulis skaičius vokiečiams patekusių į nelaisvę raudonarmiečių, - sovietinių karo belaisvių buvo laikomi Lietuvoje įkurdintose karo belaisvių stovyklose Kaune, Vilniuje, Alytuje, Šiauliuose, jų didesni ar mažesni filialai buvo išsidėstę visoje krašto teritorijoje (Naujojoje Vilnioje, Bezdonyse, Virbalyje, Kalvarijoje, Kudirkos Naumiestyje ir kt.). Nepaisant griežčiausių draudimų, tai lėmė plačius karo belaisvių ir Lietuvos gyventojų kontaktus. Dar platesnius jų kontaktus lėmė tai, kad jau nuo 1941 m. vasaros vokiečiai leido karo belaisviams dirbti pas Lietuvos ūkininkus, ypač gausiai kaip darbo jėga jie naudoti Žemaitijoje, Šiaulių apygardoje. Jau 1941 m. liepos 31 d. Tauragės komendantūroje svarstytas Lietuvoje pasilikusių ir “internuotų rusų moterų” (raudonarmiečių žmonių ir kt.) panaudojimas žemės ūkio darbams. Karo belaisvių darbas turėjo kompensuoti darbo jėgos, žemės ūkio technikos, degalų jai trūkumą ir kt., padėti Lietuvos valstiečiams vykdyti duokles ir prievoles, okupantams išnaudoti Lietuvos žemės ūkio galimybes. Iš Lietuvos ūkininkų pusės belaisvių pareikalavimas darbams buvo labai didelis. Apie tai byloja Šiaulių karo belaisvių stovyklos komendanto 1942 m. liepos 7d. raštas Tauragės apskrities viršininkui, jame prašoma informuoti valsčių viršaičius, kad ūkininkai be reikalo nerašinėtu prašymų, reikalaudami belaisvių, apskrities viršininkas buvo prašomas “sutrukdyti” jiems vykti į Šiaulius ir prašinėti darbams belaisvių²⁶⁸.

1942 m. karo belaisviai iš Lietuvos ūkininkų pradėti atiminėti. Vokiečių požiūriu Lietuvoje buvo per daug “rusiškų darbo jėgų”. Jų labiau reikėjo “karą nulemiantiems uždaviniams”, t.y., darbams Vokietijos reicho pramonėje²⁶⁹. Karo belaisviai buvo išvežami, tačiau nemažas jų skaičius vis dėlto liko. Jie Lietuvoje su vokiečių komendantų leidimais dirbo pas ūkininkus iki pat vokiečių okupacijos pabaigos.

Lietuvos gyventojų ir sovietinių karo belaisvių santykių klausimai istoriškai buvo komplikuoti. Didžiajai daugumai lietuvių jie buvo vakarykščiai, nespėję pabėgti okupantai ir priešai, sunaikinę ir sutrypę Lietuvos valstybingumą, atnešę kitas kraštą sukretusias blygybes, net ir bėgdami iš Lietuvos vykdę žiaurias žudynes (Rainiuose, Pravieniškėse ir kt.). Antra vertus, tie gyventojų sluoksniai ir grupės, iš kurių jie galėjo tikėtis pagalbos ir užuojautos, patys buvo atsidūrę terorizuojamųjų vaidmenyje. Tam tikra išimtis buvo vietiniai gyventojai rusai, iš dalies, kitų slavų tautybių Lietuvos gyventojai, pas kuriuos karo belaisviai galėjo surasti ir surasdavo prieglobstį.

²⁶⁸ LCVA, f. R-1476, ap.1, b.14, l. 6; b. 8, l. 591.

²⁶⁹ Rentelno ir P. Kubiliūno kreipimasis “Lietuvių ūkininke” (be datos), LYA, f. 1771, ap. 7, b. 91, l. 5.

Ir tik vokiečių okupantų negailestingas, nežmoniškas elgesys su sovietiniais karo belaisviais, jų naikinimas, marinimas badu, keitė situaciją, nepaisant draudimų ir pavojų lėmė platesnį pagrindą ir motyvaciją gailėsčiui, pagalbos teikimui ir kt.

Sovietinių karo belaisvių gelbėjimą komplikavo ir tai, kad daugelis jų pabėgę iš karo belaisvių stovyklų ginklavosi, tapdavo nepopuliaraus Lietuvoje, priešiško lietuvių tautai sovietinio pagrindžio dalyviais. Sovietinės istoriografijos duomenimis, karo belaisviai sudarė penktadalį Lietuvoje veikusių raudonųjų partizanų, praktiškai jų procentas buvo dar didesnis, veikė nemažai būrių, sudarytų beveik vien tik iš jų.

Nesant platesnės paramos iš vietinių gyventojų sovietiniai partizanai ir ypač jų būriai, sudaryti iš karo belaisvių, veikė grubia ginkluota jėga, smurtu ir prievarta, kartais iš šovinistinių, didžiarusiškų pozicijų ir idėjų, net nesidangstant kovos prieš fašizmą, už lietuvių tautos ir Tarybų Lietuvos “išvadavimą” idėjomis. Sovietinių partizanų - buvusių karo belaisvių agresyvumą skatino ir noras išpirkti savo kaltę prieš sovietinę tėvynę už pasidavimą priešui, dažnai ir tarnavimą jam įvairiose vokiškose karinėse ir policinėse formuotėse. Buvusių karo belaisvių atsiminimuose galima rasti nemažai teiginių apie “apsiginklavimą iki dantų”, kovą prieš įvairius “fašistus”, “lietuvių šaulius”, policiją, naikinimą visų, kas buvo prieš “tarybų valdžią”, “tarybinę liaudį”, “rusų liaudies reikalą”, “kėsinosi į šventąją Rusijos žemę”²⁷⁰ ir kt.

Į konfliktą su okupuotos Lietuvos visuomene sovietinius karo belaisvius stūmė ir daugelis kitų veiksnių ir aplinkybių. Jie buvo sovietiniai žmonės, išaugę ir subrendę sovietinės santvarkos ir ideologijos sąlygose ir dvasioje, kurioje nebuvo vietos pagarbos privatinei nuosavybei, tolerancijai, prigimtinėms žmogaus teisėms ir kt.

Sovietiniai karo belaisviai Lietuvoje įvykdė nemažai žiaurių kriminalinių nusikaltimų, nužudė nekaltų civilių gyventojų (tokius faktus efektyviai panaudodavo savo tikslams vokiečių propaganda). Sovietinis karo belaisvis V. Samilenko Šiaulių apskrityje Šaukėnų valsčiuje Petrošių kaime 1942 m. vasario 18 d. kirviu užkapojo iš Šiaulių karo belaisvių stovyklos jį darbams paėmusio ūkininko J. Andrejausko šeimą: patį J. Andrejauską, jo žmoną, 14 m. amžiaus dukrą, 8 m. amžiaus sūnų, 4 m. amžiaus sūnų sunkiai sužalojo. V. Samilenko buvo sulaikytas Rygoje, atgabentas į Lietuvą ir balandžio 11 d. pakartas Šaukėnų turgavietėje²⁷¹. Prieš tai, vasario 26 d. už dviejų policininkų nužudymą Šaukėnuose buvo pakarti kiti du

²⁷⁰ P. Poliakovo 1944 m. autobiografija–atsiminimai, LYA, f. 32, ap.1, b. 114, l.1; N. Sorokino 1944 m. liepos 30 d. autobiografija–atsiminimai, ibid., b. 136, l. 1–2; I. Palčikovo 1944 m. rugpjūčio 24 d. autobiografija, ibid. f. 49, ap.1, b. 8, l. 3 ir kt.

²⁷¹ Žemaičių žemė, 1942, balandžio 23. Laikraštyje rašyta neva V. Andrejauskas įžeidęs savo šeimos žudiką, pasakydamas, kad rusai blogi kariai, o dabar jie išmoks dirbti.

sovietiniai karo belaisviai ir juos slėpęs valstietis rusas, buvęs sovietinis aktyvistas P. Kupreščenko. Pakartieji kartuvėse laikyti 4 dienas²⁷².

Iš Alytaus karo belaisvių stovyklos pabėgusi karo belaisvių grupė išžudė Alytaus apskrities Krosnos valsčiaus. Krasnėnų kaimo stambaus ūkininko J. Kaminsko šeimą, jo ūkį sudegino, pagrobė turta ir galvijus. 1943 m. rugsėjo 25 d. karo belaisviai Kaune apiplėšimo tikslais užpuolė ir nužudė Kauno Dramos teatro vadovą J. Monkų - Monkevičių²⁷³. Tokių faktų buvo nemažai, jie temdė karo belaisvių ir vietinių gyventojų santykius, vokiečių propagandai leido formuoti ir stiprinti priešišką visuomenės požiūrį į karo belaisvius ir pagalbą jiems.

Tačiau, antra vertus, galima pateikti ir nemažai faktų ir liudijimų apie gerus vietinių gyventojų ir sovietinių karo belaisvių santykius. Galima teigti, kad Lietuvos ūkininkai stengėsi imti karo belaisvius darbams ne vien tik ekonominiais, bet ir humaniškais tikslais, stengdamiesi juos gelbėti nuo bado ir alinančio darbo belaisvių stovyklose, kartais net padėdavo jiems įsigyti ginklų, pasiekti saugias slapstimuisi vietas ir kt. Buvo nemažai geranoriškai nusiteikusių, iš kaimo į kaimą klajojančių, pramokusių lietuviškai, beveik niekuo nesiskyrusių nuo vietinių gyventojų besislapsčiusių karo belaisvių²⁷⁴. Daugelis ūkininkų juos slėpė nuo vokiečių ir policijos, išvežimo darbams į Vokietiją. Antai Raseinių apskrityje 1943 m. lapkričio 20 d. į registracijos komisiją turėjo atvykti 80 pas ūkininkus dirbusių belaisvių, tačiau atvyko tik 36, 33 iš jų paimti darbams, 3 paleisti už ūkininkų duotus kyšius²⁷⁵.

Apie gerus Lietuvos gyventojų santykius su belaisviais byloja ir Lietuvos pirmojo generalinio tarėjo P. Kubiliūno 1943 m. išleistas potvarkis “Dėl draudimo tuoktis su karo belaisviais Lietuvos generalinėje srityje”. Juo uždrausta nuo 1943 m. kovo 15 d. sudaryti santuokas su karo belaisviais arba su atleistaisiais iš nelaisvės, išskyrus asmenis, kurie iki 1940 m. birželio 15 d. buvo Lietuvos piliečiai²⁷⁶. Taigi draudžiamų atvejų, matyt, buvo nemažai.

Ryškus belaisvių gelbėjimo epizodas užfiksuotas kaunietės M. Rutkauskienės– Tamašauskienės atsiminimuose: ji su kitomis moterimis Kaune virdavo “didelius katilus pietų” ir nešdavo prie dokų į Nemuno Žiemos uostą dirbusiems belaisviams. Juos saugojęs senas vokiečių leisdavo duoti belaisviams

²⁷² Žemaičių žemė, 1942, kovo 14; Tėviškė, 1942, kovo 6; LYA, f. 3377, ap. 55, b. 139, l. 2–11.

²⁷³ K. Gliaudaneco 1944 m. gegužės 26 d. parodymai, LYA, f. 1, ap.1, b. 98, l. 101; b. 99, l. 72; Naujoji Lietuva, 1944, sausio 1.

²⁷⁴ J. Borevičiaus 1944 m. parodymai, ibid., f. 1, ap.1, b. 99, l. 31–33.

²⁷⁵ Įvykiai Raseinių apskrityje, (lietuvių antinacinio pogrindžio 1944 m. sausio 30 d. šaltinis), ibid., f. 3377, ap. 58, b. 266, l. 13.

²⁷⁶ Lietuviškosios savivaldos administracijos žinios, 1943, Nr. 1–13, p. 50; Panevėžio apygardos balsas, 1944, balandžio 10.

maistą, tik ragindavo greičiau “suktis”, kad karininkas nepamatytų. Jis atsisakydavo ir už “paslaugą” jam siūlomų cigarečių, liepdavo jas atiduoti belaisviams²⁷⁷.

Šis epizodas rodo, kad ir pačių vokiečių kareivių nusiteikimas sovietinių karo belaisvių atžvilgiu kartais buvo palankus. Bent pakenčiamas elgesys su belaisviais reglamentuotas ir vokiečių nurodymuose: pvz., dirbusias pas ūkininkus ruses moteris šie turėjo maitinti, duoti drabužius, mokėti 20 Rm. atlyginimą per mėnesį, blogai elgęsi su jomis ūkininkai buvo baudžiami, darbininkės iš jų atimamos ir perduodamos kitiems ūkininkams²⁷⁸.

Faktų ir duomenų apie įvairias, dažnai žiaurias bausmes už karo belaisvių slėpimą galima pateikti iš viso nacių okupacijos Lietuvoje laikotarpio.

S. Lisauską, Kauno apskrities Vandžiogalos apylinkių valstietį, rusų vokiečiai už belaisvių slėpimą suėmė ir sušaudė su buvusiais sovietiniais aktyvistais 1942 metais. 1944 m. vasario mėn. sušaudyta belaisvius slėpusi Kauno apskrities Babtų valsčiaus. gyventoja I. Jasevičienė, balandžio mėn. pabaigoje – A.Zablockis²⁷⁹.

Šie faktai rodo, kad Kauno apskrities Vandžiogalos, Babtų ir kituose valsčiuose, kur gyveno daug vietinių rusų, karo belaisviai slėpti visą okupacijos laikotarpį, vykdytos ir įvairios represijos prieš jų slėpėjus. Matyt, panašus vaizdas buvo ir kitose Lietuvos vietovėse, kur gyveno daugiau rusų. 1942 m. liepos mėn. saugumo policijos ir SD komanda iškrėtusi Baisogalos apylinkes (Raseinių apskrityje) “ypatingai sutvarkė”, t.y., sušaudė 11 žmonių, tarp jų buvo karo belaisvis ir 10 vietinių rusų, slėpusių belaisvius ir ginkluotus partizanus. Be to, 25 žmonės buvo suimti²⁸⁰.

1942 m. už karo belaisvių ir ginklų slėpimą suimtas Lazdijų apskrities Nekriūnų kaimo valstietis J. Muravjovas, jis išvežtas į Alytų ir birželio mėn. pakartas²⁸¹. Tų pačių metų gruodžio pradžioje suimta Lazdijų apskrities Gremzdų kaimo valstietės A.Muravjovos šeima: ji, du jos sūnūs ir trys karo belaisviai sušaudyti Marijampolės kalėjime 1943m.²⁸²

1942 m. Sedoje (Mažeikių apskrityje) už belaisvių slėpimą suimtos K. Zmitrienė ir M. Ledukienė. Jos buvo paslėpusios du belaisvius iš Šiaulių karo belaisvių stovyklos, dirbusius pas ūkininkus ir turėjusius

²⁷⁷ M. Rutkauskienės–Tamašauskienės 1961 m. atsiminimai, LYA, f. 16928, ap. 2, b. 82, l. 8.

²⁷⁸ Šilalės kraštas, t. 3, p. 88.

²⁷⁹ Žuvusiųjų už tarybų valdžią anketos, LYA, f. 3377, ap. 66, b. 19, l. 61, 33, 105.

²⁸⁰ Lietuvos liaudis Didžiąjame Tėvynės kare, p. 75.

²⁸¹ Žuvusiųjų už tarybų valdžią anketos, LYA, f. 3377, ap. 66, b. 26, l. 83.

²⁸² Ibid., b. 26, l. 32, 43, 60, 82; b. 25, l. 79, 36, 43, 55.

pažinčių tarp vietinių gyventojų. Abiejų suimtų moterų laukė „sunkios bausmės“. S.Zmitrienė nuteista 6 mėn. priverčiamųjų darbų stovyklos²⁸³.

1942 m. pabaigoje okupacinėje spaudoje plačiai rašyta apie ūkio konfiskavimą iš Biržų apskrities Vabalninko valsčiaus Sodelių kaimo ūkininkų Jono ir Michalinos Jaglauskų²⁸⁴.

1943 m. pavasarį už belaisvių nelegalų laikymą daug nubaustų ūkininkų buvo Šiaulių ir kitose apskrityse. Mažeikių apskrityje belaisvius slėpė Kalnėnų ir Dargių kaimų ūkininkai. „Plėšikavę“ belaisviai buvo suimti, tardomi jie išdavė juos slėpusius ūkininkus. Kaip „didžiausi nusikaltėliai“ suimti net 15 ūkininkų²⁸⁵.

Didele dalimi dėl belaisvių slėpimo (kita vertus, sovietinių partizanų veiklos), 1943 m. gegužės 18 d. vokiečių baudėjai vykdė jau minėtą baudžiamąją operaciją Tryškių valsčiuje prieš Bobulinos, Severėnų ir Degimų kaimus: įtarti ryšiais su belaisviais ir partizanais gyventojai suimti ir uždaryti Degimų pradžios mokykloje. Kitą dieną žmonės tardyti ir bausti: 12 jų išsiųsti į Šiaulių kalėjimą, 25 griežtai įspėjus paleisti, o 6 buvę komjaunuoliai sušaudyti, (vienam suimtajam pavyko pabėgti)²⁸⁶.

Sovietinius karo belaisvius daugiausia slėpė rusų tautybės Lietuvos gyventojai (minėtame Bobulinos kaime iš 34 gyventojų tik vienas buvo lietuvis), tačiau juos slėpė lietuviai, lenkai ir kt. gyventojai. Už bandymus padėti pabėgti iš karo belaisvių stovyklų, belaisvių rėmimą ir ginklo laikymą Vilniaus apygardoje 1941–1942 m. sušaudyti lenkai – Kardis, A.Osipovičius, M.Kijutis, J. ir V.Lukoševičiai, A. Nanievičius, J.Pekarskis, A.Žarnauskas, lietuviai – M.Jakubėnas, A.Miškutavičius, St. Keršys (pakartas), St. Skaržinskas²⁸⁷.

Galima daryti prielaidą, kad Lietuvos gyventojai rusai už belaisvių slėpimą santykinai žymiai labiau nukentėjo nuo lietuviškosios administracijos ir lietuvių policijos represijos, o lietuviams už paramą belaisviams buvo lengviau jų išvengti. Tačiau represijų iš lietuvių savivaldos pareigūnų pusės nereiktų pervertinti. Vokiečių okupacinio režimo valdžia laviravo, siekdama užsitikrinti paramą savo interesams realizuoti, „gynė“ rusus ir kitas tautines Lietuvos mažumas. Lietuvos generalinio komisaro A.Rentelno 1943 m. kovo 6 d. potvarkiu įsteigta „Pasitikėjimo įstaig rusams gyventojams Lietuvos generalinėje srityje“ (vadovas A. von Stavrovskis) su skyriais Vilniuje, Šiauliuose, Panevėžyje, įgaliotinais kituose miestuose, apskrityse, valsčiuose, kur gyveno rusai. Lietuvos sentikių dvasininkai (jos aukščiausia vadovybė – Sentikių

²⁸³ Žemaičių žemė, 1942, rugpjūčio 15 ; lapkričio 7..

²⁸⁴ Žemaičių žemė, 1942, gruodžio 22; Karys, 1942, gruodžio 19; Į laisvę, 1942, gruodžio 10.

²⁸⁵ Tėviškė, 1943, kovo 12; M. D., Atsargiai su karo belaisviais, Žemaičių žemė, 1943, birželio 19.

²⁸⁶ Sušaudymo vietos nustatymo 1965 m. balandžio 29 d. aktas, LYA, f. 3377, ap. 58, b. 635, l. 1g- II; Tėviškė, 1943, gegužės 28; Lietuvos liaudis Didžiajame Tėvynės kare, p. 141.

²⁸⁷ Lietuvos liaudis Didžiajame Tėvynės kare, p. 77–79.

centrinė taryba) 1943 m. kovo 13 d. atsišaukimu kreipėsi į Lietuvos sentikius ragindami stoti į vokiečių kariuomenę²⁸⁸. Viena iš priežasčių, kodėl Lietuvos rusai masiškiau nestojo į vokiečių kariuomenę (Rusijos išlaisvinimo armija), iš jų nebuvo sudaryti policiniai ir kariniai daliniai, buvo lietuvių spaudimas jų neformuoti, net grasinimai susidoroti, imtis represijų²⁸⁹. A. von Stavrovskio iniciatyva 1943 m. lapkričio mėn. Kaune sušaukta Lietuvos rusų konferencija, kurioje svarstyta lietuviškosios administracijos vykdyta rusų gyventojų engimo politika, solidarumo su vokiečiais, rusų mokyklų ir kiti klausimai, reikštas atviras nepasitenkinimas rusų padėtimi Lietuvoje, vokiečių valdžios prašyta pagalbos prieš lietuviškosios administracijos “savivaliavimus”. Tokius rusų kaltinimus lietuviška administracija vertino kaip “nesusipratimu”²⁹⁰.

Apskritai nuo bado ir kitų pavojų Lietuvoje išsigelbėjo nemažai sovietinių karo belaisvių, tačiau absoliuti jų dauguma, kalintų karo belaisvių stovyklose Lietuvoje, vis dėlto žuvo. Beveik visi gyvi likę karo belaisviai, atėjus į Lietuvą Raudonajai armijai buvo į ją mobilizuoti ir išvyko į frontą.

Represijos už žydų gelbėjimą

Represijas už žydų gelbėjimą galima laikyti atskira tema, tragiškos, sudėtingos ir plačios holokausto istorijos Lietuvoje sudėtine dalimi, tačiau vokiečių ir jų talkininkų represijas prieš žydų gelbėtojus bent trumpai būtina paliesti. Nukentėjusieji už žydų holokausto aukų gelbėjimą buvo palyginti maža, negausi, tačiau dėl daugelio politinių, moralinių ir kitų aplinkybių yra ypatinga nacių okupacijos metų represuotųjų kategorija Lietuvoje.

Vokiečių okupacijos metais išžudyta mažiausiai 90 procentų Lietuvos žydų. Beveik trys ketvirtadaliai jų sunaikinti per pirmąjį holokausto etapą, - iki 1941 m. pabaigos. Antrasis 1941 m. pusmetis buvo tragiškiausias Lietuvos žydų naikavimo laikotarpis. “Tai Lietuvos istorijoje precedentu neturintis atvejis, - niekada nebuvo išžudyta tiek daug Lietuvos gyventojų per trumpą laikotarpį tokiu sistemingu būdu”²⁹¹.

²⁸⁸ Ateitis, 1943, kovo 13.

²⁸⁹ Sovietinių partizanų pažyma pagal G.Ilginskio parodymus, LYA, f. 1, ap. 1, b. 99, l. 104.

²⁹⁰ Ibid., f. 3377, ap. 55, b. 153, l. 107–108; Naujoji Lietuva, 1944, vasario 2.

²⁹¹ Lietuvos žydų žudynių byla: dokumentų ir straipsnių rinkinys, sudarė A.Eidintas, Vilnius, 2001, p. 169. (toliau – A.Eidintas, Lietuvos žydų žudynių byla); Saulius Sužiedėlis, Avrahamo Torio Kauno getas : diena po dienos, Įvadas knygai “Avraham Tory, Kauno getas: diena po dienos, Vilnius, 2000, p. XXXII.

Žydų gelbėjimą lėmė įvairios priežastys: politinės arba konjunktūrinės, visuomeninės, asmeninės arba konspiracinės, diplomatinės arba teritorinės, taip pat ir kitos sunkiai klasifikuojamos, bet daugiausia subjektyvios²⁹².

Žydų padėtis daugeliu atžvilgiu buvo žymiai sunkesnė, o jų galimybės, šansai išsigelbėti mažesnės negu sovietinių karo belaisvių. Pastarieji, kaip jau minėta, turėjo juos aiškiai remiančią, tautiniu požiūriu aiškiai apibrėžtą Lietuvos gyventojų dalį - Lietuvos rusus ir kitus slavų kilmės žmones. Sovietiniai karo belaisviai dažnai susilaukdavo ir vokiečių karių gailesčio ir atitinkamo elgesio, turėjo šiokią tokią pasirinkimo galimybę ir kt.

Už žydų gelbėjimą grėsė daug žiauresnės bausmės, istorikė V. Sakaitė jas taip formuluoja: jei už žydų gelbėjimą išduotas asmuo teisinosi, jog tai darė dėl pinigų, jam buvo skiriami 3 mėnesiai kalėjimo; motyvuojantys savo veiksmus kaip kataliko gailestį žūstančiai gyvybei, priskiriami partizanams ir jų šeimos sušaudomos kartu su mažamečiais vaikais, o ūkiai sudeginami arba atiduodami įskundėjui²⁹³.

Iš pat pradžių, kai dar nevyko masinės žydų žudynės palaikantieji su žydais bet kokius santykius vokiečių ir jų kolaborantų buvo visuotinai smerkiami: “Kas bendrauja su žydais, kas patarnauja žydams, kas tarpininkauja žydams nupirkti maisto produktus ar palaiko vienokiu ar kitokiu būdu žydus bei lytiniai santykiauja, yra tautos išdavikas ir bus skelbiamas gėdos lentoje – stulpe, o vėliau bus baudžiamas”²⁹⁴.

Tai kraštutinis prasidėjusios nacių okupacijos pradžios, savotiškos 1941 m. “euforijos”, žvėriško antisemitizmo ir jo retorikos pavyzdys, eliminuojantis bet kokią pagalbą žydams. Tačiau tokių veiklos nuostatų ir propagandos teiginių, nedviprasmiškų raginimų žudyti, pasmerkimo ir rūsčios retorikos netrūko ir vėliau, kai “žydų klausimas” jau buvo “išspręstas”, jų buvo per visą nacių okupacijos laikotarpį. Tačiau tokio nežmoniškumo, žvėriškumo eskalavimas neturėjo absoliučiai visuotino poveikio. 1943 m. pavasarį oficiozas “Ateitis” buvo priverstas apgailestauti, kad, “deja, pasitaiko asmenų”, kurie “užmiršta savo išdidumą ir garbės jausmą” ir “pradedą su žydais spekuliacinius biznius”, “kiekviena užuojauta žydams yra ne vietoje”, “kas palaiko ryšius su žydais, taip pat pasitraukia iš bendruomenės”, “kiekvienas padorus lietuvis turi nusigręžti nuo šio elemento”²⁹⁵ ir kt.

Deja, tenka konstatuoti, jog Holokaustas, jo tragiškų procesų vyksmas nesusilaukė didesnio lietuviškos antinacinės spaudos dėmesio, joje atviriau apie juos nerašyta, žydų žudynės griežčiau ir principingiau nesmerktos, neraginta žydų gelbėti ar jiems kaip nors padėti.

²⁹² V.Sakaitė, Žydų gelbėjimas, Genocidas ir rezistencija, 1998, nr. 2 (4), p. 82.

²⁹³ Ibid., p. 95.

²⁹⁴ Alytaus apskrities viršininko ir policijos vado A.Audronio kalba apskrities nuovadų viršininkų suvažiavime 1941 m. liepos 16 d. Alytuje, 1941 m. birželio sukilimas:dokumentų rinkinys, p. 198.

Prasidėjus žydų varymui į getus, holokausto akcijoms, žydus bandė užstoti ir protestuoti prieš jų žudymą kai kurie lietuvių visuomenės veikėjai. Lietuvių nacionalistų partijos (LNP) generalinis sekretorius Z. Blynas savo dienoraštyje 1941 m. rugpjūčio 13 d. rašė, kad tą dieną pas jį buvo užėjęs plk. J. Narakas (buvęs Laikinosios vyriausybės vidaus reikalų ministras, ją paleidus, - generalinis vidaus reikalų tarėjas) kalbėtis dėl vieno generolo, kurio žmona buvo žydė (buvo kalbama apie gen. V. Giedrio šeimą). Abu sutarė, kad nusipelnusių Lietuvai asmenų, žydų ir mišrių šeimų nevarytų į getą, kad leistų kur nors atskirai, (pvz., Panemunėje) ar provincijoje jas apgyvendinti. Tuo reikalu J. Narakas turėjo rašyti raštą, o (su vokiečiais) kalbėti pats pirmasis generalinis tarėjas P. Kubiliūnas²⁹⁶. Kaune žydus užtarti bandė generolas St. Raštikis, Šiauliuose - F. Bugailiškis, dr. D. Jasaitis ir kunigas Lapis. Deja, visos šios pastangos jokių rezultatų nedavė, niekas dėl jų nenukentėjo. Vokiečių okupacinio režimo pareigūnai Šiauliuose visus lietuvių pageidavimus ir priekaištus atmetė, vienas iš jų dr. D. Jasaičiui pareiškė: jei ir toliau bus kišamasi į žydų reikalus, “tamsta atsigulsi į tą pačią duobę su žydais”²⁹⁷.

Žymiai drąsiau protestuodami prieš žydų žudynes elgėsi kai kurie eiliniai Lietuvos piliečiai. Uteniškė L. Vabalienė už bandymą padėti suimtam žydui baltaraiščių buvo suimta, iškoliota už simpatijas žydams ir žiauriai primušta. Strėvininkuose (tarp Rumšiškių ir Kaišiadorių) moterys mėgino sutrukdyti vokiečiams likviduoti žydus, užstodamos jiems kelią. Įsiutę vokiečių SD ir gestapo pareigūnai puolė moteris, daužė jas šautuvų buožėmis, spardė kojomis. Buvo sunkiai sužeista 43 m. amžiaus U. Paulauskienė²⁹⁸.

Švenčionėliuose valstietis, rusas, A. Tomilinas 1941 m. birželio 27 d. protestuodamas garsiai šūkavo, kad nešaudytų žydų. “Nacionalistų” jis buvo suimtas ir sušaudytas kartu su žydais Švenčionių poligone²⁹⁹.

Bet kokie santykiai su žydais grėmė realiomis baudžiamosiomis bausmėmis ir represijomis net ir tada, kai masinės žydų žudynėsėjo į pabaigą. Kauno miesto komisaro H. Cramerio 1941 m. spalio 13 d. skelbimo Nr. 35 “Dėl santykių su žydais” gyventojams uždrausta palaikyti bet kokius santykius su jais, drausta “net paprasti pasikalbėjimai”, pardavinėti, keisti arba dovanoti žydams maisto produktus ir kitas prekes, turėti prekybinius santykius, vokiečių policijos ir lietuvių pagalbinės policijos pareigūnai įspėti be

²⁹⁵ Kas su žydais palaiko ryšius, yra savo tautos išdavikas, Ateitis, 1943, balandžio 21.

²⁹⁶ Z. Blyno karo metų dienoraštis, LYA, f. 3377, ap. 55, b. 235, l. 155.

²⁹⁷ A. Eidintas, Lietuvos žydų žudynių byla, p. 170.

²⁹⁸ Ibid., p. 171.

²⁹⁹ Žuvusiųjų už tarybų valdžią anketos, LYA, f. 3377, ap. 66, b. 48, l. 25.

atodairos užkirsti kelią bet kokiam suartėjimui su žydais. Už visus draudžiamus atvejus turėjo būti griežtai baudžiama³⁰⁰.

Galima pateikti ir konkrečiai realizuotų bausmių pavyzdžių už tokių draudimų nepaisymą, nepalaikyti “bet kokių” santykių su žydais. Vilnietė E. Zdanevičiūtė Vilniuje Visų Šventųjų gatvėje stovėjo šaligatvyje ir kalbėjosi su žydais. Už tai ji turėjo būti nubausta, nes “trukdė judėjimą”. Jos “byla” pasiūsta Vilniaus miesto burmistrui, merginos laukė didelė bausmė, nes kiekvienas “nešiojans žydišką žvaigždę” buvo “tautos priešas”, tokiu “priešu” laikytas kiekvienas turis su žydais “privačių reikalų” ir su juo elgiamasi kaip su žydu³⁰¹.

Jau 1941 m. vasarą paskirtos griežtos bausmės ūkininkams, bandžiusiems pardavinėti maisto produktus žydams. Marijampolės apskrities viršininkas grasino tokiais atvejais bausti pinigine bauda iki 10 tūkst. rublių arba vieneriems metams priverstinių darbų darbo stovyklose³⁰².

Vilniaus laikraštis “Naujoji Lietuva” 1941 m. rugsėjį straipsnelyje įdomiu pavadinimu “Turgeliuose netrūksta žydams padėjėjų” rašė, kad “Rūtos” kooperatyvo krautuvės pardavėja E. Jurolovičiūtė žydams pardavinėjo be eilės uždraustu laiku ir didesniais kiekiais nei nustatyta duoną. Vilniaus apskrities viršininkas ją nubaudė 500 rub. bauda arba 30 parų arešto³⁰³.

Be bausmių už bendravimą su žydais buvo įvairių kitų represinio pobūdžio akcijų, susijusių su prasidėjusiu holokaustu. 1941 m. spalio 31 d. Vilniuje, Katedros aikštėje viešai pakartas asmuo (jo pavardė nenurodyta), nuslėpęs ar nepranešęs apie slepiamą žydų turtą³⁰⁴. Matyt, tai buvo pirmasis viešo pakorimo atvejis Lietuvoje.

Bent jau moralinio pasmerkimo susilaukdavo įvairių valdžios bei represinių struktūrų pareigūnai už atsisakymą dalyvauti holokausto akcijose. Šaudyti žydus atsisakė Joniškio policijos viršininkas P. Vaitkus, jis buvo suimtas. Atsisakė šaudyti žydus ir neleido vykdyti akcijos ir sukilėlių būrio organizatorius Pyliponis. Vilkaviškyje buvo policininkų, kurie suimtiesiems žydams leido pabėgti. Policininkas Petraitis pasiprašė atleidžiamas iš tarnybos³⁰⁵.

Kaune už atsisakymą šaudyti žydus kartu su jais sušaudytas lietuvių savisaugos (policijos) bataliono kareivis, savotiška holokausto akcijų auka buvo ir po žydų žudynių nusišovęs jų dalyvis

³⁰⁰ Į laisvę; Kauno dienraštis, 1941, spalio 14.

³⁰¹ Naujoji Lietuva, 1941, lapkričio 16; lapkričio 21.

³⁰² Į laisvę, 1941, rugpjūčio 19.

³⁰³ Naujoji Lietuva, 1941, rugsėjo 13.

³⁰⁴ Ibid., lapkričio 1.

³⁰⁵ B.Baranausko 1963 m. užrašai, LYA, f. 3377, ap. 55, b. 16, l. 187; A.Eidintas, Lietuvos žydų žudynių byla, p. 173.

karininkas B. Kirkila³⁰⁶. 1941 m. rudenį Trakų policijos nuovados viršininkas K. Čaplikas, policininkas J. Rimkus ir kiti kurį laiką slėpė iš geto pabėgusį žydą Basą. Abu policijos pareigūnai suimti, išvežti į Vilnių ir vos išvengė mirties bausmės³⁰⁷. Tokie faktai (jų būta ir daugiau) bent šiek tiek sušvelnina apskritai gausų lietuvių žydšaudžių dalyvavimo Holokauste kaltę.

Šalia smulkių pažeidimų santykiuose su žydais ir bausmių už juos aprašymų spaudoje kartais pasirodydavo ir faktų apie mėginimus gelbėti žydus. „Naujojoje Lietuvoje“ rašyta apie Vilniuje sulaikytą besislapstančią žydę, pasivadinusią L. Šram. Ji dėjosi lenke, atvykusia iš Suvalkijos, slapstėsi pas vilnietę I. Saltanovič. Po savaitės tas pats laikraštis pranešė dar apie du asmenis slėpusius žydus, jų laukė sunkios bausmės³⁰⁸.

Vilniuje, Rūdninkų gatvėje vieno namo palėpėje slėpėsi apie 50 žydų. Juos aptiko kiemsargis G.Tirilo. Jis besislapstančių žmonių neišdavė, padėjo jiems slapstyti, nešė vandenį ir maistą. Vokiečiai kiemsargį išvežė į konclagerį, iš jo jis sugrižo gyvas³⁰⁹.

Prie nukentėjusių už persekiojimų žmonių gelbėjimą galima priskirti ir buvusius Lietuvos Respublikos valstybės žymius veikėjus – K. Grinių, M. Krupavičių, ir J. Aleksą. 1942 m. lapkričio 9 d. jie Lietuvos generaliniam komisarui A.Rentelnui jie pasiuntė memorandumą, kuriame protestavo prieš Lietuvos kolonizavimą, lietuvių ir lenkų iškeldinimą iš ūkių. Jame buvo ir lakoniškas, trumpas, švelniai suformuluotas protestas prieš okupantų politiką žydų atžvilgiu: „Lietuvių tauta negali pritarti tokioms priemonėms, lygiai kaip ji nepitaria priemonėms taikomoms Lietuvos žydams“³¹⁰. Apskritai memorandumas susilaukė didelio atgarsio Lietuvoje. Į jį vokiečiai sureagavo taip: M. Krupavičius ir J. Aleksa buvo suimti ir ištremti į Vokietiją, K. Grinius dėl senatvės ir silpnos sveikatos - į kaimą netoli Marijampolės.

Apskritai, apibendrinamųjų duomenų kiek ir kokiomis bausmėmis už pagalbą žydams nubausta Lietuvos žmonių, nėra. A. Eidintas nurodo, kad už žydų slėpimą buvo suimti ir drauge su jų globotais žydais sušaudyti: kaunietis Jablonskis, Jonavos valsčiaus gyventojas Koženiauskas (1942 m. spalio mėn.), Šakių apskrities Kidulių valsčiaus gyventojas K.Markevičius, Raseinių apskrities Betygalos miestelio gyventojas Miniotas, kaunietis Mingaila, raseinietė Jasaitienė, Šakių valsčiaus gyventojai tėvas ir sūnus Maizeriai, Zarasų apskrities Salako valsčiaus gyventojas Radzevičius, Pabradės valsčiaus ūkininkas S. Rinkevičius, Šakių apskrities Gelgaudiškio gyventojas V. Žakavičius ir kt. Vien J.Rimašausko surinktais duomenimis iš

³⁰⁶ R.Zizas, Lietuvos kariai savisaugos batalionuose (1941–1944m.), Lietuvos archyvai, kn. 11, Vilnius 1998, p. 58.

³⁰⁷ LCVA, f. R– 500, ap. 1, b. 4, l. 702–703.

³⁰⁸ Naujoji Lietuva, 1941, lapkričio 20; lapkričio 27.

³⁰⁹ F. ir R. Feldmanų 1946 m. birželio pareiškimas LSSR vyriausybei, LYA, f. 3377, ap. 3377, b. 302, l. 1–4.

DP stovyklose buvusių lietuvių anketų apie 50 lietuvių iš įvairių Lietuvos vietų buvo už žydų slėpimą, suimti bei įkalinti³¹¹.

Be šių asmenų V. Sakaitė už pagalbą žydams dar mini sušaudytus Vyta Vaitkų, Bronių Joci (Kauno IX forte), Vytautą Kadzevičių, visą Kerzų šeimą, Petrą Poželą, visą Jablonskių šeimą, Juozą Rutkauską (jis išsaugojo daugiau kaip 150 žmonių gyvybių), Viduklės miestelio kleboną, mėginusi bažnyčioje paslėpti 30 žydų vaikų ir sušaudytą kartu su jais³¹².

Vilniuje 1942 m. sausio 31 d. sušaudytas Vytautas Juodka, savo bute slėpęs dvi žydes – M. ir I. Podselver, jis sušaudytas kartu su jomis. J. Matlakas, gyvenęs Paberžės seniūnijoje, 1941 m. pabaigoje buvo nuteistas 1 m. priverčiamų darbų kalėjimo už 5 žydų slėpimą³¹³. Sovietinio karo belaisvio, besislapsčiusio Rytų Lietuvoje liudijimu, Januševčinoje vienas senukas lietuvis slėpė žydus sugautas ir sudegintas kartu su savo troba³¹⁴. Viena moteris 1942 m. spalio mėn. Vilniuje pasmerkta mirti už bandymą parduoti mėsos geto žydams³¹⁵.

Galima pateikti ne tik žydų gelbėtojų sušaudymų, bet ir kitų jų tragiškos žūties pavyzdžių. 1944 m. sausio 12 d. Simne po sudegusiu svirnu buvo rastas sudegęs Stepono Paulausko lavonas. Steponas Paulauskas buvo daug padėjęs žydams. Jo žūties istorija buvo tokia: kai policija pradėjo veržtis į jo namus, jis nutarė priešintis, vieną policininką nušovė, kitą sužeidė, o pats pasislėpė rūsyje, skirtame žydams slėpti. Atvykę vokiečiai į bunkerį įmetė granatų, padegė namus, ir S. Paulauskas sudegė gyvas³¹⁶.

Savotiška žydų gelbėjimo forma buvo jų krikštijimas, dėl žydų krikštijimo buvo nukentėjusių katalikų kunigų. Vilniaus gebietskomisaro 1941 m. rugsėjo 23 d. rašte SS ir policijos vadui Vilniuje buvo tvirtinama, kad jam “iš visų pusių” pranešama, kad pakrikštyti žydai “dalina” nėra nugabenti į getą ir dar vaikšto miesto gatvėmis. Rašte skelbti nurodymai, ką privalu laikyti žydu. Žydu turėjo būti laikomi asmenys, kurių 1 ar 2 seneliai buvo žydiškos kilmės, asmenys, priklausę žydų religinei bendruomenei, žydų sutuoktiniai.

Vėliau žydo “apibrėžimas” šiek tiek susiaurėjo. Saugumo policijos 1942 m. lapkričio 4 d. slapto įsakymu lietuvių saugumo policijai dėl “žydiškai mišrių” šeimų registracijos nurodyta, kad žydu laikytinas asmuo, kurio 3 ar 4 seneliai “priklausę žydų rasei”, tikyba neturi reikšmės, pakrikštytas žydas netampa

³¹⁰ Laisvės kovų archyvas, t. 2, Kaunas, 1991, p. 87.

³¹¹ A. Eidintas, Lietuvos žydų žudynių byla, p. 177.

³¹² V. Sakaitė, Žydų gelbėjimas, p. 95.

³¹³ Lietuvos liaudis Didžiąjame Tėvynės kare, p. 83.

³¹⁴ LYA, f. 16895, ap. 2, b. 186, l. 152.

³¹⁵ Kaip naciai žudo žydus Lietuvoje (sovietinių partizanų šaltinis), LYA, f. 1771, ap. 6, b. 174, l. 140.

³¹⁶ A. Eidintas, Lietuvos žydų žudynių byla, p. 185; LYA, f. 3377, ap. 58, b. 266, l. 36.

“ariju”. Iš rašto matyti, kad 1942 m. pabaigoje Lietuvoje turėjo būti laisvai gyvenančių mišrių su žydais šeimų, iki metų pabaigos įsakyta jas suregistruoti. Žydams gyventi su žmonomis “arijietėmis” buvo draudžiama, jie turėjo persikelti į getus, tuo tarpu jų žmonos su vaikais ir toliau galėjo gyventi laisvai, (nesutikus skirtis, visi turėjo atsidurti getuose). Žydės, ištekėjusios už “arijų” ir toliau galėjo su jais gyventi, tačiau jų teisės buvo apribotos: jos negalėjo lankytis restoranuose, viešbučiuose, kavinėse, teatruose, “matymosi” vietose, tačiau nedrausta lankytis lietuviškuose kino teatruose³¹⁷.

Vėliau, matyt, mišrias šeimas lietę įstatymai sugriežtėjo. Mišrių šeimų visi nariai žydai atsidūrė getuose, juose atsidūrė ir nesutikę skirtis sutuoktiniai “arijiečiai”. Antai lietuvių rašytojo ir diplomato Jurgio Savicko (1890–1952) sūnus Algirdas neišsižadėjo savo žmonos žydės, nuėjo kartu su ja į getą, 1943 m. spalio pradžioje buvo lietuvių sargybinio nušautas, kai bandė ginti savo žmoną nuo sargybinio seksualinio priekabiavimo. J. Savickienė su dukra buvo išgabentos į Štuthofą, ten jas globojo lietuviai, tarp jų ir B. Sruoga³¹⁸.

Valstybinis Žydų muziejus Vilniuje yra surinkęs duomenis apie daugiau kaip 3 tūkst. išgelbėtų žydų, jiems išsigelbėti padėjo 2,7 tūkst. Lietuvos gyventojų. Šie skaičiai negalutiniai, tęsiant holokausto istorijos tyrimus gelbėtojų skaičius didėja, sužinomos vis naujos gelbėtojų pavardės. Tačiau žiauri istorijos tiesa ta, kad Lietuvoje nebuvo organizuoto pagrindinio sąjūdžio ir efektyvesnių pastangų žydams gelbėti, buvo sunaikinta absoliuti Lietuvos žydų dauguma, o juos gelbėjo tik atskiri drąsūs žmonės, deja, jų nebuvo daug.

Vokietijos – SSRS karo veiksmai Lietuvoje 1944–1945 m. ir civilių gyventojų nuostoliai

1944 m. vasarą, praėjus trejiems metams nuo Vokietijos – SSRS karo pradžios, Lietuvos teritorija vėl tapo karo veiksnių arena. Kaip ir 1941 m. karo veiksmai lėmė Lietuvos civilių gyventojų aukas, materialinius nuostolius, įvairias kitas netektis. Raudonoji armija, persekiodama besitraukiančią Vokietijos kariuomenę į Lietuvą įžengė 1944 m. liepos pradžioje, o pačią vakarinę jos dalį (Klaipėdos miestą ir jo apylinkes) užėmė 1945 m. sausio pabaigoje. Taigi Lietuvos teritorijoje karo veiksmai, lėmę nacistinės okupacijos pabaigą ir sovietinį Lietuvos išvadavimą, truko ilgiau nei pusmetį.

Kalbant apie karo veiksnių pragaištingumą, naikinantį, griaunantį jų poveikį kraštui ir civiliams gyventojams kai kurie veiksniai ir aplinkybės veikė panašiai kaip ir 1941 m. karo pradžioje. 1941m. įsiveržę

³¹⁷ LYA, f. 3377, ap. 58, b. 811, l.8.

³¹⁸ Apie Jurgį Savickį: atsiminimai, dokumentai, kritika, Vilnius, 2000, p. 39–40, 96–97.

į Lietuvą vokiečiai sutiko silpną ir menkai organizuotą Raudonosios armijos pasipriešinimą, 1944 m., atvirksčiai, menkai priešinosi besitraukianti Vokietijos kariuomenė. Objektiviai tai eliminavo didelių materialinių ir civilių gyventojų nuostolių Lietuvoje galimybę.

Karine prasme kai frontas pasiekė Lietuvą karo baigtis buvo seniai išsisprendusi Vokietijos nenaudai, jos kariuomenė Rytų fronte patyrusi triuškinamus pralaimėjimus, negrįžtamai praradusi strateginę iniciatyvą. Didžioji (apie du trečdaliai) Lietuvos teritorijos išvaduota per Raudonosios armijos 1944 m. birželio 23 d. pradėtą Baltarusijos puolamąją operaciją: Raudonosios armijos 4-ųjų frontų kariuomenė pralaužė vokiečių frontą prie Vitebsko ir Oršos, apsupo didžiulę vokiečių kariuomenės grupuotę prie Minsko. Toliau į vakarus nebuvo jokios vientisesnės fronto linijos, vokiečiai traukdami priešinosi palyginti nedidelėmis pajėgomis. Raudonosios armijos puolimas per Lietuvą buvo veržlus ir spartus, vokiečiams neliko laiko net įsitvirtinti prie Nemuno – paskutinės gynybai tinkančios didesnės gamtinės kliūtis pakeliui į Rytų Prūsiją. Liepos 13 d. užimtas Vilnius, liepos 22 d. – Panevėžys, liepos 27 d. Šiauliai, rugpjūčio 1 d. – Kaunas ir kt. Frontą vokiečiams ilgesniam laikui pavyko stabilizuoti tik 1944 m. rugpjūčio pabaigoje linijoje Vilkaviškis – Šakiai–Raseiniai–Kuršėnai.

Netikėtai pralaužtas frontas Baltarusijoje, Raudonosios armijos spartus priartėjimas prie Lietuvos sugriovė ne tik vokiečių karinės ir politinės vadovybės gynybinius, pasitraukimo, evakuacijos planus. Sužlugo ir nacionalinio pagrindžio organizacijų planai pasiruošti antisovietiniam pasipriešinimui, tam tikros visuomenės dalies, kolaboravusios su vokiečiais, nusistatymas kartu su jais ginti Lietuvos sienas nuo besiveržiančios Raudonosios armijos. Pastaroji aplinkybė užkirto kelią Lietuvos gyventojų įtraukimui į karą ir neišvengiamoms, politiškai beprasmiškoms žmonių aukoms.

Okupantų vokiečių veiksmai jiems traukiantis iš Lietuvos visuomenėje kėlė nemažą nerimą. Lietuvoje buvo tūkstančiai evakuotų žmonių iš pafrontės zonų Rusijoje ir Baltarusijoje, vokiečių žiaurios okupacinės politikos, įvairių represinių akcijų prieš civilius gyventojus aukų, liudininkų ir vykdytojų (lietuvių policininkų, savisaugos batalionų karių ir kt.). Manyta, jog panašiai vokiečiai gali elgtis ir Lietuvoje. Iš archyvinių šaltinių matyti, kad lenkų pagrindžio Rytų Lietuvoje vadovai neatmetė galimybės, jog traukdami vokiečiai vykdys prievartinę gyventojų evakuaciją: specialūs kariniai daliniai represuos nenorinčius evakuotis gyventojus, šaudys, mėtys granatas į butus, rūsius, sprogdins, padegins įvairius objektus ir kt. Esą taip buvo elgiama evakuojant Mogiliovo, Oršos, Vitebsko ir kitas Baltarusijos vietas, taip evakuacija bus vykdoma ir Lietuvoje³¹⁹.

³¹⁹ Visuomenės nuotaikos: Lenkijos vyriausybės įgaliojimo 1944 m. sausio 15 d. pranešimas į Varšuvą, LYA, f. 3377, ap. 55, b. 217, l. 20-21.

Prievartinės evakuacijos ir įvairių represinių veiksmų prieš gyventojus potencialūs pavojai atsispindi ir sovietinio bei lietuvių nacionalinio pagrindžių dokumentuose. Tarp šių pagrindžių atstovų nuo 1944 m. pradžios užsimezgusiuose kontaktuose nepaisant didelių tarpusavio prieštaravimų svarstyta galimybės sudaryti “realias jėgas”, kurios vokiečiams neleistų “išvežti Lietuvos gyventojų ir turto”, trukdyti jiems “naikinti miestus, gyvenamąsias vietas ir kitą Lietuvos turtą”³²⁰.

Tačiau nėra duomenų apie didesniais mastais besitraukiančių vokiečių vykdytą prievartinę gyventojų evakuaciją, gyvenamųjų vietovių naikinimą, žiaurų elgesį prieš civilius gyventojus ir kt. veiksmus, kuriuos būtų galima apibūdinti kaip karo nusikaltimus, nusikaltimus žmoniškumui ir kt. Tokiems veiksams, įvairioms, analogiškomis 1941 m. “atsiskaitymų” akcijoms dėl jau minėtų priežasčių okupantai vokiečiai neturėjo laiko.

Antra vertus, šaltiniuose ir istoriografijoje yra prieštarų, neaiškių faktų, 1944 m. konkrečios padėties realijas vykstant karo veiksams dar reikia tyrinėti. Antai Pietryčių Lietuvoje Alytaus apskrityje Nemunaičio apylinkėse besitraukdami vokiečiai nedegino sodybų nei pakelėse, nei toliau nuo kelių, nors daugelis jų stovėjo tuščios, tuo tarpu kaimyninio Miroslavo miestelio apylinkėse, Užnemunėje, ruošiantis trauktis specialios padegėjų komandos sudegino daugelį sodybų, esą, kad nebūtų rusams orientyrų³²¹.

Pirmųjų pokario metų sovietinėje spaudoje buvo skelbiami faktai ir duomenys apie besitraukiančių vokiečių sudegintas sodybas, net išstisus kaimus: šiaurės Lietuvoje Biržų apskrityje Krinčino valsčiuje sudegintas Miežiūnų kaimas, sudegė graži šio kaimo pradžios mokykla. Rytų Lietuvoje Švenčionių apskrityje visiškai sudegintas Sakališkių kaimas³²² ir kt. Sunku pasakyti ar tokie atskirų sodybų ir kaimų sudeginimai buvo tyčinių, ar karo veiksmų rezultatas.

Apskritai pirmuosiuose po išvadavimo sovietiniuose šaltiniuose padėtis daugelyje išvadotų iš vokiečių okupacijos Lietuvos apskričių, miestų ir miestelių vaizduota kaip palyginti gera, su nedideliais žmonių ir materialiniais nuostoliais ir tai, matyt, atspindėjo konkrečios istorinės tiesos realijas. Tačiau netrukus duomenys apie vokiečių okupantų padarytus nuostolius pradėti sparčiai didinti, jie politizuoti ir ideologizuoti, pasiekė nerealiai didelius mastus. Vokiečiams okupantams buvo priskiriami ir Raudonosios armijos, sovietinio okupacinio režimo represinių struktūrų įvykdyti turto grobstymai, įvairūs savivalės aktai ir nusikaltimai.

³²⁰ Sovietinių partizanų vadovo Rytų Lietuvoje S. Apyvalos 1944 m. balandžio 7 d. laiškas A. Sniečkui, LYA, f.1, ap. 1, b. 42, l. 26-35.

³²¹ S. Jegelevičius, *Nemunaitis ir jo parapija*, II knyga, Vilnius, 2002, p. 1052.

³²² Tiesa, 1945, vasario 6; lapkričio 11.

Vis dėlto net ir vėlesniuose propagandiniuose, tendencingai realią istorinę tikrovę atspindinčiuose sovietiniuose šaltiniuose, propagandinėje sovietinėje literatūroje minint didelius materialinius nuostolius nėra duomenų apie Lietuvos, žmonių netektis ir žūtis per karo veiksmus. Zarasų apskrities partinės ir sovietinės valdžios šaltiniuose pažymima, kad šios apskrities Smalvų valsčiaus laukuose po mūšių likę žmonių palaikai trukdo nuimti derlių (matyt, turėta galvoje ne civilių gyventojų, o mūšiuose žuvusių karių, visų pirma, vokiečių palaikai). Alytaus apskrities vadovybės dokumentuose minimi sudeginti sodžiai, pavieniai ūkiai, gyvulių stoka, „išblaškyti“, bet ne žuvę vietiniai žmonės³²³. Minėto Nemunaičio apylinkėse praūžęs frontas nepadarė ypatingai didelių materialinių nuostolių, nebuvo didelių žmonių aukų. Karo veiksmų metu žuvo Nemunaičio parapijos 3 žmonės, 10 sužeista, 4 dingo be žinios³²⁴.

Nuo karo veiksmų 1944 m. labiausiai nukentėjo Lietuvos apskritys, (ypač miestai, miesteliai, gyvenvietės), kurios geografiškai buvo Rytų Prūsijos prieigose, kuriose buvo sustojęs frontas, vyko mūšiai (Vilkaviškio, Šakių, Raseinių, Šiaulių, Mažeikių ir kt. apskritys). Šiose apskrityse vokiečių karinė vadovybė vykdė gyventojų išskeldinimą iš pafrontės zonos, juos mobilizavo apkasų kasimo ir kitiems karinių įtvirtinimų darbams. Antai iš Šakių apskrities per Nemuną į Tauragės apskritį ir kitur buvo evakuoti 10-ies (iš 13-os) valsčių gyventojai. Nuo karo veiksmų Šakių apskrityje sudegė apie 80 proc. trobesių, gyvulių ir kito turto. Labai nukentėjo ir Raseinių apskritis, joje buvo 4500 ūkių, kurių sudegė visi trobesiai, Raseiniai sudeginti ir sugriauti 90 proc. – apie 740 namų, iš jų 429 gyvenamieji³²⁵.

Civiliai gyventojai daugiausia nukentėjo nuo vokiečių kariuomenės paliktų laukuose minų ir įvairių kitų sprogmenų. Sovietinių šaltinių duomenimis, nuo jų 1944–1945 m. Lietuvoje 873 žmonės žuvo ir 1347 buvo sužeisti: Šakių apskrityje atitinkamai 374 ir 820, Vilkaviškio apskrityje – 122 ir 222, Ukmergės apskrityje – 123 ir 42, Mažeikių apskrityje – 55 ir 44, Raseinių apskrityje – 25 ir 39 ir kt.³²⁶

Aukų tarp civilių gyventojų būta ir nuo aviacijos antskrydžių ir bombardavimų, net ir tada, kai frontas nutolo ir, atrodė, pavojus jau negresia. 1944 m. rugsėjo 13 d. naktį vokiečiai bombardavo dar liepos 22 d. Raudonosios armijos užimtą Panevėžio miestą, nukentėjo 55 namai, žuvo 24 žmonės (tarp jų 6 kariškiai), 48 žmonės sužeisti. Šis bombardavimas labai išgąsdino į miestą sugrįžusius žmones, jie vėl pradėjo iš jo bėgti³²⁷.

³²³ LKP(b) Zarasų apskrities komiteto 1944 m. rugpjūčio 20 d. posėdžio protokolas, LYA, f. 913, ap. 913, b.1, l. 11; LKP(b) Alytaus apskrities komiteto ir vykdomojo komiteto 1944 m. rugpjūčio 18 d. posėdžio protokolas, LYA, f. 1308, ap. 1308, b. 1, l. 4.

³²⁴ S. Jegelevičius, Nemunaitis ir jo parapija, p. 1069-1070.

³²⁵ LKP(b) Šakių apskrities komiteto 1945 m. pažyma M. Suslovui, A. Sniečkui, M. Gedvilui, LYA, f. 1806, ap. 1806, b. 1, l. 63-65; LKP(b) CK VII plenumo 1945 m. medžiaga, LYA, f. 1771, ap. 7, b. 86, l. 123-124.

³²⁶ LYA, f. 1771, ap. 8, b. 191, l. 97.

³²⁷ LKP(b) Panevėžio apskrities 1944 m. rugsėjo 19 d. pranešimas LKP(b) CK, LYA, f. 1771, ap. 7, b. 149, l. 147.

Atsitraukdami vokiečiai vykdė masinę gyventojų evakuaciją iš 1939 m. nuo Lietuvos atplėšto ir prie Vokietijos prijungto Klaipėdos krašto. Raudonoji armija Klaipėdoje rado vos kelis gyventojus, o visame krašte apie 6 tūkst. gyventojų.

LSSR Liaudies komisarų tarybos pirmininkas M. Gedvilas LSSR Aukščiausiosios Tarybos sesijoje kalbėdamas apie vokiečių okupacijos padarinius paminėjo ir tokius skaičius: per karo veiksmus okupantai vokiečiai nužudė 1235 žmones³²⁸. Tai dar vienas apibendrinantis faktas ir įrodymas (ypač turint galvoje jo propagandinį pobūdį), kad gyventojų nuostoliai per karo veiksmus 1944–1945 m. nebuvo dideli.

Išvadavusi Lietuvą Raudonoji armija, deja, neatnešė tikrosios laisvės, nepriklausomybės, kitų socialinių politinių vertybių ir lūkesčių. Nacistinę okupaciją ir diktatūrą pakeitė kita (sovietinė) okupacija ir diktatūra. Kartu su okupantais vokiečiais ir jų kolaborantais į Vakarus nuo sovietinio režimo bėgo ir tūkstančiai „nekaltų“ įvairių visuomenės sluoksnių Lietuvos gyventojų, visų pirma, inteligentijos atstovų. Sovietinių šaltinių pripažinimu, Šiaulių apskrities valsčiuose buvo po 4-5 ūkius, kurių savininkai pasitraukė kartu su vokiečiais: jie neturėjo jokio ypatingo turto, nieko blogo niekam nebuvo padarę, jie pasitraukė „iš baimės“³²⁹. Panašiai buvo visoje Lietuvoje. Iki 1949 m. į sovietinės žemės reformos fondą buvo paimta 13928 pasitraukusių į Vakarus „liaudies priešų“ ūkiai, daugiau kaip 485 tūkst. ha žemės.³³⁰ Iš viso iš Lietuvos pasitraukė apie 60 tūkst. žmonių. 1944 m. per Lietuvą slenkantis į Vakarus frontas žymėjo lūžinę istorijos situaciją, naują istorijos etapą Lietuvos žmonių gyvenime.

IŠVADOS

Šis tyrimas „Ne žydų kilmės piliečių persekiojimas, civilių gyventojų žudynės“ apima plačią ir sudėtingą nacių okupacijos laikotarpio 1941–1944 m. Lietuvoje istorijos problematiką. Šio laikotarpio istorijos palikimas, išskyrus, galbūt, tik pastaruoju laiku intensyviai tyrinėjamą holokausto istoriją, iki šiol išlieka mažai tyrinėtas, jo supratimas – politizuotas ir ideologizuotas, istoriografija gyvena senų (sovietinių) mitų ir stereotipų įtakoje.

Lietuva, būdama okupuota, valstybiniu lygmeniu negalėjo objektyviai, pasitelkdama liudininkus ir šaltinius, tirti nacių okupacijos laikotarpį, įvertinti praeities įvykius, atskleisti istorijos tiesą sau ir tarptautinei bendruomenei. Sovietinės Ypatingosios valstybinės komisijos, veikusios 1944 m. rudenį - 1945 m. pavasarį, duomenimis, Lietuvoje nužudyta 300 tūkst. civilių gyventojų, vėliau politiniais sumetimais nuostoliai didinti, istoriografijoje įsitvirtino koncepcija apie masinę įvairių tautybių gyventojų naikinimą.

³²⁸ Tiesa, 1945, liepos 24.

³²⁹ LYA, f. 1771, ap. 1771, b. 48, l.25.

Lietuvių išseivijos ir užsienio istoriografijoje buvo platesnė nuomonių ir vertinimų įvairovė, tačiau jai taip pat būdinga tendencija didinti nacių okupacijos padarinius ir gyventojų demografinius nuostolius. (Išseivijos ekonomisto A. Tarulio duomenimis, nužudyta 14–16 tūkst., J. Misūno ir R. Taageperos – 10–20 tūkst., A. Damušio - 45 tūkst. Lietuvos žmonių). Panašūs skaičiai apie žudynių mastus įsitvirtino ir nepriklausomos Lietuvos istoriografijoje.

Kokie buvo Vokietijos okupacinio režimo represinės politikos padariniai ne žydų kilmės piliečių atžvilgiu, kiek nacių aukų buvo Lietuvoje, kokios jų kategorijos, koks nacių represinės politikos palikimo vaizdas lyginant su kitais kraštais? Siekiant atsakyti į šiuos ir daugelį kitų klausimų dar reikia atlikti didelius ir kruopščius tyrimus, apmąstyti seniai žinomus įvykius ir faktus.

Šiame tyrime dėtos pastangos bent šiek tiek priartėti prie istorinės tiesos šiais klausimais, stengtasi pateikti faktologinę medžiagą, paminėti svarbiausius įvykius ir faktus, kurie reikalingi nacių Vokietijos okupacinio laikotarpio represiniams įvykiams ir procesams atskleisti.

Lietuvos gyventojų nuostoliai (žūtys) 1941 m. nuo karo veiksmų nebuvo dideli ir vertintini keliais šimtais žuvusiųjų. Tai lėmė karo veiksmų trumpalaikiškumas, menkas Raudonosios armijos pasipriešinimas puolančiai vokiečių kariuomenei ir kt. veiksniai.

Į Lietuvą įsiveržusią Vokietijos kariuomenę Lietuvos gyventojų dauguma sutiko kaip “išvadotojus”. Tai palankiai veikė vokiečių elgseną ir nusistatymą vietos gyventojų atžvilgiu. Nepaisant to, okupacinė vokiečių kariuomenė, verždamasi per Lietuvą, įvykdė žiaurių masinio smurto akcijų, kurias išprovokavo raudonarmiečių pasipriešinimas. Kretingos apskrityje. sudegintas Ablingos kaimas, sušaudyti 42 žmonės, dar žiauresnės ir masiškesnės žmonių žudynės vykdytos Alytuje (sušaudyta 150–300 žmonių), Raseinių apskrityje Švendūnos kaime sušaudyta 11 vyrų, kaimas sudegintas ir kt. Tikri ar tariami išpuoliai prieš vokiečių kariuomenę buvo pretekstas vykdyti pirmąsias žydų ir komunistų žudynes.

Su karu ir vokiečių okupacija Lietuvoje prasidėjo komunistų, komjaunuolių, sovietinių pareigūnų, kompartijos ir sovietinio aktyvo, - politinės socialinės žmonių kategorijos, suformuotos 1940–1941 m. Sovietų Sąjungai okupavus Lietuvos valstybę, žudynės ir kitos represijos. Lietuvos sovietinė okupacija ir sovietizacija karo išvakarėse lėmė daugumos Lietuvos gyventojų palankų nusistatymą vokiečių atžvilgiu (skirtingai negu jų okupuojamose Vakarų Europos valstybėse), neapykantą, nacionalinį ir asmeninį kerštą tikriems ir tariamiems sovietiniams kolaborantams. Teroras prieš partinį sovietinį aktyvą (į jį pateko ir dalis žydų) buvo iš dalies vokiečių inspiruotas reiškiny, antra vertus, vietinė spontaniška, stichiška “atsakomoji”, nepateisinamai žiauri reakcija prieš sovietizacijos ir sovietinių represijų vykdytojus. Vykdam antisovietines

³³⁰ LKP(b) CK ir LSSR Ministrų tarybos nutarimas “Apie žemės reformos rezultatus”, LYA, f. 1771, ap. 51, b. 289, l. 20.

represijas žymus vaidmuo priklausė 1941 m. birželio sukilimo dalyviams, vėliau pagalbinės policijos struktūroms.

Nužudyti komunistai, komjaunuoliai, sovietiniai pareigūnai ir aktyvistai traktuoti kaip antivalstybinis elementas, sovietų talkininkai (kolaborantai) buvo gausiausia nacių okupacijos laikotarpiu nužudytų Lietuvos gyventojų kategorija. Šios kategorijos aukų buvo apie 1,5 – 2 tūkst. Antikomunistinis teroras buvo nepateisinamai žiaurus, negailestingas, neadekvatus aukų įvykdytiems “nusikaltimams”, neteisėtas.

Kitą gausesnę nužudytųjų ir kitaip represuotųjų grupę sudarė represijų prieš sovietinį ginkluotą pogrindį Lietuvoje, teroro ir keršto (“atsiskaitymų”), vykdytų prieš vietinius gyventojus taikant nusikalstamą “kolektyvinės atsakomybės” už saugumą ir bausmių principą už įvykdytus diversijų ir sabotažo aktus. Kovodami su sovietiniu pogrindžiu, siekdami įbauginti gyventojus, palaužti bet kokio antivokiško pasipriešinimo dvasią, okupantai daugelyje Lietuvos vietovių (Kaune, Vilniuje, Panevėžyje, Šiauliuose ir kitur) vykdė masines ir pavienes komunistine veikla apkaltintų žmonių žudynes, masinių ir pavienių egzekucijų metu sušaudyta keli šimtai žmonių. Vykdamt keršto akcijas 1942 m. pavasarį Švenčionių apylinkėse sušaudyta apie 400 žmonių, per visą okupacijos laikotarpį (daugiausia 1943 m. rudenį) sudeginta apie 15 kaimų, jų žmonės išvežti darbams į Vokietiją. Išskirtinai žiauri buvo Pirčiupių kaimo (Trakų apskritis.) 1944 m. birželio mėn. sudeginimo ir gyventojų išžudymo akcija (gyvi sudeginti ir sušaudyti 119 žmonių).

Griežtą okupacinę politiką nacių Vokietijos okupacinis režimas (ir jo sudėtinė dalis lietuviškosios savivaldos administracija) vykdė Lietuvos lenkų atžvilgiu. Masinių ir pavienių egzekucijų aukomis tapo apie 1 tūkst. lenkų, daugiausia inteligentijos atstovų. Ryškų antilenkišką pobūdį turėjo Lietuvos gyventojų vežimas priverčiamiesiems darbams į Vokietiją.

Žudymai ir kitos represijos už lietuvių nacionalinio antinacinio pogrindžio veiklą, už pasipriešinimą okupantų karinėms ir darbo jėgos mobilizacijoms, ekonominiam išnaudojimui (duoklių, prievolių nevykdymui ir kt.) ir kt. Lietuvoje neigavo platesnių mastų. Boikotavus savanoriškais pagrindais bandytą suformuoti SS lietuvių legioną, nukentėjo Lietuvos inteligentija ir kultūrinio gyvenimo sfera (apie 60 lietuvių inteligentų ir visuomenės veikėjų kalinti Štuthofio koncentracijos stovykloje, uždarytos aukštosios mokyklos ir kt.). Iš viso Vokietijos koncentracijos stovyklose galėjo būti įkalinta keli tūkstančiai Lietuvos gyventojų/

Naciai okupantai kaimuose ir miestuose ypač 1943 m. vasarą vykdė žmonių gaudynių ir baudžiamąsias operacijas (joms naudoti daugiausia į Lietuvą atsiųsti latvių, estų, ukrainiečių policijos

batalionai), 1943 m. rudenį nusiaubė Rytų Lietuvą, už pasipriešinimą karinėms ir darbo jėgos mobilizacijoms žudė, suiminėjo žymesnius žmones, naudojo įvairias bauginimo ir šantažo priemones. Nuolat grasinta masinėmis represijomis. Nesėkmingai bandant įvykdyti Lietuvos vyrų mobilizaciją 1944 m. pavasarį sušaudyti daugiau kaip 80 Lietuvos Vietinės rinktinės karių.

Vykdamas represijas už ekonominių sabotažą (prievolių, duoklių nevykdymą ir kt.) Vilniaus apygardoje 1943 m. pradžioje sušaudyta apie 40 ūkininkų. Buvo naikinami psichiniai ir nepagydomomis ligomis sergantys ligoniai.

Nacių įvairių represijų, (tarp jų ir griežčiausių, nubaudžiant mirties bausmėmis), aukomis tapo okupuotos Lietuvos žmonės, mėginę gelbėti persekiojamus ir terorizuojamus žmones. Gausiausios, išskirtinai žiaurios nacių terorizuotos žmonių kategorijos buvo žydai ir sovietiniai karo belaisviai.

Pateikti tikslesnius nacių Vokietijos okupacijos metų civilių žmonių nuostolius (tiesioginių žudynių aukas) dėl tyrimų ir istoriografijos padėties sunku. Apytiksliai tiesioginių Lietuvoje įvykdytų žmonių žudynių nuostoliai sudarė apie 5 tūkst. žmonių. Galima daryti išvadą, kad represijų mastai ir nužudytų ne žydų kilmės Lietuvos piliečių nuostoliai nebuvo dideli.

Nacių okupacinis režimas siekė maksimaliai pasinaudoti Lietuvos ištekliais Vokietijos karo reikmėms tenkinti, išlaikyti rimtį ir ūkinį krašto pajėgumą. Lietuva, strategiškai svarbus užnugario kraštas, okupantams buvo reikalingas kaip ramus, dirbantis, teikias didelius maisto ir žaliavos išteklius karo pramonei kraštas. Dėl to okupantai taikstėsi su daugeliu jiems nepalankių reiškinių, karinių bei darbo jėgos mobilizacijų nesėkmėmis, karo metais buvo priversti atsisakyti savo agresyvių planų realizavimo.

Konkrečiame karo ir nacių okupacijos Lietuvoje istoriniame kontekste kaip Vokietijos nacių ir jų talkininkų Lietuvoje įvykdytas didžiausias ir baisiausias nusikaltimas, su jokiais kitais represijų, žmonių žudynių mastais ir nuostoliais nepalyginamas nusikaltimas išskyla beveik visos Lietuvos žydų bendruomenės išžudymas (Holokausto aukomis tapo apie 200 tūkst. žmonių), taip pat masinis sovietinių karo belaisvių naikinimas.

Dokumentų priedai

Nr. 1 – Liudininkų (J. Borevičiaus ir A. Viliamo) parodymai apie civilių gyventojų masines žudynes Alytuje 1941 m. birželio mėn.

Nr. 2 – Vokiečių vietos komendanto 1941 m. liepos 6 d. įsakymas civiliams gyventojams grasinant sušaudymu už ginklų neatidavimą.

Nr. 3 – Partijos istorijos instituto 1965 m. aktas apie žmonių žudynes Jonavos apylinkėse (Kauno aps.) 1941 m. rudenį.

Nr. 4 – Lietuvos SSR Ypatingosios komisijos 1944 m. spalio 6 d. aktas apie žydų ir sovietinių aktyvistų žudynes 1941-1942 m. Marijampolėje.

Nr. 5 – Vilniaus apygardos gebietskomisaro H. Wulffo skelbimas “Vilniaus apygardos vyrai ir moterys” apie masines žmonių žudynes Švenčionių apylinkėse 1942 m. gegužės mėn.

Nr. 6 – Vilniaus apygardos gebietskomisaro H. Wulffo 1942 m. gegužės 28 d. raštas apygardos apskričių viršininkams dėl represinių priemonių apribojimo po masinių žudynių Švenčionių apylinkėse 1942 m. gegužės mėn.

Nr. 7 – Panevėžio apygardos gebietskomisaro (W. Neumo) skelbimas apie masines žmonių žudynes 1942 m. birželio 5 d. Panevėžio apygardoje.

Nr. 8 – Alytaus apskrities Valkininkų valsčiaus viršaičio 1943 m. vasario 15 d. raštas valsčiaus seniūnams apie sušaudytus ūkininkus už duoklių neatidavimą.

Nr. 9 – Partijos istorijos instituto 1965 m. aktas apie kaimų deginimus 1943 m. gegužės mėn. Šiaulių apskrityje.

Nr. 10 – Lietuvių nacionalinio pogrindžio šaltinis apie žmonių gaudynes darbams į Vokietiją 1943 m. birželio mėn. Kazlų Rūdoje (Marijampolės aps.).

Nr. 11 – Lietuvių nacionalinio pogrindžio šaltiniai apie masines žmonių žudynes 1943 m. vasarą ir rudenį Lietuvoje.

Nr. 12 – Trakų apskrities Kaišiadorių valsčiaus viršaičio 1943 m. rugsėjo 14 d. pranešimas Trakų aps. viršininkui apie žmonių gaudynių 1943 m. rudenį neigiamas ekonomines pasekmes.

Nr. 13 – Lietuvos generalinio komisaro A. T. Rentelno 1943 m. rugsėjo 9 d. raštas Nr. 12438 Pirmajam generaliniam tarėjui P. Kubiliūnui dėl kolektyvinės atsakomybės ir griežtų bausmių taikymo gyventojams už partizanų diversijas geležinkeliuose.

Nr. 14 – Vilniaus apygardos gebietskomisaro H.Wulffo 1943 m. rugsėjo 15 d. skelbimas apie kaimų sudeginimą ir gyventojų išvežimą darbams Vilniaus apygardoje 1943 m. rudenį už sovietinių partizanų įvykdytas diversijas geležinkeliuose.

Nr. 15 – Išrašas iš lietuvių policijos pranešimo apie kaimų sudeginimą 1943 m. spalio mėn. Rokiškio apskrityje.

Nr. 16 – Lietuvių nacionalinio pogrindžio 1943 m. spalio 23 d. šaltinis apie kaimų deginimus Rokiškio apskrityje.

Nr. 17 – Sovietinių partizanų 1944 m. parašyti aktai apie vokiečių okupantų sudegintus kaimus Pietryčių Lietuvoje 1944 m. pavasarį.

Nr. 18 – Lietuvių nacionalinio pogrindžio šaltinis (autorius Z. Blynas?) apie 1944 m. birželio 3 d. kartu su žmonėmis sudegintą Pirčiupių kaimą (Trakų aps.).

Nr. 19 – Lietuvos SSR Ypatingosios valstybinės komisijos 1945 m. liepos 25 d. ataskaita SSRS Ypatingajai valstybinei komisijai apie nustatytus karo ir nacių okupacijos padarinius Lietuvoje.